

**ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯКОВЛЄВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 340.1

**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНУ
(ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

081 Право

08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С.І. Яковлєв

Науковий керівник: **Мудриєвська Людмила Михайлівна**

кандидат філософських наук,

кандидат юридичних наук, доцент

Дніпро – 2026

АНОТАЦІЯ

Яковлев С.І. Регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного і воєнного стану (порівняльно-правове дослідження). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2026.

Дисертаційне дослідження становить самостійну завершену наукову працю, у межах якої вирішено конкретне наукове завдання, що полягає у розробленні науково обґрунтованих рекомендацій та пропозицій щодо визначення й удосконалення напрямів розвитку механізму реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного та воєнного стану.

У дослідженні представлено комплексний порівняльно-правовий аналіз надзвичайного законодавства провідних європейських держав, включаючи Великобританію, Німеччину, Францію, Польщу, Іспанію та Україну, що є найбільш широким подібним аналізом, виконаним в сучасній національній юридичній літературі.

В рамках наукової праці було виявлено та розкрито прогалини та недоліки у механізмах регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах конституційних надзвичайних станів.

Проаналізовано вітчизняний та міжнародний досвід, зокрема, країн Європейського Союзу. На основі проведеного аналізу розроблено пропозиції та рекомендації, спрямовані на усунення виявлених недоліків та приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів з дотримання прав людини в надзвичайних умовах.

Застосовано науковий підхід до дослідження надзвичайних правових режимів в Україні як конституційно визначених режимів, передбачених Конституцією України та врегульованих спеціальним, заздалегідь розробленим надзвичайним законодавством відповідно до міжнародних стандартів. До таких режимів віднесено

виключно три: надзвичайний стан, воєнний стан та зони надзвичайної екологічної ситуації.

В роботі сформульовано авторську концепцію змістовного наповнення критеріїв правомірності застосування права на відступ від міжнародних зобов'язань в умовах надзвичайних обставин. Запропоновано системне бачення таких критеріїв із урахуванням їх матеріально-правової та процедурної складових, зокрема вимог щодо наявності реальної загрози життєво важливим інтересам держави, необхідності та пропорційності вжитих заходів, їх тимчасового характеру, недискримінаційності, а також обов'язку належного повідомлення відповідних міжнародних інституцій. Обґрунтовано, що реалізація права на відступ має здійснюватися в межах принципу добросовісності та з дотриманням балансу між потребами національної безпеки й гарантіями основоположних прав людини.

Окреслено ключові проблеми сучасного стану міжнародного надзвичайного права, зумовлені фрагментарністю нормативного регулювання, неоднорідністю практики держав щодо застосування механізмів відступу, а також відсутністю уніфікованих підходів до тлумачення критеріїв надзвичайності та меж допустимого обмеження прав людини. Проаналізовано прогалини у процедурних механізмах контролю за правомірністю відступу від зобов'язань, а також ризики зловживання надзвичайними повноваженнями під прикриттям забезпечення національної безпеки. Наголошено на необхідності посилення координації міжнародних інституцій та вироблення більш чітких стандартів правової визначеності й підзвітності держав у цій сфері.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз переліку абсолютних прав, гарантованих в Україні, на предмет їх відповідності стандартам, закріпленим у Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, із урахуванням розширеного тлумачення, сформованого в практиці Європейський суд з прав людини. У межах дослідження співставлено обсяг, зміст та межі неприпустимості обмеження відповідних прав, проаналізовано особливості їх нормативного закріплення та практичного застосування. Окрему увагу приділено впливу судової інтерпретації на розширення

переліку прав, що набувають абсолютного характеру в умовах надзвичайних станів, а також узгодженості національного правового регулювання з міжнародними стандартами захисту прав людини.

Запропоновані напрями вдосконалення механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в умовах дії конституційно визначених надзвичайних правових режимів зосереджуються на забезпеченні узгодженості національного надзвичайного законодавства, гармонізації нормативно-правових актів між собою, а також усуненні правових прогалин шляхом внесення системних змін і доповнень. Особлива увага приділяється уточненню понятійно-категоріального апарату при визначенні підстав запровадження відповідних особливих режимів, подоланню внутрішніх структурних суперечностей в надзвичайному законодавстві та врегулюванню питання можливості одночасної дії кількох надзвичайних режимів. Зазначені заходи обумовлені необхідністю забезпечення вимог «якості закону», зокрема в контексті дотримання принципу верховенства права.

Застосовано комплексний підхід до виявлення проблем національного законодавства у сфері надзвичайних правових режимів крізь призму його відповідності міжнародним стандартам, які розглядаються як критерії ефективності та належності правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах виняткових обставин. У межах такого підходу здійснено оцінку ступеня імплементації міжнародно-правових зобов'язань, рівня нормативної визначеності, пропорційності обмежень і дієвості механізмів контролю за реалізацією надзвичайних повноважень. Обґрунтовано необхідність подолання виявлених недоліків шляхом використання релевантних зразків зарубіжного досвіду, адаптованих до національної правової системи, з метою підвищення якості законодавства та забезпечення належного балансу між публічними інтересами й гарантіями основоположних прав.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх безпосереднього використання у процесі вдосконалення національного законодавства у сфері надзвичайних та інших особливих правових режимів. Сформульовані в дослідженні висновки й пропозиції щодо узгодження нормативно-правових актів, усунення прогалин і колізій, уточнення понятійно-категоріального апарату та

структурування механізмів реалізації прав і свобод людини можуть бути використані при підготовці законопроектів і внесенні змін до чинного законодавства. Запропоновані критерії оцінки відповідності надзвичайного регулювання міжнародним стандартам здатні слугувати орієнтиром для підвищення якості правотворчої діяльності та забезпечення правової визначеності.

Обґрунтований підхід до визначення критеріїв правомірності відступу від міжнародних зобов'язань, систематизація абсолютних прав і їх співвідношення з міжнародними стандартами можуть бути використані судами, органами публічної влади та іншими суб'єктами владних повноважень під час прийняття рішень в умовах виняткових обставин. Це сприятиме забезпеченню належного балансу між потребами національної безпеки та обов'язком держави гарантувати основоположні права людини, а також мінімізації ризиків зловживання надзвичайними повноваженнями.

Окремого значення результати дослідження набувають у контексті міжнародно-правової діяльності держави. Розроблені теоретичні положення щодо меж і процедур відступів можуть бути використані при підготовці відповідних повідомлень міжнародним інституціям, формуванні правових позицій держави та оцінці відповідності внутрішніх заходів міжнародним зобов'язанням. Крім того, матеріали дослідження можуть застосовуватися у навчальному процесі та подальших наукових розвідках, сприяючи розвитку доктрини міжнародного надзвичайного права та конституційного регулювання особливих правових режимів.

Ключові слова: надзвичайний стан, воєнний стан, зона надзвичайної екологічної ситуації, надзвичайні правові режими, права людини і громадянина, права і свободи, міжнародне співробітництво, зарубіжний досвід, верховенство права, правова визначеність, міжнародні акти з прав людини, міжнародний досвід, судова практика, Європейський Союз.

ABSTRACT

Yakovliev S. I. Regulation of human and civil rights and freedoms under states of emergency and martial law (a comparative legal study). – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 “Law”. – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2026.

The dissertation research constitutes an independent and complete scientific work, within which a specific scientific problem has been solved, namely the development of theoretically substantiated recommendations and proposals for identifying and improving the directions of development of the mechanism for the implementation of human rights and freedoms under states of emergency and martial law.

The study presents a comprehensive comparative legal analysis of emergency legislation in leading European states, including the United Kingdom, Germany, France, Poland, Spain, and Ukraine, representing the most extensive analysis of this kind in contemporary national legal scholarship.

Within the research, gaps and deficiencies in the mechanisms regulating human and civil rights and freedoms in Ukraine under constitutionally established emergency regimes were identified and examined.

Domestic and international experience, particularly that of the European Union member states, was analysed. On the basis of this analysis, proposals and recommendations were developed aimed at eliminating the identified shortcomings and aligning Ukrainian legislation with international human rights standards in emergency situations.

A scientific approach was applied to the study of emergency legal regimes in Ukraine as constitutionally defined regimes provided for by the Constitution of Ukraine and regulated by special, pre-established emergency legislation in accordance with international standards. These regimes include exclusively three: the state of emergency, martial law, and zones of ecological emergency.

The work formulates the author’s concept of the substantive content of the criteria for the lawfulness of invoking the right of derogation from international obligations in emergency circumstances. A systemic vision of such criteria is proposed, taking into account both their substantive and procedural components, including the requirements of a real threat to the vital interests of the state, necessity and proportionality of the measures taken, their temporary nature, non-discrimination, and the obligation of proper notification of relevant international institutions. It is substantiated that the exercise of the right of derogation must

be carried out within the framework of the principle of good faith and with due regard to the balance between national security needs and guarantees of fundamental human rights.

The key problems of the current state of international emergency law are outlined, caused by the fragmentation of normative regulation, the heterogeneity of state practice in applying derogation mechanisms, and the lack of unified approaches to interpreting the criteria of emergency and the permissible limits of human rights restrictions. Gaps in procedural mechanisms for monitoring the lawfulness of derogations, as well as risks of abuse of emergency powers under the guise of national security, are analysed. The necessity of strengthening coordination among international institutions and developing clearer standards of legal certainty and state accountability in this area is emphasized.

A comparative legal analysis of the catalogue of absolute rights guaranteed in Ukraine was carried out in terms of their compliance with the standards enshrined in the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, taking into account the expanded interpretation developed in the case-law of the European Court of Human Rights. The study compares the scope, content, and limits of non-derogability of the relevant rights, analyses the peculiarities of their normative consolidation and practical application, and pays particular attention to the impact of judicial interpretation on the expansion of the list of rights acquiring an absolute character in emergency conditions, as well as the consistency of national legal regulation with international human rights standards.

The proposed directions for improving the mechanism for the implementation of human and civil rights and freedoms under constitutionally defined emergency legal regimes focus on ensuring the coherence of national emergency legislation, harmonisation of normative legal acts, and elimination of legal gaps through systemic amendments and additions. Particular attention is paid to clarifying the conceptual and categorical framework in determining the grounds for introducing the relevant special regimes, overcoming internal structural contradictions in emergency legislation, and regulating the possibility of the simultaneous application of several emergency regimes. These measures are necessitated by the need to ensure the requirements of ‘quality of law’, particularly in the context of compliance with the principle of the rule of law.

A comprehensive approach was applied to identifying problems of national legislation in the field of emergency legal regimes through the prism of its compliance with international standards, which are considered as criteria of effectiveness and adequacy of legal regulation of human and civil rights and freedoms in exceptional circumstances. Within this approach, the degree of implementation of international legal obligations, the level of normative certainty, proportionality of restrictions, and effectiveness of control mechanisms over the exercise of emergency powers were assessed. The necessity of overcoming the identified shortcomings through the use of relevant models of foreign experience adapted to the national legal system is substantiated, with the aim of improving the quality of legislation and ensuring an appropriate balance between public interests and guarantees of fundamental rights.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their direct use in the process of improving national legislation in the field of emergency and other special legal regimes. The conclusions and proposals formulated in the research regarding the harmonisation of normative legal acts, elimination of gaps and conflicts, clarification of the conceptual framework, and structuring of mechanisms for the implementation of human rights and freedoms may be used in drafting legislation and introducing amendments to existing laws. The proposed criteria for assessing the compliance of emergency regulation with international standards can serve as guidelines for improving the quality of law-making and ensuring legal certainty.

The substantiated approach to determining the criteria for the lawfulness of derogation from international obligations, as well as the systematisation of absolute rights and their correlation with international standards, may be used by courts, public authorities, and other entities vested with public powers when making decisions under exceptional circumstances. This will contribute to ensuring an appropriate balance between national security needs and the state's obligation to guarantee fundamental human rights, as well as minimising the risks of abuse of emergency powers.

The results of the research acquire particular importance in the context of the state's international legal activity. The developed theoretical provisions regarding the limits and procedures of derogation may be used in preparing relevant notifications to international

institutions, forming the state's legal positions, and assessing the compliance of domestic measures with international obligations. Furthermore, the materials of the research may be used in the educational process and further scientific studies, contributing to the development of the doctrine of international emergency law and constitutional regulation of special legal regimes.

Keywords: state of emergency, martial law, zone of ecological emergency, emergency legal regimes, human and civil rights (human rights), rights and freedoms, international cooperation, foreign experience, rule of law, legal certainty, international human rights instruments, international experience, case law (judicial practice), European Union.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Яковлєв С.І. Особливості юридичного змісту терміну «обмеження прав людини» в розрізі застосування в умовах надзвичайного та воєнного станів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. № 5. С. 3–8. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.1> (дата звернення: 12.12.2025).

2. Яковлєв С.І. Поняття «надзвичайний стан»: нормативно-правове і наукове трактування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 28–32. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-5> (дата звернення: 12.12.2025).

3. Яковлєв С.І. Проблематика правової невизначеності підстав введення надзвичайного стану. Термінологічні аспекти. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. № 5. С. 13–18. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.3> (дата звернення: 12.12.2025).

4. Яковлєв С.І. Міжнародні механізми регулювання обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 3. С. 8–9. URL: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.1> (дата звернення: 12.12.2025).

наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Яковлев С.І. Особливості дії права в умовах воєнного стану. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права* : Матеріали ІVX Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчен., м. Дніпро, 7–8 жовт. 2022 р. с. 20-22.

6. Yakovliev S., Mudryevska L., Hurko O. Restrictions of human and citizen rights and freedoms under the conditions of marital state. *Modern Scientific and Technical Research in the Context of Linguistic Space (in English)* : Conference materials of the II All-Ukrainian scientific and practical conference of young scholars and students, Dnipro, 11 May 2023. P. 172-174.

URL: <https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/Сучасні%20науково-технічні%20дослідження.pdf> (дата звернення: 12.12.2025).

7. Яковлев С.І. Гарантії прав людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : Зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Нац. акад. прав. наук України, м. Київ, 18 трав. 2023 р. Одеса, 2023. С. 201–204.

URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-Aktualni-pytannya_traven_2023.pdf (дата звернення: 12.12.2025).

8. Яковлев С. І. Співвідношення понять «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» та «об'єкти критичної інфраструктури» в контексті підстави введення надзвичайного стану. *ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА*. 2024. С. 75–77. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-452-1-17> (дата звернення: 12.12.2025).

9. Яковлев С. І. Міжнародні стандарти обмеження прав і свобод людини а надзвичайних умов в національних законодавствах. *ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПУБЛІЧНЕ ВРЯДУВАННЯ*. 2025. С. 150–153. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-501-6-39> (дата звернення: 12.12.2025).

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	13
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ВВЕДЕННЯ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ	26
1.1. Нормативно-правове і наукове трактування дефініцій «надзвичайний стан» і «воєнний стан»	26
1.2. Міжнародно-правове регулювання реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів	56
Висновки до Розділу 1	109
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНІВ В УКРАЇНІ	113
2.1. Регулювання і реалізація прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану	113
2.2. Аналіз судової практики ЄСПЛ і національних судів з проблем реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів	143
Висновки до Розділу 2	183
РОЗДІЛ 3. ВИЗНАЧЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ І МЕЖ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНІВ В МІЖНАРОДНОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ РОЗРІЗІ	188
3.1. Правове регулювання обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану: порівняльно-правовий аналіз	188
3.2. Напрямки вдосконалення механізму реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів	216
Висновки до Розділу 3	225
ВИСНОВКИ	228
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	232
ДОДАТКИ	283

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ	Всесвітня Організація Охорони Здоров'я
ООН	Організація Об'єднаних Націй
МПГПП	Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права
ЄКПЛ	Європейська конвенція з прав людини
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МКС	Міжнародний кримінальний суд
МКЧХ	Міжнародний комітет Червоного Хреста
ЄС	Європейський Союз
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
РЄ	Рада Європи
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ВР	Верховна Рада України
КС	Конституційний Суд України
ВС	Верховний Суд
ККУ	Кримінальний Кодекс України
КМУ	Кабінет Міністрів України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Тенденційні події останніх років, десятиліть у світі говорять про наростання ентропії не лише як фізико-природничої засади існування Всесвіту, – збільшення хаотичних інфляційних впливів на об'єктивну реальність, а й мають вирішальний вплив на суспільні відносини, незалежно від міждержавних кордонів. Причому означені виклики спонукають по-різному реагувати протилежні табори країн з відмінними політичними режимами.

Постійне прискорення технологічного прогресу цивілізації, попри наукові досягнення практично в усіх галузях знань, в жодному разі не сприяє зниженню кількості деструктивних подій техногенного, природного, екологічного чи соціального характеру, які в міжнародному праві поєднуються під загальною назвою надзвичайного стану.

Причому саме міжнародне законодавство формує сучасні демократичні базові вимоги, принципи формування національних законодавств з питань надзвичайних обставин, головне покликання яких є дотримання прав людини та мінімальне втручання в їх обсяг навіть за найекстремальніших умов.

Фундаментальними міжнародними нормативними актами в сфері захисту прав людини є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, окремі норми яких й складають основу міжнародного надзвичайного права та завдають засадничого тону для держав-учасниць, до ряду яких увійшли не лише демократії. В основу міжнародного надзвичайного права покладено право таких держав на тимчасовий відступ від своїх зобов'язань за названими міжнародними договорами щодо дотримання задекларованих прав людини під час надзвичайних подій для ефективного подолання підстав та наслідків таких обставин, що було б неможливим за звичайних умов без допустимих обмежень таких прав.

Поряд з цими нормами звичаєве міжнародне право, оформлене, зокрема, у вигляді таких авторитетних юридично значущих висновків як «Сіракузькі принципи», «Йоганнесбурзькі принципи», «Паризькі мінімальні стандарти норм прав людини в

умовах надзвичайного стану» тощо, містять міжнародні стандарти впливу держави на права людини під час надзвичайних обставин та, власне, ідеалістичні вимоги до відповідного національного законодавства.

Україна, під час воєнного стану, обумовленого неспровокованою військовою агресією росії, водночас з життєвою необхідністю захищати своє існування як держави, зобов'язана забезпечити дотримання названих міжнародних стандартів з дотримання прав людини, оскільки є не тільки стороною названих міжнародних договорів, а й проголосила себе згідно зі ст. 1 власної Конституції демократичною, соціальною, правовою державою.

Втім, саме встановлення відповідності міжнародним стандартам з дотримання прав людини в надзвичайних умовах національного законодавства України та його порівняння з аналогічним в європейських країнах, що представляють сильні ліберальні демократії, й визначає тему цього дисертаційного дослідження.

Певні аспекти наявних складнощів та негараздів у регулюванні прав людини за надзвичайного та воєнного стану вивчалися й іншими авторами. Наприклад, проблемам визначення надзвичайних правових режимів загалом та їх видів, зокрема, присвячено праці Л. Чистоклетова, О. Хитрої, Л. Остапенко, Р. Скриньковського, В. І. Цицюри, М.П. Стрельбицького та М.Л. Погребицького, А.В. Басова. Окремим питанням термінологічних прогалин за названих правових режимів приділяли увагу науковці Я.А. Колінко, М.Ю. Кравчук, М.М. Сірант, А.Б. Горбулін, В.П. Качинський, О.М. Юрченко, Ю.О. Найдзон. Змістовне наповнення понять даних режимів, свого часу, надавали В.В. Пристайко, Е.В. Тітко, М.Б. Саакян, Я.А. Колінко, С.О. Кузніченко, І.Д. Пастух, Т.Г. Корж-Ікаєва, Р.В. Стефанчишен, І.В. Пряннішнікова.

Корінній проблемі штучного та необґрунтованого зв'язку правових режимів зони надзвичайної екологічної ситуації та надзвичайного стану, а також підлеглості першого останньому стосувалися дослідження М.І. Єрофєєва, відсутності поєднання із законодавством про цивільний захист – В. М. Комарницького,

Міжнародні стандарти застосування державами права відступу від міжнародних зобов'язань з додержання прав людини в надзвичайних обставинах вивчали Е. Кріддл, Г. Фернандес, К. Камбер, Т. Мендель, З.Х. Азіз, Л.В. Серватюк. Аналіз стандартів

міжнародного гуманітарного права проводили А. Александер, Т. Мерон, А. Росас, Л. Гровер, Х.Р. Басаран, В.Х. Ярмакі.

Проте, єдиних наукових трактувань понять досліджуваних правових режимів так й не було напрацьовано, відсутні праці з їх вивчення, як конституційних у відповідності з міжнародними стандартами; самі ж міжнародні стандарти хоча й розглядалися, але без аналізу їх взаємозв'язку з даними режимами, а тим більше їх впливу на національне правове регулювання. Відсутні також системні ґрунтовні порівняння національних надзвичайних законодавств, зокрема європейських країн зі складу ЄС з Україною.

Таким чином, наочною постає потреба детального аналізу тематики дослідження для об'єктивного встановлення регулятивних прогалів та шляхів їх подолання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до: Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 р. № 476; Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021).

Роботу виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління юридичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара третього рівня вищої освіти за акредитованою освітньо-науковою програмою «Право» зі спеціальності 081 «Право» (Сертифікат про акредитацію освітньої програми 8127, дійсний до 01.07.2029 р.). та в межах наукових тем: «Модель публічного управління сучасної України: проблеми побудови і результати реформування» (номер державної реєстрації 0122U001410), «Механізм забезпечення прав і свобод людини й громадянина в умовах воєнного стану і повоєнної відбудови» (номер державної реєстрації 0125U002353).

Об'єкт дослідження - суспільні відносини, що виникають у процесі запровадження та дії надзвичайного і воєнного станів, пов'язані з реалізацією, забезпеченням і обмеженням прав і свобод людини.

Предмет дослідження - правові міжнародні та національні механізми регулювання й реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів включно з практикою їх застосування, а також напрями їх удосконалення.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у порівнянні певних особливостей правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму надзвичайного і воєнного стану в Україні і в країнах Європейського Союзу.

Досягнути означеної мети було покликано наступні завдання:

- проаналізувати загально-правові засади регулювання запровадження надзвичайного та воєнного стану, здійснивши їх порівняльно-правове дослідження;
- визначити особливості законодавчого та доктринального розуміння «надзвичайного стану» і «воєнного стану» в Україні;
- охарактеризувати міжнародно-правові механізми забезпечення прав і свобод людини в умовах надзвичайного та воєнного станів;
- дослідити специфіку регулювання прав і свобод людини в Україні за надзвичайного та воєнного станів;
- з'ясувати відмітність законодавчого регулювання прав і свобод людини в Україні під час дії надзвичайного та воєнного стану;
- узагальнити практику ЄСПЛ і національних судів з питань забезпечення прав і свобод людини в період надзвичайного та воєнного станів;
- визначити межі і можливості обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму надзвичайного і воєнного стану в Україні в країнах Європейського Союзу;
- здійснити порівняльно-правовий аналіз регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного і воєнного станів в Україні та країнах Європейського Союзу;

- окреслити перспективні напрями вдосконалення правового механізму реалізації прав і свобод людини в період надзвичайного та воєнного станів.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження в межах теми «Регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного і воєнного стану (порівняльно-правове дослідження)» застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні правові методи, які забезпечують комплексний аналіз проблеми та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення механізмів регулювання.

Вивчення нормативно-правового і наукового трактування дефініцій «надзвичайний стан» і «воєнний стан» (підрозділ 1.1.) відбувалося за допомогою методів аналізу та синтезу, що дозволили систематизувати різні визначення та узагальнити ключові характеристики понять. Вжито метод формально-юридичного аналізу, який дав змогу виділити правові ознаки та структуру понять у законодавчих актах, а також порівняльно-правовий метод, щоб зіставити наукові підходи та визначення у різних джерелах і виявити спільні та відмінні риси.

Метод порівняльного правознавства послугував для зіставлення норм міжнародного права з національними законодавствами при розгляді міжнародно-правового регулювання реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів (підрозділи 1.2., 3.1.), а також логічний метод для послідовного аналізу положень міжнародних актів, визначення їх обов'язковості та сфери дії. Системний метод дозволив розглянути міжнародні правові механізми у взаємозв'язку з національними і оцінити їх ефективність у забезпеченні прав і свобод людини.

Метод системного та структурного аналізу сприяв оцінці взаємозв'язку між законодавчими положеннями та практикою їх застосування, а також встановленню прогалин та суперечностей в нормативній базі при опануванні завдання щодо регулювання реалізації та обмежень прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану (підрозділи 2.1., 3.1.) та шляхом правового аналізу законодавчих актів України, що регулюють введення та дію надзвичайного і воєнного станів.

Аналіз судової практики ЄСПЛ і національних судів з проблем реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів (підрозділ 2.2.) відбувався за допомогою методів конкретизації та порівняння судових рішень, що надали

можливість виділити ключові підходи у практиці вирішення спорів щодо обмеження прав і свобод людини. Використано також метод інтерпретації правових норм, який дозволив оцінити обґрунтованість рішень судів та відповідність їх положенням законодавства і міжнародних стандартів.

Методи прогнозування та моделювання, що дають змогу запропонувати практичні шляхи удосконалення механізмів забезпечення прав і свобод людини вжито при опрацюванні напрямків вдосконалення механізму реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів (зокрема підрозділ 3.2.). Метод узагальнення та систематизації сприяв сформулювати рекомендації на основі аналізу нормативних актів, судової практики та міжнародних стандартів.

Для всього дослідження в цілому застосовувались методи аналізу та синтезу, метод функціонального аналізу, який дав змогу оцінити, як конкретні правові механізми забезпечують або обмежують права людини. Порівняльний метод допоміг зіставити практику реалізації прав у різних правових режимах.

Комплексне застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, логічний та системний методи) разом зі спеціальними правовими методами (формально-юридичний аналіз, порівняльно-правовий метод, метод інтерпретації та функціонального аналізу) забезпечує глибоке та всебічне дослідження проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в умовах надзвичайного та воєнного станів в Україні та на міжнародному рівні.

Наукова новизна отриманих результатів. Дослідження являє собою найширший в сучасній національній юридичній літературі порівняльно-правовий аналіз надзвичайного законодавства європейських країн, зокрема, Великобританії, Німеччини, Франції, Польщі, Іспанії та України.

Критичний аналіз міжнародних і національних норм надзвичайного законодавства, а також правозастосовчої практики дозволив сформулювати принципові та змістовні висновки, які сприяють розв'язанню ряду практичних питань, зокрема:

вперше:

- застосовано підхід до вивчення надзвичайних правових режимів в Україні як конституційних, визначених Конституцією України, врегульованих заздалегідь розробленим надзвичайним законодавством згідно з міжнародними стандартами, до яких віднесено лише три: надзвичайний стан, воєнний стан та зони надзвичайної екологічної ситуації;

- для розкриття змісту дефініцій «надзвичайний стан» та «воєнний стан» через наповнення таким відсутніх серед правових підстав запровадження даних правових режимів запропоновано визначення наступних понять: «засоби ураження», «загроза нападу»; виявлено дійсне значення термінів: «пандемія», «панзоотія», «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення», «міжнаціональний конфлікт», «міжконфесійний конфлікт», «масові беспорядки», «надзвичайна екологічна ситуація», «небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності»;

- рекомендовано критерії розрізнення правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації;

- встановлено, що режим відступу від прав людини становить більш змістовне за обсягом явище, ніж міжнародне гуманітарне право;

- наведено способи подолання поширеного уникання урядами застосування заздалегідь розробленого надзвичайного законодавства під час екстрених подій;

вдосконалено:

- запропоновано авторський виклад терміну «значні верства населення» як однієї з підстав запровадження «надзвичайного стану»;

- виведено власне розуміння понять: «надзвичайний стан», «воєнний стан», «зона надзвичайної екологічної ситуації»;

- подано способи розв'язання неврегульованого, позбавленого логічності, взаємозв'язку правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації;

- з метою дотримання принципу верховенства права запропоновано привести у відповідність поточне законодавство:

1) п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у відповідність з ч. 2 ст. 10 Закону України «Про критичну інфраструктуру» шляхом

заміни словосполучення «...особливо важливих об'єктів життєзабезпечення» на «... об'єктів критичної інфраструктури відповідної категорії критичності»;

2) до вимог Кодексу цивільного захисту України та Закону України «Про критичну інфраструктуру» привести у відповідність положення п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109;

3) п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у відповідність ст. 294 Кримінального кодексу України;

4) ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» у відповідність з абз. 2 ч. 1 ст. 3 та абз. 3 ч. 2 ст. 10 Закону України «Про оборону України» шляхом заміни слів «...загрози нападу» на «... воєнної загрози»;

5) абз. 1 ст. 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у відповідність ст. 2 цього ж Закону шляхом заміни слів «в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» на слова «для досягнення мети, визначеної ст. 2 цього Закону»;

6) Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» узгодити із Законами України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» або «Про правовий режим надзвичайного стану»;

7) перенести з Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» п. 1 ч. 2 ст. 4 до ст. 5 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»;

8) додати до ч. 2 ст. 64 Конституції України після слів «В умовах воєнного або надзвичайного стану...» наступне словосполучення «...та в зоні надзвичайної екологічної ситуації...».

- з метою вдосконалення механізму регулювання прав і свобод людини й громадянина за надзвичайних умов доповнити перелік гарантій їх дотримання:

1) в ст. 21 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» додавши обов'язок держави забезпечувати

чітке визначення в нормативно-правових актах, що встановлюють обмеження, порядку і методів їх застосування, а також територіальних, суб'єктних і предметних меж цих обмежень, з урахуванням мінімізації індивідуальних і соціальних незручностей, спричинених їх впровадженням;

2) в Конституції: заборонаю виборів Президента, народних та місцевих депутатів, референдумів, змін виборчого та надзвичайного законодавства, поряд із дозволом місцевих виборів у вільних від надзвичайних заходів районах.

- наведено авторський погляд на зміст критеріїв правомірності застосування права відступу від міжнародних зобов'язань за надзвичайних обставин;

- висловлено власну точку зору на формування принципів міжнародного гуманітарного права;

- висунуто особисту концепцію класифікації виняткових станів у міжнародному надзвичайному праві;

- окреслено характерні проблеми поточного стану міжнародного надзвичайного права;

- приведено можливі способи вдосконалення механізмів регулювання прав і свобод людини й громадянина в надзвичайних обставинах.

отримало подальшого розвитку:

- наведено обґрунтування криміналізації майже всіх підстав введення правового режиму надзвичайного стану;

- співставлено перелік абсолютних прав в Україні на відповідність таким в МПГПП та ЄКПЛ, включно з розширеним переліком згідно з судовою практикою ЄСПЛ;

- проаналізовано судову практику ЄСПЛ щодо застосування державами «права відступу» з погляду відповідності критеріям легітимності за ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄСПЛ, а також національну судову практику європейських країн на дотримання урядами законності вжитих обмежень під час надзвичайних обставин та дотримання абсолютних прав;

- застосовано підхід до виявлення проблем національного надзвичайного законодавства у світлі відповідності міжнародним стандартам, як критеріїв

успішності належного правового регулювання прав і свобод людини і громадянина за виняткових обставин та подолання недоліків на основі наявних зразків закордонного досвіду.

Практичне значення отриманих результатів. Практична цінність результатів дослідження полягає у необхідності їх використання у різних сферах професійної діяльності:

- у *науково-дослідній сфері* наукові положення та висновки праці можуть слугувати основою для подальших досліджень питань забезпечення конституційних прав і свобод людини в умовах надзвичайних ситуацій;

- у *сфері правотворчості* результати роботи мають бути використані для вдосконалення чинного законодавства України, включно з розробкою змін до Конституції, надзвичайних законів та інших нормативно-правових актів з наведеними в дослідженні пропозиціями;

- у *правозастосовній діяльності* практичні рекомендації дослідження можуть застосовуватися в правозастосовній діяльності для оптимізації механізмів гарантування та захисту конституційних прав і свобод громадян у ситуаціях тимчасового обмеження цих прав через надзвичайні обставини;

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації, викладені в дисертаційній роботі, одержані автором у процесі самостійного вивчення. Представлена праця є завершеним кваліфікаційним науковим дослідженням, у межах якого дослідником персонально сформульовано та обґрунтовано наукову новизну, концептуальні підходи й практичні пропозиції. Викладені в дисертації положення відображають самостійну наукову позицію здобувача та є результатом його власного наукового здобутку.

Окремі положення дослідження відображені в конференційній доповіді «Restrictions of human and citizen rights and freedoms under the conditions of marital state», представленої на міжнародній науковій конференції II All-Ukrainian scientific and practical conference of young scholars and students (Dnipro. May 11, 2023) «Modern Scientific and Technical Research in the Context of Linguistic Space (in English)», складено у співавторстві з науковим керівником Мудриєвською Людмилою

Михайлівною, кандидаткою філософських наук, кандидаткою юридичних наук, доценткою, завідувачем кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (корегувальна редактура) та Гурко Оленою Василівною, докторкою філологічних наук, професоркою, завідувачем кафедри англійської мови для нефілологічних спеціальностей (корегувальна редактура англійською).

Апробація матеріалів дисертації. Ключові результати дисертаційної роботи були оприлюднені та піддані науковому обговоренню в межах фахових заходів різних рівнів, що сприяло їх професійній оцінці та розвитку наукової дискусії. Теоретичні положення й узагальнення дослідження представлено автором у доповідях на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, зокрема: ІVX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Дніпро, 7 - 8 жовтня 2022 року) «Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права», II All-Ukrainian scientific and practical conference of young scholars and students (Dnipro. May 11, 2023) «Modern Scientific and Technical Research in the Context of Linguistic Space (in English)», Всеукраїнській науково-практичній конференції до Дня науки та 30-річчя Національної академії правових наук України (м. Київ, 18 травня 2023 р.) «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених», X Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (5–7 грудня 2024 року, м. Кременчук), VIII міжнародний правничий форум до 150-річчя заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Права людини та публічне врядування» (м. Чернівці, 30 травня 2025 року).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у низці наукових публікацій, які включають 4 наукових статті у фахових виданнях України (наукові видання з юридичних наук, включені до офіційного реєстру фахових видань МОН України категорії Б), а також 5 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. До складу дисертаційного дослідження увійшли: анотація, вступ, три розділи, кожен з яких складається з двох підрозділів та підсумовуючих висновків відповідного розділу, висновки, список використаних джерел та додатки. Обсяг дисертаційної праці сягає 321 сторінки, з них – 206 сторінок основного тексту, перелік використаних джерел налічує 378 найменувань, що вмістилися на 53 сторінках.

РОЗДІЛ 1.
ЗАГАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ
ВВЕДЕННЯ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНУ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

1.1. Нормативно-правове і наукове трактування дефініцій «надзвичайний стан» і «воєнний стан»

Існування та еволюція будь-якої держави не характеризуються лінійністю та планомірністю. Зберігаючи вектор спрямованості у часі, економічні, правові, політичні, екологічні та соціокультурні грані державного розвитку зазнають впливу різноманітних дестабілізуючих факторів і подій. У такому контексті, держава, функціонуючи як саморегульована система, змушена реагувати на зазначені чинники, передусім через механізми правового унормування, включаючи введення надзвичайного або воєнного стану на відповідній території.

Правові режими надзвичайного та воєнного станів покликано створювати особливу правову регламентацію суспільних відносин за критичних обставин, в яких звичайне врядування виявляється непродуктивним.

Правове регулювання надзвичайного та воєнного станів у демократичній державі характеризується специфікою, обумовленою насамперед конституцією, спеціальним законодавством та іншими нормативно-правовими актами, прийнятими вищими органами державної влади та їх посадовими особами.

Системний аналіз надзвичайного законодавства України дозволяє виділити три надзвичайних режими, закріплених конституційно: надзвичайний стан і режим зони надзвичайної екологічної ситуації та воєнний стан. Звісно, існують й інші, похідні, такі як: режим антитерористичної операції [199, с. 6004], режим особливої економічної зони, режим тимчасово окупованих територій [198, с. 79] тощо. На них свого часу звертали увагу дослідники Л. Чистоклетов, О. Хитра, Л. Остапенко, Р. Скриньковський, Цицюра В. І. та інші.

Однак, ці режими, по-перше, не передбачені Конституцією України, а, по-друге, є похідними від конституційних. По-третє, з огляду на мету цього дослідження, яка

полягає в порівнянні певних особливостей правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму надзвичайного і воєнного стану в Україні і в країнах Європейського Союзу, саме конституційно-законодавчий підхід у визначенні надзвичайних режимів є поширеним в європейських країнах, ба навіть більше – цей підхід в міжнародному праві прийнято за зразок і є найрелевантнішим, принаймні серед сталих ліберальних демократій, про що йтиметься далі в наступних розділах цієї праці.

Основним правовим документом, що передбачає можливість введення надзвичайного стану, є Конституція України, зокрема п. 31 ч. 1 ст. 85, п. 19 ч. 1 ст. 92 та п. 21 ч. 1 ст. 106 [37]. Систему ж законодавства України з надзвичайного стану складають спеціальні закони, такі як Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [122], Кодекс цивільного захисту України [26], Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [108], інші закони України та укази Президента України щодо впровадження правового режиму надзвичайного стану.

Отже, з метою усунення загроз, ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру, нормалізації суспільно-політичної обстановки та відновлення правопорядку у випадках спроб насильницького захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу, а також задля забезпечення поновлення конституційних прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб, створення належних умов для функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства, держава Україна відповідно до ст. 1, 2 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» наділена правом тимчасово запроваджувати правовий режим надзвичайного стану як на всій території держави, так і в окремих її місцевостях.

Вичерпний перелік підстав для запровадження правового режиму надзвичайного стану визначено ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». До таких обставин належать:

- 1) надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру (зокрема стихійні лиха, катастрофи, масштабні пожежі, застосування засобів ураження, пандемії, епізоотії тощо), які створюють загрозу життю та здоров'ю значної кількості населення;
- 2) масові терористичні акти, що спричиняють людські жертви або призводять до руйнування чи пошкодження особливо важливих об'єктів інфраструктури;
- 3) міжнаціональні чи міжконфесійні конфлікти, а також блокування або захоплення стратегічно важливих об'єктів чи територій, що становить загрозу безпеці громадян і перешкоджає належному функціонуванню органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) масові заворушення, які супроводжуються насильством щодо громадян і призводять до обмеження їхніх прав і свобод;
- 5) спроби насильницького захоплення державної влади або зміни конституційного ладу України;
- 6) масове порушення державного кордону з боку суміжних держав;
- 7) необхідність відновлення конституційного правопорядку та забезпечення безперервності діяльності органів державної влади.

Водночас, наявність наведених обставин сама по собі не є достатньою підставою для запровадження надзвичайного стану. Законодавець пов'язує можливість його введення з додатковими юридично значущими умовами. По-перше, відповідні обставини повинні призвести або ймовірно призвести до людських і матеріальних втрат, створювати реальну загрозу життю та здоров'ю громадян чи бути пов'язаними зі спробами насильницького захоплення державної влади або зміни конституційного ладу України. По-друге, має існувати реальна загроза безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими правовими засобами є неможливим.

Запровадження надзвичайного стану зумовлює зміну обсягу повноважень державних та інших органів, що безпосередньо впливає на правове становище особи, зокрема шляхом: надання органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень, необхідних для відвернення загрози, забезпечення безпеки і здоров'я населення, стабільного

функціонування національної економіки, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також захисту конституційного ладу; встановлення тимчасових, обумовлених характером загрози, обмежень у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із обов'язковим визначенням строку дії таких обмежень.

І якщо вдатися до більш широкого нормативно-правового трактування поняття «надзвичайний стан», наведеного в ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», слід окремо зупинитися на правових визначеннях, які передбачають підстави введення надзвичайного стану, визначених ч. 2 ст. 4 цього Закону. Оскільки, по-перше, Закон визначає, як вже зазначалося, виключний перелік таких підстав, а, по-друге, таки не надає визначення деяким поняттям.

Отже, з метою подальшого дослідження термінології надзвичайного законодавства слід дотримуватися принципів правотворчої діяльності («чистоти, якості закону»), передбачених ст. 3 ЗУ «Про правотворчу діяльність» [124], серед яких, зокрема: верховенство права (законність, юридична визначеність, запобігання зловживанню повноваженнями, рівність перед законом і недискримінація, а також доступ до правосуддя; пріоритетність забезпечення та захист прав і свобод людини з дотриманням міжнародних стандартів у галузі прав людини; необхідність та обґрунтованість; системність; наукове забезпечення тощо.

Так, наприклад, п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» містить кілька понять без визначення їх змісту: «надзвичайні ситуації техногенного» та «природного характеру», які включають «стихійне лихо», «катастрофа», «особливо великі пожежі», «застосування засобів ураження», «пандемія», «панзоотія», «значні верства населення». Однак, такі визначення містяться в окремих законах та підзаконних нормативно-правових актах.

Зі свого боку, нормативно-правові визначення деяких з цих понять містяться в Кодексі цивільного захисту України, а саме:

- надзвичайна ситуація – це становище на певній території або в господарюючого суб'єкта, при якому порушуються нормальні умови життєдіяльності населення; може виникати внаслідок катастроф, аварій, пожеж, стихійних лих, епідемій, епізоотій, епіфітотій, застосування засобів ураження або інших небезпечних подій, що створюють або можуть створити загрозу життю та здоров'ю людей, спричинити значні матеріальні збитки, загибель чи травмування великої кількості осіб, а також унеможливити проживання населення чи ведення господарської діяльності (п. 24 ч. 1 ст. 2);

- стихійне лихо – природне явище з великою руйнівною силою, яке завдає серйозної шкоди території, де воно трапляється, порушує звичний ритм життя населення та завдає матеріальних втрат (п. 42 ч. 1 ст. 2);

- катастрофа - велика аварія або інша подія, яка має серйозні наслідки (п. 19 ч. 1 ст. 2);

- пожежа – неконтрольоване горіння, яке призводить до знищення або пошкодження майна та природних ресурсів, а також створює небезпечні фактори, які загрожують життю та здоров'ю людей і тварин, негативно впливаючи на навколишнє середовище (п. 32 ч. 1 ст. 2).

Цікаво, що в ст. 5 Кодексу цивільного захисту України наведено класифікацію надзвичайних ситуацій як за характером походження подій, що можуть зумовити їх виникнення (техногенного характеру, природного характеру, соціальні, воєнні), так і в залежності від масштабів наслідків надзвичайної ситуації та кількості технічних і матеріальних ресурсів, потрібних для їх усунення (державний, регіональний, місцевий, об'єктовий), але термінологічного визначення поняттям «надзвичайних ситуації техногенного» та «природного характеру» не наведено.

При цьому, аналізуючи підстави оголошення окремої місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації, визначені ст. 5 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», можна опосередковано дійти логічного висновку про те, що до змісту поняття «надзвичайних ситуації природного характеру» входять: заподіяння значної матеріальної шкоди; надмірне забруднення, негативні зміни у

навколишньому природному середовищі; руйнівний вплив стихійних сил природи тощо з певними відмінностями в обсягах та наслідках для розмежування підстав оголошення цих двох режимів, про що йтиметься згодом. Проте, не зрозуміло, чи обмежується зміст цього поняття названими наслідками. Та й аналогічного діючого вузькоспеціального нормативного акту для надзвичайних ситуації техногенного характеру не існує.

Віднайти нормативно-правове визначення зазначених понять «надзвичайних ситуації техногенного та природного характеру» можна лише в Національному класифікаторі ДК 019:2010 "Класифікатор надзвичайних ситуацій" [46]:

- надзвичайна ситуація техногенного характеру — це порушення нормальних умов життя на певній території через аварії, катастрофи, пожежі, вибухи з викидом небезпечних речовин, руйнування споруд, аварії в енергетичних системах, системах життєзабезпечення, телекомунікаціях, на очисних спорудах та в нафтогазовому комплексі тощо (абзац 6 розділу 4);

- надзвичайна ситуація природного характеру — це порушення нормальних умов життєдіяльності людей на певній території, об'єкті чи водних об'єктах, спричинене небезпечними геофізичними, геологічними, метеорологічними або гідрологічними явищами, деградацією ґрунтів і надр, пожежами в природних екосистемах, атмосферними змінами, інфекційними захворюваннями та отруєннями людей, хворобами свійських тварин, масовою загибеллю диких тварин або ураженням сільськогосподарських рослин шкідниками та хворобами (абзац 7 розділу 4);

Свою чергою, критеріїв визначення особливої тяжкості надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру законодавством не передбачено. Передбачено лише бланкетні норми, закріплені в ч. 4 та 5 ст. 5 Кодексу цивільного захисту України з відсилкою до Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 р. № 368 [52], та Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій, затверджених Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.08.2018 № 658 [25], які деталізують порядок віднесення надзвичайних ситуацій до певного рівня (державний,

регіональний, місцевий, об'єктовий) та визначають перелік ознак, за якими надзвичайні ситуації може бути віднесено до конкретного рівня.

Тож особлива тяжкість надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру – ознака, яка є правовою прогалиною в законодавстві, що потребує окремого та чіткого врегулювання задля запобігання можливим зловживанням з боку влади.

Вдаючись до тлумачення змісту слова «ураження», наведеним у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, ураження (враження) – це: «дія за значенням уразити; порушення здоров'я людини внаслідок дії будь-яких фізичних, хімічних або біологічних факторів. Уразити (вразити) - ранили чи вбивали; влучивши, пошкоджувати що-небудь; торкатися рани, ушкодженого місця, завдаючи болю, нового пошкодження; порушувати життєдіяльність, нормальний стан організму, його частин, органів і т. ін. (про хвороби); пошкоджувати сільськогосподарські культури та інші рослини, викликаючи у них хворобливі зміни, паразитуючи на них (про хвороби, шкідники)» [6, с. 1512].

Заразом, згідно з тим же словником, слово «засіб» має зміст: «якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; механізми, пристрої і т. ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності. Рівно, як і слово «застосовувати» має наступне тлумачення: використовувати що-небудь, запроваджувати в ужиток; пристосовувати до чого-небудь» [6, с. 420].

Тобто поєднання зазначених слів, а саме «засоби ураження» несе наступне змістове значення – вчинення, завдання шкоди здоров'ю, життю людини (тваринам, сільськогосподарським культурам та іншим рослинам) внаслідок дії будь-яких фізичних, хімічних або біологічних факторів, використанням знарядь, механізмів. Але в семантичному сенсі словосполучення «застосування засобів ураження» викликає логічне питання: ким? Законодавець залишає це питання за дужками, оскільки для цієї підстави введення надзвичайного стану важливим є саме факт такої події. Однак, знов ж таки, нечіткість формулювання правового визначення призводить до ризику вільного (розширеного) трактування в правозастосовній практиці, а отже й до

порушення конституційних принципів рівності і справедливості щодо визначеності, ясності і недвозначності правової норми.

Виникають питання й до застосування законодавцем слів «пандемія», «панзоотія», «значні верства населення», оскільки вони також відсутні у національному законодавстві як чітко визначені правові терміни.

Зокрема, «пандемія», згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, - це епідемія, яка поширюється за межі міжнародних кордонів і, зазвичай, вражає велику кількість людей. Цей термін використовується лише для нових інфекційних хвороб (як, наприклад, H1N1 у 2009 році та COVID-19) і не стосується сезонних спалахів грипу чи ГРВІ. Пандемія також характеризується відсутністю колективного імунітету та ефективних засобів профілактики і лікування [371].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, заснована у 1946 році Міжнародною конференцією охорони здоров'я. Членами ВООЗ є 194 країни світу, серед яких й Україна з 3 квітня 1948 р. Одним із міжнародно-правових інструментів для боротьби з пандеміями та епідеміями є нормативна діяльність ВООЗ у сфері співпраці для подолання та запобігання інфекційним хворобам [10].

За тим же Великим тлумачним словником сучасної української мови «пандемія» – найвищий ступінь розвитку епідемії, що поширилася на більшість населення однієї чи кількох країн [6, с. 880]. Інше тлумачення наведено у Великій українській енциклопедії, а саме: «пандемія (від грец. πανδημία – всенародний, де παν – увесь, а δῆμος – народ) – це форма епідемії, що характеризується інтенсивним і масовим поширенням інфекційного захворювання, яке охоплює населення всієї країни, кількох країн або навіть континентів. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, пандемія — це глобальне поширення нового захворювання, яке вражає частину населення за відносно короткий час» [5].

Епідемія ж відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» – широкомасштабне розповсюдження інфекційної хвороби серед мешканців певної території за короткий період [102].

Власне, між міжнародно визнаним поняттям «пандемія», його словниковим змістом, що ототожнюється з епідемією, та нормативно-правовим поняттям «епідемія» простежується ідентичність, рівнозначність понять через їх змістовне наповнення. Тож чому задля «якості закону» не використовувати наявний категоріально-понятійний апарат під час нормотворчості для приведення законодавства у відповідність один одному?

Аналогічна ситуація склалася й з поняттям «панзоотія», термінологічного визначення якого не містить національне законодавство. Окрім хіба що Методичних рекомендацій «Епідеміологічний нагляд за пташиним грипом», Міністерства охорони здоров'я України від 2006 р., згідно з якими панзоотія – це швидке поширення і високий рівень захворюваності на грип серед тварин або птахів на території України та в ряді країн Європи та світу [104]. Проте, Термінологічний словник з патофізіології тварин надає дещо інший зміст поняттю «панзоотія» – це вища стадія епізоотії, що характеризується надзвичайно широким розповсюдженням інфекційної хвороби серед тварин, яке охоплює одну або кілька країн, а також цілі континенти [191]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови панзоотія визначається як епідемія тваринного захворювання, яка охопила великі території однієї або кількох країн [6, с. 881].

Тобто, «панзоотія» – є найвищою стадією розвитку епізоотії, що характеризується надзвичайно широким і масовим поширенням інфекційного захворювання серед тварин, яке охоплює значні території однієї чи кількох країн або навіть цілі континенти.

Тож, нормативне звуження в одному з підзаконних актів та відсутність такого законодавчого визначення є наочним і вкотре характеризує нормативно-термінологічну невизначеність національного законодавства.

Також звертає на себе увагу застосування законодавцем у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» термінології «значні верства населення», яка не є достатньо ясною та недвозначною, що не відповідає якості закону в сенсі дотримання законності та верховенства права під час прийняття законодавчого акту.

На цю прогалину, а також на відсутність визначень термінам «особливо великих пожеж», «пандемія» тощо також звертає увагу Я.А. Колінко, пропонуючи замінити цю конструкцію словами «не нижче загальнодержавного рівня» [28, с. 4].

Погоджуючись з ідеєю в цілому щодо необхідності заміни конструкції «значні верства населення», вважаємо за необхідне дотримуватися таких ознак якості закону в розрізі конституційних принципів законності та верховенства права, як послідовність, системність та передбачуваність норми права. Оскільки, з одного боку, ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» вже містить ознаку надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру - «не нижче загальнодержавного рівня», а з іншого, ст. 5 Кодексу цивільного захисту України – норма спеціального закону – передбачає іншу термінологію, наводячи класифікацію надзвичайних ситуацій, для визначення найвищого рівня обсягів заподіяних наслідків, задіяних ресурсів тощо, - державний.

Аналогічної думки й Конституційний суд України, викладеної в рішенні від 18 червня 2020 року № 5-р (П)/2020, стверджуючи, що Принцип верховенства права вимагає від суддів вирішення колізій між суперечливими нормами одного рівня. Суди повинні застосовувати принципи: "пізніший закон має перевагу над давнішим", "спеціальний закон має перевагу над загальним", і "загальний пізніший закон не має переваги над спеціальним давнішим". Ігнорування цих принципів судом призводить до втрати дієвості принципу верховенства права. [151].

Таким чином, доцільніше у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» замінити конструкцію «...значних верств населення» на «... не нижче державного рівня».

Поточне законодавство не містить нормативного визначення терміну «об'єкти життєзабезпечення». Так, до недавнього часу згідно Переліку об'єктів і споруд, за якими проектна документація закладається до страхового фонду документації України, затвердженого Наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від

11.04.2006 р. № 109/213, до об'єктів життєзабезпечення було віднесено 4 групи об'єктів: 1) магістральні трубопроводи, комунікації та лінії електропередач; 2) місцеві трубопроводи та комунікації; 3) електростанції (атомні, гідро, гідроакумулювальні, теплові, державні, районні), теплоенергоцентралі та споруди, пов'язані з цими об'єктами, у т.ч. зрошувальні канали; 4) магістральні телекомунікаційні лінії зв'язку [72]. Проте, цей наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерство надзвичайних ситуацій України від 25.06.2012 р. № 320/918 [64].

Водночас, системний аналіз норм Кодексу цивільного захисту України, положення п. 1 та п. 2 ч. 4 ст. 8 якого містять перелік додаткових завдань єдиної державної системи цивільного захисту в особливий період, серед яких, зокрема: у період дії воєнного стану – реалізація заходів для забезпечення стабільної роботи або безпечного зупинення підприємств, а також підтримка життєздатності об'єктів критичної інфраструктури, що служать для життєзабезпечення населення; у відбудовний період – здійснення дій для відновлення об'єктів критичної інфраструктури, що забезпечують життєзабезпечення населення, приводить до висновку, що об'єктами життєзабезпечення є об'єкти критичної інфраструктури, які забезпечують життєзабезпечення населення.

Відповідно ж до п. 13 ст. 1 Закону України «Про критичну інфраструктуру» об'єкти критичної інфраструктури визначаються як сукупність інфраструктурних об'єктів, систем, їхніх складових елементів та комплексів, що відіграють значну роль для стабільного функціонування економіки, забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави, а порушення їхньої діяльності може призвести до негативних наслідків для важливих національних інтересів [109].

Власне, що саме відноситься до об'єктів критичної інфраструктури, які забезпечують життєзабезпечення населення, визначає п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16.01.2024 р. № 48), згідно з яким лише комунальні послуги, а саме постачання

теплової енергії та гарячої води, централізоване питне водопостачання та водовідведення, а також управління побутовими відходами, відносяться до систем життєзабезпечення [13].

В порівнянні зі скасованим наказом чинний перелік має значно звужений, обмежений список навіть за секторами економіки, що викликає питання не лише їх тотожності та доцільності такої вибірковості, а й взагалі до змістовної конструкції в п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», якщо під сентенцією «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» розуміти об'єкти критичної інфраструктури, що забезпечують життєзабезпечення населення.

Тобто мається на увазі одночасно кілька проблем. З одного боку, це порушення принципів системності та визначеності законодавства використанням термінологічної конструкції «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»), яке рівнозначне поняттю «об'єкти критичної інфраструктури, що забезпечують життєзабезпечення населення», окреслене в п. 1 та п. 2 ч. 4 ст. 8 Кодексу цивільного захисту України відповідно до п. 13 ст. 1 Закону України «Про критичну інфраструктуру». З іншого – суттєве звуження змісту п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109, який визначає перелік об'єктів критичної інфраструктури, що забезпечують життєзабезпечення населення.

Тож, вирішення першої проблеми, а саме визначення «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» потребує не лише законодавчого вноормування, але й системного підходу до приведення законодавства у взаємну відповідність.

На наше переконання, беручи до уваги можливість запровадження надзвичайного стану як на всій території України, так і в окремих її місцевостях, а також існування категорій критичності об'єктів критичної інфраструктури, передбачених ч. 2 ст. 10 Закон України «Про критичну інфраструктуру», доцільніше було б у п. 2 ч. 2 ст. 4 Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» ужити формулювання

«...об'єкти критичної інфраструктури відповідної категорії критичності» замість чинного словосполучення «...особливо важливих об'єктів життєзабезпечення».

Для вирішення другої проблеми Кабінету міністрів України слід таки привести у відповідність до вимог Кодексу цивільного захисту України та Закону України «Про критичну інфраструктуру» положення п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109.

Заслуговує на увагу й відсутність законодавчого визначення термінів «міжнаціональний конфлікт» і «міжконфесійний конфлікт». Законодавець ставить поряд такі види конфліктів як підставу для введення надзвичайного стану, маючи на увазі їх рівнозначність за наслідками - загроза безпеці громадян і порушення нормальної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Але змістовне наповнення таких конфліктів не є тотожним. Встановлення дійсного вмісту цих термінів дозволить визначити суспільну небезпеку та логіку законодавця, чому саме ці обставини віднесені до однієї з підстав введення надзвичайного стану.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає таке визначення термінам: «конфлікт» – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка; ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички [6, с. 570]; «міжнаціональний» – який існує, відбувається між націями, національностями, поширюється на них [6, с. 671]; «нація» – конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру [6, с. 744]; «національність» – те саме, що нація; належність до якої-небудь нації [6, с. 744]; «міжконфесійний» – який існує, відбувається між різними конфесіями [6, с. 670]; «конфесія» – віросповідання; самостійний, незалежний від інших релігійний напрям, відгалуження [6, с. 570].

Таким чином, за логікою словникового тлумачення міжнаціональний конфлікт являє собою зіткнення, розбіжності, гостру суперечку між націями, які мають різні

мову і територію, культуру, що може призвести до збройної сутички. Своєю чергою, міжконфесійний конфлікт – це суперечка, зіткнення між прихильниками різних релігій, які також може спричинити збройні інциденти.

Українське законодавство не містить ясних підходів до визначення національності. Але виходячи зі змісту терміну «українська національна ідентичність», наведеному у п. 17 ст. 1 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» нацією, зокрема й українською, є самобутня спільнота, об'єднана назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема мовою (українською) і народними традиціями [118].

За змістом ст. 5 та 6 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» громадянам України, незалежно від їх етнічного походження та приналежності до національних меншин, забезпечуються рівні права і свободи в громадянській, політичній, соціальній, економічній, культурній та мовній сферах, як це зазначено в Конституції України. Всі громадяни України мають право вільно обирати, чи вважати себе частиною національної меншини (або кількох національних меншин). Дане рішення та реалізація відповідних прав не повинні завдавати шкоди особі. Ніхто не може бути змушений оголошувати свій статус щодо належності до національної меншини [110].

Ст. 35 Конституція України гарантує кожному свободу віросповідання або право не сповідувати жодної релігії, а також здійснювати релігійні обряди індивідуально чи колективно. Обмеження можливі лише законом в інтересах громадського порядку, здоров'я, моралі та захисту прав інших осіб. Церква і релігійні організації відокремлені від держави, освіта – від церкви; жодна релігія не визнається обов'язковою. Подібні положення закріплено також у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [140].

Цивільний кодекс України в ст. 300 поєднує національну та релігійну самобутність фізичної особи в єдине право на індивідуальність [197].

Водночас, ст. 161 Кримінального кодексу України криміналізує умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, а також приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян через їхні релігійні переконання [39]. Що додатково підтверджує відношення держави до міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів як до негативних соціально-правових явищ, А тому й є доречним віднесення законодавцем таких конфліктів до підстав введення надзвичайного стану.

Розглядаючи зміст терміну «масові безпорядки» в значенні п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», законодавче визначення якого також відсутнє, пояснення виявляється досить тривіальним.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає змісту слову «безпорядок»: те саме, що безладдя, безпорядки, заворушення революційного характеру [6, с. 71]. Але застосування слова «безпорядки» в національній юриспруденції є дещо безладним на противагу його синоніму – «заворушення», яке, своєю чергою, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови має наступне змістовне наповнення: «масовий вияв невдоволення кимсь, чимсь, протесту проти кого-, чого-небудь» [6, с. 381].

Поняття ж «масові заворушення» законодавчо внормовано ст. 294 Кримінального Кодексу України, та визначається як насильство над особою, погроми, підпали, пошкодження або знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницьке виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї чи інших предметів, які використовуються як зброя, а також активна участь у таких безладах.

Як вважає Бояров В.І. та Шалдирван П.В., суспільна небезпека масових заворушень полягає в їх здатності тимчасово паралізувати діяльність органів влади, істотно порушити громадський порядок і безпеку, спричинити людські жертви та значні матеріальні збитки. Заворушення набувають масового характеру, коли натовп стає домінуючою силою, що блокує функціонування влади. Відновлення порядку зазвичай потребує надзвичайних заходів, зокрема посилення правоохоронних сил, залучення військових формувань або запровадження надзвичайного стану [2, с. 10].

Проте, аналізуючи п. 4 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» як підставу введення надзвичайного стану, з огляду на тотожність термінів «масові безпорядки» та «масові заворушення», виявляємо, що змістовність першого обмежується лише вчиненням таких суспільно-небезпечних дій, як насильство над громадянами, обмеження їхніх прав і свобод. Тоді, як кримінально-правовий термін «масові заворушення» містить значно більший перелік суспільно-небезпечних дій. Доцільність такого звуження суспільно-небезпечних дій в контексті умови введення надзвичайного стану, враховуючи мету, окреслену в ст. 2 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», є дещо суперечливою, оскільки вчергове порушує принципи законності, системності законотворчості, визначеності правової норми, створює ризики волюнтаризму у правозастосовчій практиці.

З іншого боку, якщо законодавець мав на меті саме відмежування від кримінально-правового визначення, тотожного з «масовими заворушеннями», конкретизуючи та обмежуючи суспільно-небезпечні дії, що виступають умовою введення надзвичайного стану, постає ряд інших проблем. Серед яких, по-перше, правова невизначеність терміну «масові безпорядки». По-друге, відсутність чітких критеріїв впливу суспільно-небезпечних дій (наприклад, за обсягом, кількістю, територією розповсюдження тощо). По-третє, доречність обмеження саме окресленими суспільно-небезпечними діями залишається актуальною і в цьому випадку. Як вже зазначалося, слова «безпорядки» та «заворушення» є тотожними за словниковим, тлумачним змістом. Тож, в цьому сенсі законодавець навряд намагався виокремити масові безпорядки від масових заворушень.

Якщо ж розглядати підстави введення надзвичайного стану, перелічені в ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» системно, зокрема в контексті ст. 5 Кодексу цивільного захисту України, згідно з класифікацією надзвичайних ситуацій за характером походження подій, що можуть зумовити їх виникнення (техногенного характеру, природного характеру, соціальні, воєнні), доходимо висновку про їх взаємну відповідність. Так, надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру відповідає умова введення надзвичайного

стану, передбачена п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»; соціальним надзвичайним ситуаціям – п. 2-7 ч. 2 ст. 4 Закону.

До речі, цікавою є криміналізація майже всіх підстав введення надзвичайного стану, передбачених ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»:

- п. 1 – виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення – відповідальність передбачена ст. 253, ч. 4 ст. 361, ст.ст. 440, 441 Кримінального кодексу України;

- п. 2 – за вчинення терористичних актів передбачена кримінальна відповідальність за ст. 258 Кримінального кодексу України;

- п. 3 – за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань – ст. 161 Кримінального кодексу України; блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування – ст.ст. 261, 279, 341 Кримінального кодексу України;

- п. 4 – виникнення масових безпорядків – ст. 294 Кримінального кодексу України;

- п. 5 – спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства – ст. 15, 109 Кримінального кодексу України;

- п. 6 – масовий перехід державного кордону з території суміжних держав – ст.ст. 258-6, 332-2 Кримінального кодексу України.

Тож, логічним є припущення тотожності поняття «масові безпорядки» кримінально-правовому терміну «масові заворушення», а відтак й актуальність потреби приведення п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у відповідність ст. 294 Кримінального кодексу України.

Однак залишається невирішеною проблема щодо відсутності чітких критеріїв впливу суспільно-небезпечних дій (за обсягом, кількістю, територією розповсюдження тощо) як підстави введення надзвичайного стану, визначеної в п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Повертаючись до основного питання цього розділу, слід визначитись з семантикою терміну «надзвичайний стан» з наукового погляду.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, надзвичайний стан визначається як тимчасовий особливий правовий режим, що запроваджується в країні або окремих її місцевостях за надзвичайних обставин на певний строк [6, с. 711].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «надзвичайний стан». Науковець В. В. Пристайко наводить свій погляд на це питання, за яким у контексті державного управління, надзвичайний стан визначається як один із можливих режимів функціонування державних органів в умовах кризи. Цей режим передбачає тимчасове надання державним органам додаткових повноважень, чітко визначених законодавством, а також одночасне обмеження певних прав і свобод людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб [57, с. 26-27].

З іншого боку, за визначенням науковиці Тітко Е. В., поняття надзвичайного стану відображає принципи та мінімальні стандарти, обов'язкові для захисту прав і свобод людини. Воно безпосередньо пов'язане із встановленням та застосуванням обмежень цих прав і свобод. У контексті діяльності держав у рамках міжнародного права, запровадження надзвичайного стану допускається лише в екстремальних ситуаціях з обов'язковим дотриманням норм міжнародного гуманітарного права та недопущенням дискримінації за будь-якими ознаками, зокрема, расовою, етнічною, гендерною, мовною, релігійною тощо [192, с. 128].

Наукове визначення поняття надзвичайного стану запропоновано Саакяном М. Б., який розглядає його як передбачений Конституцією України особливий правовий режим функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, за якого в установленому законом порядку допускається тимчасове обмеження реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, із покладенням на них додаткових обов'язків [184, с. 16].

На окрему увагу заслуговує позиція Я. А. Колінко, відповідно до якої правовий режим надзвичайного стану розглядається як комплексний механізм реагування

держави на кризові обставини. З одного боку, він покликаний запобігти, мінімізувати або подолати негативні наслідки надзвичайної ситуації, що стала підставою для його запровадження. З іншого боку, такий режим передбачає застосування державної влади виключно в обсязі, об'єктивно необхідному за конкретних умов, забезпечуючи водночас збереження фундаментальних конституційних прав і свобод людини та громадянина в період дії надзвичайного стану [27, с. 2].

Тобто єдиного наукового трактування означеному поняттю годі й шукати. Тому, узагальнюючи, слід навести власне розуміння змісту цього терміну в поєднанні дослідженого. Тож, надзвичайний стан являє собою унікальний правовий режим, закріплений в Конституції України, що передбачає тимчасове збільшення повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в рамках закону, направлених на подолання наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня або спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, запобігання людським і матеріальним втратам, нівелювання загроз життю і здоров'ю громадян, обумовлених можливістю обмеження прав і свобод людини і громадянина та юридичних осіб.

Щодо правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації, то ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» визначає кілька суттєвих понять, а саме:

- зона надзвичайної екологічної ситуації – певна територія в межах України, де сталася надзвичайна екологічна ситуація;
- надзвичайна екологічна ситуація – тип надзвичайної ситуації, за якої на певній території відбулися суттєві негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що вимагають негайного втручання держави через спеціальні заходи;
- негативні зміни в навколишньому природному середовищі – процеси втрати, виснаження або знищення окремих природних комплексів і ресурсів, спричинені надмірним забрудненням довкілля, дією стихійних природних явищ та іншими

чинниками, що унеможливають або суттєво обмежують життєдіяльність людини та ведення господарської діяльності на відповідній території.

Виключний перелік підстав оголошення правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації перелічено в ст. 5 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», до яких увійшли:

- суттєве перевищення гранично дозованих значень показників якості навколишнього природного середовища, встановлених законодавством;
- наявність реальної загрози для життя та здоров'я великої кількості осіб або завдання значної матеріальної шкоди юридичним та фізичним особам, а також навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення довкілля, руйнівної дії стихійних явищ чи інших чинників;
- негативні зміни в навколишньому природному середовищі на великій території, які неможливо усунути без вжиття надзвичайних заходів державного втручання;
- погіршення стану навколишнього природного середовища, що суттєво обмежує або унеможливає проживання населення та ведення господарської діяльності на постраждалій території;
- різке зростання рівня захворюваності серед населення внаслідок шкідливих змін у навколишньому природному середовищі.

Слід звернути увагу на те, що аналогічні підстави визначені в п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» в розрізі змісту поняття «надзвичайних ситуацій природного характеру», про що зазначалося на початку цього підрозділу, тим більше, що ч. 3 ст. 8 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» в межах зони надзвичайної екологічної ситуації передбачає можливість введення правового режиму надзвичайного стану в порядку, встановленому Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану». Не вказуючи, втім, за яких таких достатніх підстав це можливо.

Поняття ж «правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації» наведено в ч. 1 ст. 8 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» та визначено, що це – спеціальний правовий режим, тимчасове введення якого можливе на певних

територіях у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, спрямований на запобігання людським і матеріальним втратам, захист життя і здоров'я громадян, а також на усунення негативних наслідків цієї ситуації.

Ключовим елементом правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації виступає поняття «навколишнє природне середовище», а точніше негативні зміни в ньому. Згідно ж ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» це поняття включає поєднання природних та природно-соціальних умов і процесів, а також природних ресурсів, незалежно від того, залучені вони до господарської діяльності чи наразі не використовуються (земля, надра, водні ресурси, повітря, ліси, інша рослинність, тваринний світ), а також ландшафтів і різних природних комплексів [119].

Вважаємо, що негативні зміни в навколишньому природному середовищі, як ознака надзвичайної екологічної ситуації, являють собою правову категорію шкоди. З цією думкою погоджується дослідник М. Ю. Кравчук, який зазначає, що надзвичайна екологічна ситуація виникає внаслідок значного антропогенного впливу або природних катаклізмів, зокрема поширення небезпечних для здоров'я вірусів, що порушують чи знищують природні екосистеми та створюють загрозу нормальній життєдіяльності людини [38, с. 239-240].

Аналогічне, але більш вмотивоване обґрунтування цього явища висловлює й науковиця Сірант М.М., виокремлюючи поняття «екологічної шкоди», заподіяної безпосередньо природі. На її думку, шкода, заподіяна довкіллю, поділяється на екологічну та економічну. Екологічна шкода посягає на суспільний інтерес у збереженні безпечного й збалансованого середовища та охоплює погіршення якості довкілля, стану екосистем і природних процесів біосфери. Економічна шкода пов'язана з порушенням майнових прав користувачів природних ресурсів і виражається у прямих матеріальних втратах або втраченій вигоді внаслідок неможливості їх використання [187, с. 79]. І хоча її дослідження стосувалося, насамперед, питання неправомірної шкоди в розрізі цивільно-правових відносин, як результату порушення вимог природоохоронного законодавства, такі висновки є

справедливими й у випадку шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайної екологічної ситуації, з огляду на наступне.

По-перше, такий висновок підтверджується аналізом змісту ст. 45 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка майже повністю дублює ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації». По-друге, відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови наступне тлумачення мають слова: «негативний» – поганий щодо властивостей, якостей, призначення і т.ін., який не викликає схвалення, а заслуговує на осуд; протилежність слову «позитивний» [6, с. 753]; «зміна» – перехід, перетворення чого-небудь (перев. стану, руху, ознаки, властивості і т.ін.) у щось якісно інше; змінювання. 2. Зміна кого-, чого-небудь кимсь, чимось іншим [6, с. 466]; «шкода» – матеріальні втрати, збитки; людські жертви, втрата когось [6, с. 1624]. З чого логічно випливає, що негативні зміни являють собою також заподіяння шкоди, зокрема й навколишньому природному середовищу.

Іншим питанням, що потребує уваги, є озвучене дослідником М.І. Єрофєєвим щодо відсутності законодавчого регулювання питання взаємоузгодження правових режимів зони надзвичайної екологічної ситуації та надзвичайного стану [21, с. 179]. Але якщо ця думка виказана в контексті саме процедури їх задіяння та проблеми одночасної дії поряд з надзвичайним станом, в разі його запровадження за достатніх підстав, то, на нашу думку, саме у співвідношенні обох правових режимів, порівнянні їх характерних ознак й розкривається сутність досліджуваних понять.

Часткова тотожність змісту понять «надзвичайна ситуація природного характеру» та «надзвичайна екологічна ситуація» підтверджується співставленням їх семантики та системним правовим аналізом близьких за змістом законодавчих понять:

- «особливо тяжкі надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» – стихійне лихо, катастрофи, особливо великі пожежі, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»);

- «надзвичайна ситуація природного характеру» – порушення нормальних умов життєдіяльності на певній території чи об'єкті (у тому числі водному), спричинене небезпечними геофізичними, геологічними, метеорологічними або гідрологічними явищами, деградацією ґрунтів і надр, природними пожежами, атмосферними змінами, інфекційними захворюваннями та отруєннями людей і тварин, масовою загибеллю диких тварин чи ураженням сільськогосподарських рослин (абзац 7 розділу 4 Національного класифікатора ДК 019:2010 "Класифікатор надзвичайних ситуацій");

- «надзвичайна екологічна ситуація» – тип надзвичайної ситуації, внаслідок якої певні території постраждали від значного погіршення стану навколишнього природного середовища, що потребує термінового втручання держави за допомогою виняткових заходів (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»);

- «надзвичайна ситуація» – обставини на певній території чи водному об'єкті, що виникають унаслідок катастроф, аварій, пожеж, стихійних лих, епідемій, застосування засобів ураження чи інших небезпечних подій і призводять до порушення нормальних умов життєдіяльності, загрози життю та здоров'ю людей, значних жертв, матеріальних збитків і неможливості проживання або здійснення господарської діяльності (п. 24 ч. 1 ст. 2 Кодексу цивільного захисту України);

- зона надзвичайної ситуації - конкретна територія або водна акваторія, на якій виникла надзвичайна ситуація (п. 16 ч. 1 ст. 2 Кодексу цивільного захисту України).

Таким чином, з одного боку, надзвичайна ситуація є ширшим поняттям відносно надзвичайної екологічної ситуації, і перша за змістом поглинає другу, що, в підсумку призводить до аналогічного співвідношення понять «надзвичайна ситуація природного характеру» та «надзвичайна екологічна ситуація» аж до тотожності. З іншого боку, розрізнення цих двох правових режимів, на наш погляд, відбувається за кількома ознаками:

- ступінь загрози – для надзвичайного стану це особливо тяжкі надзвичайні ситуації природного характеру, тоді, як для режиму зони надзвичайної екологічної ситуації – значне погіршення (негативні зміни) стану навколишнього природного середовища (розмежування між ними потребує конкретизації);

- обсяг загрози – введення надзвичайного стану можливе за значно більшого кола підстав ніж при оголошенні режиму зони надзвичайної екологічної ситуації
- територія поширення – режим зони надзвичайної екологічної ситуації вводиться на території окремої місцевості України, в той час як надзвичайний стан може також поширюватися на всю Україну;
- обсяг запроваджуваних заходів – для надзвичайного стану набагато ширший порівняно з режимом зони надзвичайної екологічної ситуації та передбачає наділення ширшими повноваженнями органів державної влади, військового командування та органів місцевого самоврядування.

Однак, при наявній тотожності понять «надзвичайна ситуація природного характеру» та «надзвичайна екологічна ситуація» досить контрверсійною залишається їх нормативна термінологія. Оскільки саме перше поняття має більше змістовне наповнення, яке виключає розширене тлумачення, на противагу другому терміну. Але спільною для обидвох є проблема законодавчої невизначеності саме терміну «надзвичайна ситуація природного характеру», рівно як і проблема відсутності критеріїв відокремлення «тяжкості» надзвичайної ситуацій техногенного чи природного характеру як достатньої підстави введення надзвичайного стану самостійно або в межах зони надзвичайної екологічної ситуації, що порушує принципи «якості закону».

Ще однією проблемою надзвичайного законодавства, зокрема й про зону надзвичайної екологічної ситуації, яка потребує вирішення, є відсутність нормативного закріплення фактичного взаємозв'язку із законодавством про цивільний захист. На підтвердження цього В. М. Комарницький зауважує, що законодавство у сфері цивільного захисту встановлює класифікацію надзвичайних ситуацій техногенного й природного характеру (включно з екологічними), визначає порядок проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт, вимоги до їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення, а також механізми відшкодування збитків постраждалим. Водночас цей функціональний зв'язок із

екологічною сферою прямо не закріплений у жодному нормативно-правовому акті на законодавчому рівні [29, с. 194].

Таким чином, правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації можна охарактеризувати як особливий різновид надзвичайної ситуації, що виникає на певній території внаслідок істотних порушень стану довкілля та зумовлює необхідність застосування державою спеціальних, у тому числі невідкладних, заходів реагування. Його зміст пов'язується з глибокими негативними змінами природного середовища, які проявляються у виснаженні, деградації або знищенні природних комплексів і ресурсів під впливом надмірного забруднення, дії стихійних явищ чи інших деструктивних чинників. Такі зміни створюють загрозу або унеможливають безпечні умови життєдіяльності населення та здійснення господарської діяльності на відповідній території.

Для відвернення загрози нападу, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності в Україні або в окремих її місцевостях вводиться правовий режим воєнного стану згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Він передбачає надання державним органам, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування необхідних повноважень для відвернення загрози, відсічі агресії та забезпечення національної безпеки. В умовах воєнного стану діє тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян та законних інтересів юридичних осіб, із чітким визначенням вичерпного переліку таких прав і свобод та терміну цих обмежень [120].

На відміну від надзвичайного стану Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не визначає перелік конкретних обставин, за яких вводиться воєнний стан, окрім визначених в ст. 1 цього Закону. Проте, загальною для обидвох правових режимів є умова про тимчасові обмеження на чітко визначений строк дії конституційних прав і свобод осіб, обумовленими загрозою.

Однак, правовий аналіз законодавства дозволяє конкретизувати обставини, за яких повинен вводиться воєнний стан. Так, ст. 1 Закону України «Про оборону України» під збройною агресією розуміється застосування іншою державою або групою держав

збройної сили проти України [112]. Збройна агресія проти України, згідно із законом, включає: вторгнення, окупацію або анексію території; блокування портів, узбережжя або повітряного простору; напад на українські військові чи цивільні сили; засилання збройних груп для застосування сили проти України; надання іншою державою своєї території для агресії третьою державою; використання збройних сил іншої держави, що перебувають в Україні за міжнародними договорами, для агресії проти третіх держав або порушення умов цих договорів.

В свою чергу, «національна безпека України», згідно з п. 9 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», – це забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів країни від фактичних і можливих загроз [111]. Відповідно «загроза національній безпеці України – це явища, тенденції та фактори, які перешкоджають чи ускладнюють або можуть перешкоджати чи ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей України (п. 6 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України»).

Тобто така обставина введення воєнного стану, як загроза небезпеці державній незалежності України, її територіальній цілісності, є, власне загрозою національній безпеці України, яка так само зазначена, як підстава введення воєнного стану, що є банальною тавтологією. Як наслідок, дана позиція законодавця напряду порушує принципи правової визначеності та системності законодавства.

Виходячи з аналізу законодавчого терміну «воєнний стан», наріжним є слово «загроза» в контексті збройної агресії, нападу, небезпеки державній незалежності, територіальній цілісності та національній безпеці. Але законодавство не наводить визначення поняттю «загроза нападу». При чому, Закон України «Про оборону України» містить тотожне поняття «воєнної загрози», також не даючи його роз'яснення (абз. 2 ч. 1 ст. 3 та абз. 3 ч. 2 ст. 10).

Звертаючись вчергове до Великого тлумачного словника сучасної української мови за роз'ясненнями, встановлюємо, що означені терміни мають такий зміст: «агресія» – неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації чи обмеження її незалежності [6, с. 10]; «воєнний»

– стосується війни, пов'язаний з нею [6, с. 199]; «загроза» – груба, зухвала обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність; погрожування, вихваляння. 2. Можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для кого-, чого-небудь [6, с. 387]; «напад» – дія за знач. напасти, нападати (накидатися на кого-, що-небудь, щоб захопити, пограбувати, знищити і т.ін.) [6, с. 725].

Відтак, консолідоване визначення терміну «загроза (воєнного) нападу» – це виражений намір або реальна можливість здійснення неспровокованого збройного нападу однією державою на іншу, пов'язаного із застосуванням військової сили та спрямованого на завдання шкоди її суверенітету, територіальній цілісності чи безпеці. Тобто, тотожність понять «загроза нападу» та «воєнна загроза» підтверджуються словниковим тлумаченням та означають можливість, неминучість або погрози агресією проти когось, чогось, що може призвести до небезпечних наслідків захоплення (людей, населення, територій), пограбування, знищення тощо. Проте така тотожність має дедуктивну спрямованість та полягає саме у в ширшій семантиці загрози взагалі порівняно з воєнною загрозою, як кваліфікуючої ознаки першої, зі збереженням всього змістовного наповнення для обидвох порівнюваних понять. Тож актуальним є питання розкриття нормативного визначення поняття «загроза нападу» поряд з «воєнною загрозою».

Чергова законодавча прогалина спотворює правотворчий процес, що зумовлює науковців звертати увагу законодавця на виявлені проблеми та наполягати на їх виправленні. Вдаючись до наукового трактування поняття «загроза», слід спочатку звернутись до С.О. Кузніченко, який відносить надзвичайний та воєнний стани до надзвичайних режимів, пропонуючи свою класифікацію підстав їх введення: фактична (настання обставин) та юридична (відповідний акт). При недієздатності звичайних механізмів, органи влади змінюють правове забезпечення, вводять надзвичайні режими, формують спеціалізовану систему управління, надають додаткові повноваження, створюють надзвичайні органи управління для відновлення стабільності та повернення до звичайного врядування [40, с. 55].

З юридичною підставою все є досить очевидним, що підтверджують науковці Стрельбицький М.П. та Погребицький М.Л., за якими надзвичайні правові режими виникають виключно на підставі конкретних юридичних фактів, які законодавство пов'язує з настанням, зміною або припиненням правових відносин. Такі факти можуть становити достатню підставу для оголошення воєнного або надзвичайного стану, які певним чином мають чіткий взаємозв'язок між собою [190, с. 4].

Проте фактична підстава потребує певного розуміння, особливо з огляду на первинність для юридичної. До речі, питання загрози є актуальним й для надзвичайного стану, про що Я.А. Колінко зазначав у своєму тлумаченні цієї правової конструкції, за яким для запровадження режиму надзвичайного стану необхідною умовою є наявність фактичної та реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, тобто такої, що вже настала [28, с. 133].

Існування реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладу, усунення якої іншими засобами неможливе, є ключовою умовою для запровадження надзвичайного стану (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»), рівно як й усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності складають підставу запровадження воєнного стану (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

З іншого боку, А.В. Басов вважає, що надзвичайні режими можуть запроваджуватися не лише за наявності реальної загрози, а й у випадку її потенційної можливості або неминучості. При цьому, запровадження режиму надзвичайного стану не завжди обумовлюється попередньою наявністю лише потенційної загрози. Отже, лише неминуча загроза може слугувати підставою для введення відповідного режиму [1, с. 46].

Поняття «загроза» є широко вживаним у науковій і правовій літературі, однак у теорії простежується відсутність єдиного підходу до його тлумачення та практичного застосування. Горбулін А.Б. та Качинський В.П. розглядають останню як загальну характеристику безпеки, яка полягає у можливості або неминучості виникнення соціальних, природних або техногенних подій з передбачуваними, але не контрольованими небажаними наслідками. Ці події можуть відбутися в певний

момент часу на певній території і спричинити загибель людей або ушкодження їхнього здоров'я, призвести до матеріальних і фінансових збитків, а також погіршити стан довкілля [11, с. 14].

О. М. Юрченко та Ю. О. Найдьон зазначають, що небезпека і загроза відображають різні рівні стану, який порушує безпеку. На їхню думку, загроза є стадією найвищого загострення суперечностей, безпосереднім передконфліктним станом, тобто найбільш конкретизованою та невідкладною формою прояву небезпеки або сукупністю умов і чинників, які потенційно посягають на інтереси громадян, суспільства й держави [200, с. 128].

Слід погодитись з думкою, що не слід розширювати трактування поняття «реальність загрози», оскільки воно тісно й невідривно пов'язане з конкретними юридичними фактами, що забезпечують законність запровадження надзвичайних правових режимів, запобігають дисбалансу повноважень державних органів під час їх дії та гарантують дотримання прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією.

Щодо наукового трактування дефініції «воєнний стан», то, наприклад, в розумінні науковців Пастуха І.Д. та Корж-Ікаєвої Т.Г. її слід розглядати як цілісний адміністративно-правовий режим, спрямований на переорганізацію діяльності держави, місцевого самоврядування та громадян для забезпечення національної безпеки, насамперед з метою протидії збройній агресії та запобігання подібним загрозам у майбутньому [49, с. 102].

Стефанчишен Р.В. визначає правовий режим воєнного стану як особливий тимчасовий режим, що застосовується у виняткових ситуаціях для врегулювання суспільних відносин, який може діяти на всій території України або окремих її регіонах і запроваджується при збройній агресії, загрозі нападу чи небезпеці державній незалежності та територіальній цілісності. Реалізується через розширені повноваження органів влади, що можуть обмежувати конституційні права та інтереси громадян і юридичних осіб [188, с. 32].

Прянішнікова І.В., своєю чергою, наводить таке визначення правового режиму воєнного стану – це особливий режим регулювання суспільних відносин в межах

держави, що базується на необхідності захисту національних інтересів через військове управління. Для нього властиві імперативний владний вплив, наявність обмежень загального і спеціального характеру та чітка нормативна основа [148, с.].

Тож, здебільшого, науковці не виокремлюють поняття «воєнний стан» та «правовий режим», віддаючи останньому пріоритетне становище, яке визначається як система правил, сформована сукупністю нормативно-правових актів, для врегулювання визначених суспільних відносин із використанням спеціальних способів, методів і засобів. Що також відповідає й словниковому визначенню цього дефініції «воєнний стан».

На нашу думку, поняття «воєнний стан» означає винятковий тимчасовий правовий режим, запровадження якого відбувається в межах усієї держави або на окремих її територіях за чітко визначеного нормативного підґрунтя в наслідок збройної агресії, загрози нападу, небезпеки державному суверенітету та територіальній цілісності, та обумовлюється примусовою регулятивною роллю органів публічної влади, посиленням ваги військового управління, можливістю обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав юридичних осіб, спрямовані на забезпечення національної безпеки і реалізацію оборонної функції держави в умовах надзвичайної загрози.

І не слід погоджуватися з думкою деяких науковців, які вважають помилкою не зазначати підстави запровадження воєнного стану в профільному законі, а лише в Законі «Про оборону України». Оскільки в розрізі вимог до «якості закону» системність законодавства та юридична визначеність превалюють під час правотворчого процесу, що означає взаємопов'язаність нормативних актів та виключення надмірного нагромадження зайвих конструктів. Тож, доцільніше не дублювати одні й ті ж положення в різних пов'язаних нормативних актах, а скористатися функціями бланкетної або відсильної норми.

1.2. Міжнародно-правове регулювання реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів

Роль демократичної держави в забезпеченні та регулюванні прав і свобод людини, як складової національної безпеки, є беззаперечною. Проте така безпека не є виключно суверенним правом країни та обов'язком держави з огляду на історичний досвід. Одним із значущих наслідків Другої світової війни для міжнародної безпеки повстало заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) у 1945 році, як найбільшої міжнародної й найпотужнішої міжурядової організації у світі, та прийняття Загальної декларації прав людини 10 грудня 1948 року, ч. 2 ст. 29 якої закріплює принцип можливості обмежень прав і свобод людини лише у випадках, передбачених законом з метою гарантування належного визнання і поваги прав та свобод інших осіб, та в разі забезпечення справедливих моральних вимог, громадського порядку і загального благополуччя в демократичному суспільстві [23].

Дещо інакше формулювання принципу обмеження прав і свобод людини міститься в ст. 4 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), згідно з яким за умов надзвичайних обставин в державі, що загрожують існуванню нації, про який офіційно оповіщено, передбачається право держав-учасниць Пакту на відступ від своїх зобов'язань за ним, але лише в тому обсязі, який це вимагає серйозність ситуації, за кондичій дотримання інших зобов'язань за міжнародним правом та відсутності дискримінації за расовою, кольоровою, статевою, мовною, релігійною чи соціальною ознакою [44].

Положення, закріплені в ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ), мають ще більш відмінні обставини, за яких допускається відступ від зобов'язань за конвенцією – під час війни або іншої суспільної небезпеки [32].

Цікаво, що порівняно найбільше коло обставин для можливого застосування права на відступ від зобов'язань передбачено ст. 27 Американської конвенції з прав людини

– під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, які ставлять під загрозу незалежність чи безпеку держави-учасниці [210].

Праву на відступ від зобов'язань за міжнародними угодами протиставляються заборони обмеження права на життя (окрім фактів смерті в ході правомірних воєнних дій), катування, рабство, тримання у підневільному стані, обмеження волі та покарання не за законом, не дозволяється відступ від зобов'язань за ст. 1 та ст. 3 Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини щодо скасування смертної кари в мирний час [145] і ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини відносно права не бути притягненим до суду або покараним двічі [146].

Так, заборона обмеження прав людини в разі відступу держави від зобов'язань відображено у найбільш широкому їх переліку, порівняно з іншими міжнародними актами, визначеному у ч. 2 ст. 4 МПГПП, до яких відносяться: право на життя (ст. 6), заборона катування, піддання жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст. 7), заборона рабства та підневільного стану (п. 1, 2 ст. 8), заборона позбавлення волі за неможливість виконати договірні зобов'язання (ст. 11), засудження за злочин поза законом (ст. 15), право на визнання правосуб'єктності (ст.16), свобода думки, совісті і релігії (ст. 18). Водночас, нагляд за відступом здійснюється шляхом обов'язку держави інформувати Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (ч. 3 ст. 4 МПГПП) та Генерального секретаря Ради Європи (ч. 3 ст. 15 ЄКПЛ) про вжиті обмежувальні заходи, пояснення причин їх впровадження та вказівку часу, коли ці заходи були припинені. Означені правові норми складають основу міжнародного надзвичайного права, та передбачають концепцію відступу від зобов'язань за міжнародними угодами як тимчасовий захід за виняткових та невідкладних обставин – «право відступу».

Слід погодитись з думкою Е. Кріддла, що правові стандарти, закріплені в міжнародних та регіональних конвенціях з прав людини, формують основу для відступу від прав людини. Ці стандарти спонукають держави до адаптації, а не зобов'язують їх до конкретних дій наперед. Жоден з основних договорів не надає адміністративному органу повноважень щодо розробки правил для впровадження

стандартів відступу у відповідь на унікальні надзвичайні ситуації. Положення про відступ та обмеження мають спільну структуру, покладаючи на держави відповідальність за тимчасове коригування обсягу захисту прав, якщо це строго необхідно для забезпечення поваги до прав інших [260, с. 201–203, 210].

Аналогічно мислить й Г. Фернандес, кажучи, що хоча індивідуальні права не є абсолютними, і держави мають певну свободу дій, міжнародне співтовариство підкреслює необхідність запобігання зловживанню посиленнями на суспільні інтереси для виправдання порушень прав людини. Відступи – це тимчасові заходи, які обмежують або зменшують права, дозволяючи державам призупиняти певні права за виняткових обставин. Важливим є оцінювання обґрунтованості урядових заходів та механізмів контролю за їх дотриманням [277, с. 3, 27].

Так, згідно зі статистичним аналізом у власному дослідженні Хафнер-Бертон Е., Хелфер Л. та Ферісс К. дійшли кількох доказових висновків: стабільні демократії та країни з сильною судовою системою відступають від зобов'язань, щоб виграти час і зменшити осуд з боку виборців, груп інтересів та суддів; держави використовують право відступу переважно з внутрішніх політичних та інституційних причин, а не через міжнародно орієнтовану логіку взаємності чи турботи про репутацію; розробка та функціонування цієї системи далека від ідеалу, оскільки дозволяє автократіям використовувати відступ від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій для порушення більшості прав, захищених МПГПП, без жодної відповідальності [287, с. 703-704].

Тож, дотримання міжнародних стандартів щодо права відступу в надзвичайних умовах є належним підкреслено в сталих демократіях на протигагу автократіям, які зловживають цим правом. Але ратифікація міжнародних угод з наявними вадами країнами з різними політичними режимами відображує консенсус міжнародно-правового регулювання. Що, своєю чергою, підтверджує потребу подальшого вдосконалення міжнародних норм для позбавлення зазначених вад.

В цьому аспекті окрему увагу слід приділити питанням міжнародних стандартів щодо права відступу в надзвичайних умовах, тлумачення та застосування положень МПГПП у відповідності з його цілями та завданнями, викладеними у «Сиракузьких принципах щодо положень про обмеження та відступи в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права» [350] за наслідками міжнародної конференції на вищому рівні, присвяченої положенням МПГПП, що стосуються обмеження та знецінення прав. Конференція проходила в Сиракузах (Італія) з 30 квітня по 4 травня 1984 року, яку підготували такі організації, як Міжнародна комісія юристів, Міжнародна асоціація кримінального права, Американська асоціація міжнародної комісії юристів, Інститут прав людини Урбана Моргана та Міжнародний інститут вищих досліджень злочинності. Сиракузькі принципи, розроблені як юридичне тлумачення МПГПП, є практичним коментарем, спрямованим на запобігання зловживанням положеннями про обмеження та відступи від прав. Вони встановлюють ключові критерії оцінки обмежень прав людини, включаючи законність, необхідність, пропорційність, відсутність свавілля та недискримінацію, слугують надійною основою для оцінювання та обґрунтування обмежень прав, а також важливим орієнтиром для правових систем у всьому світі.

Як зазначає Камбер К., принципи Сиракуз визначають «надзвичайну ситуацію, що загрожує життю нації» як виняткову реальну або неминучу небезпеку, яка охоплює все населення чи територію держави (або її частину) та ставить під загрозу фізичну безпеку людей, політичну незалежність, територіальну цілісність або базове функціонування інститутів, що забезпечують права, гарантовані МПГПП. Вони також підкреслюють, що відступ від зобов'язань можливий лише за суворої необхідності: такі заходи мають бути об'єктивно виправданими, пропорційними характеру й масштабу загрози та спрямованими на реальну чи неминучу небезпеку, а не на гіпотетичні ризики [310, с. 11-12].

Своєю чергою, Сан Н., Крісті Е., Кабал Л. та Амон Д. наполягають на тому, що зобов'язання країн щодо прав людини продовжують застосовуватися в надзвичайних ситуаціях та мають узгоджуватися з Сиракузькими принципами, а саме, що будь-яке

обмеження або відступ від зобов'язань має бути законним, переслідувати законну мету, бути суворо необхідним і пропорційним, бути недискримінаційним, мати обмежену тривалість і підлягати перегляду [344, с. 3].

Принципи утверджують баланс між правами людини та інтересами суспільства, особливо коли права обмежуються з міркувань безпеки, здоров'я чи національної безпеки. Вони встановлюють чіткі критерії оцінки таких обмежень, забезпечуючи відповідність міжнародним стандартам і більш узгоджене застосування прав людини в різних державах. Вони також є інструментом для правозахисників, допомагаючи оскаржувати незаконні дії держав і притягати уряди до відповідальності. У підсумку принципи суттєво впливають на міжнародне й національне право, сприяючи більш єдиному та справедливому захисту прав людини у світі.

На додачу та в доповнення до Сіракузьких принципів слід згадати та проаналізувати Йоганнесбурзькі принципи, на які Комісія ООН з прав людини посилається у своїх щорічних резолюціях щодо свободи вираження поглядів з 1996 року [348]. Йоганнесбурзькі принципи було ухвалено 1 жовтня 1995 року групою експертів з міжнародного права, національної безпеки та прав людини, яку організував Міжнародний центр боротьби з цензурою у партнерстві з Центром прикладних правових досліджень Вітватерсрандського університету в Йоганнесбурзі. Принципи базуються на міжнародному та регіональному праві та стандартах в сфері захисту прав людини та на загальних принципах права, визнаних міжнародною спільнотою, а також визначають, що ґрунтуються на Сіракузьких принципах щодо обмежень і відступів від зобов'язань, передбачених МПГПП, а також Паризьких мінімальних стандартах захисту прав людини в умовах надзвичайного стану.

Проголошеною метою цих принципів названо чітке та обґрунтоване визначення рамок обмеження свободи вираження поглядів та свободи інформації для запобігання зловживанням урядів шляхом необґрунтованих або надмірних обмежень цих свобод в ім'я національної безпеки. Документ наголошує на необхідності правового захисту цих свобод шляхом прийняття законів, сформульованих вузько і точно, та

забезпеченні основних вимог верховенства права, а також на необхідності судового захисту цих свобод незалежними судами.

Думка Менделя Т., директора Програми Article 19, власне, одного з організаторів конференції, на якій було ухвалено Йоганнесбурзькі принципи, полягає в тому, що свобода вираження поглядів є основоположним, фактично провідним правом, гарантованим міжнародним правом та майже кожною національною конституцією. Ст. 19 Загальної декларації прав людини гарантує право на свободу вираження поглядів. Декларація, як резолюція Генеральної Асамблеї ООН, не є безпосередньо обов'язковою для держав. Однак деякі її частини, включаючи ст. 19, широко розглядаються як такі, що набули юридичної сили як звичаєве міжнародне право з моменту його прийняття в 1948 році. В даний час все частіше визнається, що це право включає право на доступ до інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів [320, с. 2].

І хоча право людини на вільне вираження свого погляду закріплено також у ст. 19 МПГПП, яка не входить до переліку непорушних прав згідно з ч. 2 ст. 4 Пакту, саме Принцип 6 Йоганнесбурзьких принципів – «Висловлювання, які можуть загрожувати національній безпеці» становить інтерес в розрізі цього дослідження. Оскільки національна безпека почасти є підставою введення обмежень прав за надзвичайних обставин.

Доктор Калламард А., директор Колумбійської організації «Глобальна свобода вираження поглядів» також вважає, що ключовий критерій для обмеження свободи вираження поглядів в ім'я національної безпеки викладений у Принципі 6. А Принципи 7-9, на його думку, встановлюють ряд конкретних прикладів висловлювань, які не повинні розглядатися як загроза національній безпеці [240, с. 11-12].

Таким чином, Йоганнесбурзькі принципи являють собою дуже якісну та показову кальку, шаблон міжнародного досвіду протидії свавіллям урядів в утисканні свободи вираження поглядів та поширення інформації, політичних опонентів тощо під приводом захисту національної безпеки, зокрема й в умовах надзвичайних станів,

через волонтаристське тлумачення її змісту та наявності загроз. Документ хоча й носить рекомендаційний характер, проте є частиною звичаєвого міжнародного права, демонструючи поточний історично обумовлений та юридично обґрунтований процес розширення кола прав, обмеження яких під час надзвичайних станів в ім'я національної безпеки забороняється. Тож, доповнення ч. 2 ст. 4 МПГПП статтею 19 цього ж Пакту є цілковито доцільним та, мабуть, це вже питання часу.

Надзвичайно доречно звернути увагу й на Паризькі мінімальні стандарти норм прав людини в умовах надзвичайного стану, затверджених на 61-шій конференції Міжнародної юридичної асоціації, що проходила в Парижі з 26 серпня по 1 вересня 1984 року [315].

Метою цих стандартів є забезпечення того, щоб навіть за умов добросовісного проголошення надзвичайного стану держава утримувалася від обмеження основоположних прав людини, які не підлягають відступу відповідно до статті 4 МПГПП, статті 15 ЄКПЛ та статті 27 Американської конвенції з прав людини. Відповідно до Паризьких стандартів повноваження вживати обмежувальних заходів під час надзвичайної ситуації залежать від п'яти загальних умов: дотримання принципу повідомлення, як це передбачено відповідним регіональним або міжнародним договором про права людини; заходи повинні бути суворо пропорційними гостроті ситуації та не суперечити іншим зобов'язанням держави за міжнародним правом; заборона дискримінації. Основні права та свободи, гарантовані міжнародним правом, не підлягають відступам навіть під час надзвичайної ситуації. Конституція повинна гарантувати, що права, визнані такими, що не допускають відступів у міжнародному праві, не постраждають від надзвичайного стану. Судова влада також має конкретні повноваження та юрисдикцію, включаючи перевірки відповідності надзвичайного законодавства конституції, застосування надзвичайних повноважень законодавству про надзвичайні ситуації, гарантуючи відсутність посягань на права, що не допускають відступів, і забезпечення відповідності обмежувальних заходів правилу пропорційності. Судова влада наділена правом оголосити недійсним будь-який надзвичайний захід, який не задовольняє цим

критеріям. Окрім того, Паризькі стандарти встановлюють певні обмеження тривалості надзвичайного стану: заборона перевищувати період, суворо необхідний для відновлення нормальних умов; тривалість надзвичайного стану (крім випадків війни або зовнішньої агресії) становить фіксований термін, встановлений конституцією; кожне продовження надзвичайного стану має підтверджуватися новою декларацією, зробленою перед закінченням кожного терміну; будь-яке продовження періоду надзвичайного стану підлягає попередньому схваленню законодавчої влади.

Своє бачення Паризьких стандартів, з яким не можливо не погодитися, подає Азіз З. Х., який вважає, що головною дилемою у надзвичайних ситуаціях є питання обмеження виконавчої влади. Надзвичайні повноваження мають тенденцію розширюватися, оскільки виконавча влада знаходить нові обґрунтування для здобуття ще більшої та масштабнішої влади. Запроваджені стандарти відіграють ключову роль у зміцненні ролі як судової, так і законодавчої гілок влади, навіть за умов тривалих надзвичайних ситуацій. Відповідно, Паризькі стандарти вимагають, щоб продовження надзвичайного стану було затверджене законодавчо, забезпечують судовий контроль над надзвичайними заходами для перевірки їхньої відповідності закону та принципам невідступних прав, а також встановлюють обмеження щодо умов, за яких може бути оголошено надзвичайний стан [213, с. 2-14].

Тож, Паризькі мінімальні стандарти норм прав людини в умовах надзвичайного стану зосереджені саме на балансі між процесами відступу від міжнародних зобов'язань та забезпеченні непорушних прав людини в надзвичайних умовах за дотримання базових принципів демократичних держав – законності та верховенства права. Дані стандарти становлять результат правозастосовчої міжнародної практики, є загально визнаними та складають частину міжнародного звичаєвого права, що стосується надзвичайних станів.

До речі, Заключна доповідь Комітету з прав людини під час надзвичайних ситуацій, викладена у Резолюції 2/2024 [335], що увійшла до Підсумкового звіту 81-шої Конференції Міжнародної юридичної асоціації, що проходила в Афінах, Греція, з 25 по 28 червня 2024 року [278], є надзвичайно корисним документом з ряду аналітичних

щодо міжнародної практики здійснення відступів. Резолюція відображає результати спостережень за практикою різних держав в надзвичайних ситуаціях за останні три десятиліття, підкреслюючи зростаючу кількість надзвичайних заходів під різноманітними приводами та чинниками (від політичних загроз до економічних криз та міграції населення), що найбільше спотворило можливість виявлення фактичних надзвичайних ситуацій та призвело до чисельних порушень міжнародних стандартів з прав людини в умовах надзвичайного стану. Міжнародні інституції здійснюють ретельний контроль надзвичайних заходів незалежно від наявності формальних відступів. Резолюція встановлює двокритеріальну оцінку: по-перше, необхідність з'ясування можливості обмеження прав у рамках звичайного законодавства з дотриманням принципів невід'ємності, необхідності та пропорційності; по-друге, оцінку впливу на верховенство права, демократичне врядування та поділ влади. Рекомендовано консультаційний механізм із залученням національних інституцій, правозахисних організацій та міжнародних експертів. Щодо процедури повідомлення про відступ, передбачено вимогу всебічного інформування держав-учасниць, контрольних органів та громадянського суспільства щодо правових підстав, переліку призупинених положень та термінів дії заходів. Інтеграція звітності про надзвичайні ситуації до періодичного моніторингу пропонується через коригування технічних директив для держав, установ ООН та представників громадянського суспільства.

Важливим прикладом практичного застосування права відступу та контролю за порушеннями в обмеженнях прав людини є діяльність Комітету з прав людини (ст.ст. 28-45 МПГПП), яка проявилась зокрема в Загальному коментарі № 29 до ст. 4 Пакту щодо надзвичайного стану, затвердженому на 1950-му засіданні Комітету 24 липня 2001 р., № CCPR/C/21/Rev.1/Add.11 [281] на заміну Загальному коментарю № 5 від 1981 р. [241]. Коментар № 29 встановлює надзвичайну загрозу та небезпеку для життя нації як підстави для відступів, вимагаючи офіційного оголошення стану та звітності перед Комітетом. Принцип пропорційності обмежує заходи суворою необхідністю, гостротою становища та дотриманням гуманітарного права. Перелік непорушних прав розширено правом на судовий захист, гуманне поводження, свободою

пересування. Верховенство права гарантує процесуальні стандарти справедливого суду. Повідомлення про відступ надсилається через Генерального секретаря ООН; контроль Комітету здійснюється незалежно від повідомлення.

Дотичним до цього питання є також Доклад щодо дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану від 19 червня 2020 року, номер документа CDL-AD(2020)014, прийнятий до відома Європейською комісією за демократію через право (Венеціанська комісія) – консультативним органом Ради Європи з конституційних питань [333]. Доклад Венеціанської комісії розроблено у контексті пандемії COVID-19 як реакція на розширення виконавчих повноважень, що обмежували фундаментальні права та порушували принцип верховенства права. Незважаючи на культурну та історичну специфіку окремих держав, рекомендації мають універсальне застосування до будь-яких надзвичайних ситуацій. Надзвичайний стан ним визначений як тимчасовий режим виняткових повноважень за умови вичерпності звичайних механізмів, регульований конституційно-законодавчо з чітким визначенням території, підстав та повноважень. Доклад охоплює компетенцію оголошення, типологію заходів, їхню тривалість, парламентський, судовий та медійний контроль, виборчі наслідки. Підсумки докладу зазначають, що надзвичайні повноваження потребують вбудованих гарантій (необхідність, пропорційність, тимчасовість) з ефективним інституційним наглядом. Ефективність і демократичний конституціоналізм визнаються цілком сумісними.

Як висновок, Серватюк Л.В. наводить перелік загальних вимог до правомірності застосування права відступу від міжнародних зобов'язань, внаслідок чого можливе обмеження прав людини, заснований на практиці Європейського суду з прав людини: надзвичайна ситуація має бути фактичною, безпосередньою та неминучою; її масштаби повинні охоплювати всю націю або суспільство в цілому, а не лише окремі його частини; загроза має торкатися самого існування нації, зокрема становити реальну небезпеку для фізичної безпеки населення, цілісності території або стабільної роботи державних органів; криза повинна бути настільки винятковою, що звичайні

засоби чи обмеження, передбачені міжнародними договорами або національним законодавством для забезпечення публічної безпеки, здоров'я чи порядку, є явно неадекватними [186, с. 24].

В цілому погоджуючись з цією думкою, але внаслідок проведеного вище аналізу міжнародних правових актів, наукової літератури та усталеної практики, можна дещо доповнити, розширити та конкретизувати зазначені критерії, які є загальновизнаними правовими стандартами, та окреслити їх наступним чином:

1) надзвичайний стан як виняток, а не правило: надзвичайний стан допускається лише за умов реальної загрози для життя нації (збройний конфлікт, масові заворушення, тероризм тощо); його оголошення має бути офіційним і регулюватися конституцією та спеціальним законодавством;

2) принципи правового режиму надзвичайного стану: законність (всі обмеження мають бути передбачені законом, оприлюднені та доступні для громадян); необхідність (обмеження виправдані лише для досягнення законної мети: нацбезпека, громадський порядок тощо); пропорційність (заходи мають відповідати тяжкості ситуації, жодного надмірного втручання); тимчасовість (дія надзвичайного стану обмежена у часі, з можливістю продовження лише за окремою процедурою); недискримінація (заборонено обмежувати права вибірково або на підставі раси, статі, мови, походження тощо);

3) гарантії проти зловживань: контроль з боку парламенту та судів – рішення виконавчої влади повинні перевірятися незалежними інституціями; непорушні права – певні права не можуть бути обмежені навіть у надзвичайній ситуації (право на життя, свобода від тортур тощо); регулярне звітування та прозорість – держава зобов'язана повідомляти міжнародні організації про обсяг і тривалість заходів;

4) інституційні рамки: законодавча влада не втрачає своїх повноважень – її функції залишаються чинними навіть під час надзвичайного стану; судова влада має бути незалежною, надзвичайні повноваження не повинні використовуватись для обмеження правосуддя або адвокатури;

5) принцип інформування – повідомлення про відступ від міжнародних зобов'язань є обов'язковим через ООН та Раду Європи і має бути повним, аргументованим і публічним;

б) систематичний перегляд і обмеження строків: період дії надзвичайного стану має бути чітко визначеним і обмеженим; кожне продовження має відбуватись за процедурою та з парламентським схваленням.

Усі документи – міжнародно-правові акти та стандарти – одноголосно підкреслюють, що надзвичайний стан – це тимчасовий правовий режим, допустимий виключно в екстремальних ситуаціях. Його реалізація має бути строго врегульованою, контрольованою, пропорційною, законною та відповідальною.

Співвідношення права відступу держави від зобов'язань за міжнародними угодами з обмеженням прав людини є умовним в розрізі ч. 2 ст. 4 МПГПП через те, що, по-перше, відступ не надає автоматично право державі обмежувати права людей в межах своєї юрисдикції, а є лише процедурною формальністю для впорядкування процесу обмеження прав в надзвичайних умовах з метою подолання негативних для суспільства наслідків таких подій. А, по-друге, є міжнародно визнаною гарантією дотримання основоположних прав людини, зокрема саме через призму пропорційного збереження максимально можливої кількості прав і свобод, дотримання балансу між ними та розширеними повноваженнями державних органів, зі встановленням часових рамок та обґрунтованості, необхідності останніх, можливістю їх судового оскарження.

Враховуючі, що жоден з означених міжнародно-правових актів не окреслює чітких обставин, за яких є можливим використання права відступу від зобов'язань за ними, а лише визначають критерії допустимості такого відступу з огляду наявності надзвичайної ситуації чи обставин, при яких життя нації перебуває під загрозою, до останніх безперечно входять також й війни або інакше збройні конфлікти. В такому разі до міжнародно-правових актів, що регулюють реалізацію прав і свобод людини в надзвичайних умовах війни, відносяться також норми міжнародного гуманітарного права, як зазначає Загальний коментар № 29.

Традиційно до міжнародного гуманітарного права (МГП) відносять ряд міжнародних конвенцій, зокрема Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр. та Женевські конвенції 1949 р. До переліку Гаазьких конвенцій та декларацій увійшли: Гаазька конвенція (II) про закони та звичаї сухопутної війни від 29.07.1899 р. [251]; Гаазька декларація (IV, 2) про невикористання боєприпасів, призначених виключно для розповсюдження задушливих чи шкідливих газів від 29.07.1899 р. [266]; Гаазька декларація (IV, 3) про невикористання куль, що легко розгортаються чи сплющуються від 29.07.1899 р. [267]; Гаазька конвенція про мирне розв'язання міжнародних сутичок від 29.07.1899 р.; Гаазька конвенція (IV) про сухопутну війну та додані до неї положення від 18.10.1907 [253]; Конвенція (IX) про бомбардування військово-морськими силами під час війни від 18.10.1907 [254]; Гаазька конвенція (VI) про торговельні судна противника від 18.10.1907 [256]; Гаазька конвенція (VII) про переобладнання торговельних суден від 18.10.1907 [257]; Гаазька конвенція (XIII) про нейтральні держави в морській війні від 18.10.1907 [258]; Гаазька конвенція (III) про початок воєнних дій від 18.10.1907 [252]; Гаазька конвенція (V) про нейтральні держави у разі сухопутної війни від 18.10.1907 [255].

Історично, Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни, попри їхню інтеграцію в міжнародне гуманітарне право, відображали переважно військові чи західні потреби, що часто ставилися вище гуманних цінностей. Це призводило до того, що цивільне населення наражалося на жорстокість війни, а її підступність легітимізувалася. Такий підхід відображав спробу міжнародного закріплення гуманізму на основі компромісу та прагматизму. Хоча певні правила захисту цивільного населення існували, вони часто відступали перед військовими імперативами. Міжнародний підхід до примирення суперечливих принципів людської та військової необхідності зберігався протягом першої половини 20-го століття [208, с. 113-114].

Проте певною формою кодифікації норм міжнародного гуманітарного права в його сучасній інтерпретації, вважаються чотири Женевських конвенції та додаткові протоколи до них:

1) Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: забезпечує захист поранених та хворих військових, встановлює обов'язок надавати медичну допомогу без дискримінації, визначає правила ведення медичних установ і персоналу [34];

2) Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: продовжує принципи першої конвенції, поширюючи їх на морських військових, підкреслює права на гуманне ставлення до поранених та хворих на морі [35];

3) Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: визначає права і обов'язки щодо військовополонених, встановлює стандарти поводження, включаючи харчування, медичну допомогу і захист від насильства [22];

4) Конвенція про захист цивільного населення під час війни: підкреслює захист цивільних осіб у випадках воєнних конфліктів, визначає заборону на насильство, знущання чи невинуватене знищення майна [33];

5) Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: сторони конфлікту зобов'язані забезпечувати захист цивільного населення під час збройних дій без дискримінації, гарантуючи безпеку осіб, які не беруть участі в бойових діях, а також забороняє здійснювати напади на медичних працівників, які надають медичну допомогу [14];

6) Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року: застосовується до конфліктів, що відбуваються всередині держави між її збройними силами і організованими збройними групами, окрім внутрішніх заворушень чи ізольованих актів насильства. поглиблює та доповнює положення, закріплені у статті 3, спільній для всіх Женевських конвенцій [15];

7) Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III): вводить нову емблему – червоний кристал – як додатковий символ для ідентифікації медичних служб та гуманітарних організацій [16].

Дві перші конвенції встановлюють принцип нейтрального статусу для хворих та поранених. Конвенція про військовополонених вимагає гуманного ставлення, належного годування та доставки гуманітарної допомоги, а також забороняє застосування тиску на полонених для отримання від них інформації більше за необхідний мінімум. Четверта конвенція врегульовує питання захисту населення від наслідків війни, статус окупованих територій та їх населення, забороняє, зокрема, депортацію окремих осіб чи груп, захоплення заручників, катування, колективні покарання, злочини, що порушують «особисту гідність», винесення судових вироків (у тому числі смертних) без належного процесуального забезпечення, а також дискримінаційне ставлення за ознаками раси, релігії, національності чи політичних переконань.

У міжнародному гуманітарному праві термін «сторона конфлікту» позначає суб'єктів, які мають зобов'язання дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права під час конфлікту (ст. 2, спільна для всіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 року).

Збройні конфлікти поділяються на міжнародні та неміжнародні. Міжнародний збройний конфлікт виникає між різними державами та охоплює також ситуації окупації, навіть якщо вони не супроводжуються збройним спротивом. Конфлікти неміжнародного характеру відбуваються в межах однієї держави – між її збройними силами та антиурядовими угрупованнями або між самими збройними групами. До міжнародних збройних конфліктів застосовуються всі чотири Женевські конвенції про захист жертв війни та Перший додатковий протокол до них. В той час як у випадку з неміжнародними збройними конфліктами обсяг договірного регулювання значно обмеженіший – застосовуються лише спільна стаття 3 Женевських конвенцій та Другий додатковий протокол.

Кожна зі сторін збройного конфлікту зобов'язана дотримуватись базових гуманітарних принципів, закріплених у ст. 3, спільній для всіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 року. Дані положення було розширено та конкретизовано Другим женецьким протоколом 1977 року. Тож ст. 3 всіх Женевських конвенцій та Другий

Женевський протокол є юридично рівнозначними для всіх учасників збройного конфлікту.

Женевські конвенції є фундаментальними документами міжнародного гуманітарного права, які регулюють захист жертв воєнних конфліктів. Ратифікація майже всіма державами світу робить їх одними з найбільш авторитетних міжнародних правових актів у сфері захисту прав людини під час конфліктів. Вони встановлюють чіткі стандарти захисту для поранених, військовополонених, цивільного населення та інших уразливих груп. Їх положення відображають загально визнані принципи гуманності та справедливості, що робить їх невід'ємною частиною сучасної міжнародної правової системи.

Також сторони конфлікту зобов'язані дотримуватися вимог окремих міжнародних угод, що регулюють збройні конфлікти, зокрема Протоколу 1996 року про заборону або обмеження використання мін, мін-пасток та інших пристроїв (Протокол II) [147] до Конвенції 1980 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибірккову дію [30], а також Конвенції 1997 року про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 року [31].

Додатковим міжнародно-правовим актом, що регулює права і свободи людини також й в надзвичайних умовах є Конвенція ООН щодо заборони катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання 1984 року [36], яка за змістом перегукується з Європейською Конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому що принижує гідність, поводженню та покаранню 1987 року [17], статтею 5 Загальної декларації прав людини, яка прямо забороняє піддавати будь-кого тортурам, жорстокому, нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, а також ст. 7 Міжнародного акту про громадянські й політичні права, що закріплює аналогічну заборону.

Заборона тортур, нелюдського поводження або покарання, що принижує гідність, є основоположним правом людини. Конвенція проти катувань у ст. 2 встановлює для держав-учасниць обов'язок з попередження тортур на підвладних їм територіях. Конвенція категорично забороняє виправдання тортур будь-якими надзвичайними обставинами, зокрема війною, політичною нестабільністю або наказом вищого керівництва.

Більш змістовно з огляду на практичну реалізацію наведені застереження сформульовані у ст. 5 Кодексу поведінки службовців органів правопорядку, затвердженому Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 року [245], яка забороняє працівникам органів правопорядку вчиняти, заохочувати або толерувати будь-які форми катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Кодексом також заборонено виправдовувати такі дії посиланням на накази керівництва чи виняткові обставини, зокрема воєнний стан, загрозу війни, внутрішню політичну нестабільність або будь-яку іншу надзвичайну ситуацію.

Конвенція ООН щодо заборони катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання 1984 року відтворює міжнародно-правове регулювання одного з непорушних прав людини, обмеження якого суворо заборонене в будь-якому випадку, навіть за умов відступу держави від зобов'язань згідно зі ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, про що прямо зазначено в ч. 2 наведених норм.

Примітно, що лише заборона катування як виключне право, яке не може бути обмежене в разі відступу держави від зобов'язань за надзвичайних обставин, отримало міжнародно-правове регулювання у вигляді окремої конвенції.

Крім того, застосовується і звичаєве міжнародне гуманітарне право. Сучасні стандарти МГП закріплені не лише в міжнародних договорах, але й у міжнародних звичаях. Звичаєве право формується на основі загальної практики, яка визнається як правова норма і функціонує незалежно від договірних зобов'язань. У сучасних

збройних конфліктах звичаєве міжнародне гуманітарне право відіграє ключову роль, адже воно компенсує прогалини, що залишаються в договірному праві, тим самим посилюючи захист постраждалих осіб.

Міжнародне гуманітарне право, викладене в Женевських конвенціях та додаткових протоколах до них, має пріоритет у випадках міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів. Пріоритет міжнародного гуманітарного договірного права також зазначений у статті 18 Туркунської декларації, яка підтверджує, що ніщо не може тлумачитися як таке, що обмежує або применшує положення будь-якого міжнародного гуманітарного документа або угоди з прав людини [269].

Туркунську декларацію про мінімальні гуманітарні стандарти було сформульовано і прийнято на нараді експертів, скликаній Інститутом з прав людини Університету Або Академі в Турку/Або (Фінляндія) під керівництвом Асбйорна Ейде 2 грудня 1990 року. Офіційне визнання Декларації Турку в контексті ООН відбулося в 1994 році, коли Підкомісія з питань запобігання дискримінації та захисту меншин прийняла консенсусну резолюцію 1994/26 [334]. Декларацію було взято до відома резолюцією Комісії Організації Об'єднаних Націй з прав людини №1995/29 3 березня 1995 року на 51-й сесії Комісії, якою визнано необхідність встановлення базових гуманітарних стандартів у ситуаціях, зокрема, й внутрішнього насильства, заворушень, напруженості та надзвичайного стану [324]. Мінімальні гуманітарні стандарти або стандарти людяності, застосовні за всіх обставин, були враховані і в значній мірі підтвержені Комісією з прав людини в її резолюції 1997/21 від 11 квітня 1997 року [323].

Документ встановлює невідступні гуманітарні стандарти, які застосовуються у будь-яких ситуаціях, зокрема невоєнного характеру. Підкреслюється недопустимість тортур, колективних покарань, дискримінації, свавільних затримань і порушень прав людини. Розширюється сфера дії міжнародного гуманітарного права на випадки внутрішніх заворушень і криз, де раніше діяло лише обмежене правове регулювання. Забезпечується захист вразливих категорій осіб (діти, затримані, поранені,

переміщені тощо). Проголошується вимога до держав забезпечити дотримання стандартів через національне законодавство, моніторинг і навчання.

Як зазначають Мерон Т. та Росас А., акцент цієї декларації змістився з виключної застосовності у внутрішніх чварах на застосовність у всіх ситуаціях, включаючи внутрішнє насильство, заворушення, напруженість і надзвичайну ситуацію. Декларація, яка ні за яких обставин не допускає відступу, становитиме нерозривне ядро гуманітарних норм і прав людини, яке має застосовуватися в усі часи. Ця система безпеки ускладнить для урядів заперечення застосовності цих стандартів на тій підставі, що конфлікт не досягає певного порогу. Незважаючи на те, що вона виходить за рамки списків невідступних положень в існуючих документах з прав людини, багато її положень кодифікують мінімальні стандарти, вже визнані існуючим законодавством з прав людини або гуманітарним правом [322, с. 376, 377].

І дійсно, Декларацією запроваджено універсальні гуманітарні мінімуми, що діють незалежно від конфліктного статусу ситуації і від яких не допускаються відступи навіть у надзвичайних умовах. Ця декларація прагне створити єдине морально-правове «ядро» для захисту людської гідності – там, де міжнародне право раніше було фрагментарним або не застосовувалося.

Положення численних багатосторонніх договорів, спрямованих на обмеження насильства, а також основні принципи міжнародного гуманітарного права були враховані під час ухвалення Римського статуту – установчого документу Міжнародного кримінального суду (МКС), прийнятого на конференції в Римі в 1998 році під егідою ООН. Статут набув чинності 1 липня 2002 року, започаткувавши постійно діючий Міжнародний кримінальний суд [150].

Головною метою Суду є забезпечення відповідальності, зокрема, за порушення міжнародного гуманітарного права у вигляді воєнних злочинів – грубих порушень Женевських конвенцій, а також порушень законів і звичаїв міжнародних збройних конфліктів у відповідності з нормами міжнародного права (ч. 2 ст. 8 Статуту). Римський статут Міжнародного кримінального суду є основоположним міжнародно-

правовим актом, який заснував перший у світі постійний суд для переслідування осіб, винних у найтяжчих міжнародних злочинах: геноциді, злочинах проти людяності, воєнних злочинах. Статут встановлює юрисдикцію МКС, принципи індивідуальної кримінальної відповідальності, процесуальні механізми розслідування і судового розгляду, а також детально визначає склад злочинів. Документ передбачає, що юрисдикція Суду є додатковою до національних правових систем, і застосовується лише у разі їхньої неспроможності або небажання переслідувати винних. Ратифікація Статуту державами є добровільною, однак вона накладає на них обов'язок повної співпраці з МКС. Звичаєве міжнародне гуманітарне право є ключовим джерелом для тлумачення воєнних злочинів, зокрема в контексті "Елементів злочинів", що доповнюють Римський статут відповідно до його ст. 9. Міжнародний кримінальний суд має відкриту та гнучку юрисдикцію, зокрема щодо злочинів, передбачених МГП, і здатен реагувати на порушення його норм навіть без мандату від держав чи ООН – що є принципово новим для системи міжнародного правосуддя.

Міжнародний кримінальний суд сприяв розвитку міжнародного кримінального права, яке на думку Гровер Л. вважається "гібридною галуззю", що поєднує міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право та внутрішнє кримінальне право. Ліберальна система кримінального правосуддя акцентує на принципах особистої провини, законності та справедливого покарання, тоді як право прав людини зосереджене на відповідальності держави та відшкодуванні шкоди потерпілим. Якщо кримінальне правосуддя тяжіє до суворої структури законів, то міжнародні документи з прав людини сприяють широким інтерпретаціям злочинів для забезпечення відшкодування шкоди та поваги до людської гідності. Римський статут кодифікує багато правил і принципів міжнародного гуманітарного права як звичаєвого кримінального права [285, с. 550, 569].

Женевські конвенції передбачають механізми контролю за дотриманням їх положень, включаючи роль Міжнародного комітету Червоного Хреста, який прямо згадується в усіх чотирьох Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах 1977 року. Згідно зі спільною ст. 3 конвенцій комітет має право

пропонувати свої гуманітарні послуги сторонам міжнародних збройних конфліктів, будучи нейтральною стороною, що не є втручанням у збройний конфлікт та не вважається за недружні акти, як окремо визначає ст. 70 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій. Комітет наділено особливою функцією наглядати за дотриманням МГП, надавати гуманітарну допомогу, відвідувати полонених, затриманих, а також вести конфіденційний діалог зі сторонами конфлікту. Статті Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них буквально пронизані згадуваннями про Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ).

Як зазначає Басаран Х.Р., існує своєрідна ідентифікація Женевських конвенцій 1949 року з МКЧХ. Більше того, нейтралітет МКЧХ, можливо, визнається (на міжнародному рівні) Організацією Об'єднаних Націй, окремими державами та недержавними акторами. Держави вважають сприятливим для свого іміджу та в їхніх інтересах співпрацювати з МКЧХ, враховуючи, що Женевські конвенції 1949 року визнали «особливу роль» МКЧХ. Оскільки гуманітарне право частково ґрунтується на звичаєвому праві, практика Комітету та визнання цієї практики державами та міжнародними організаціями зміцнили його статус у сфері міжнародного гуманітарного права та прав людини. Комітет став власником свого роду «накопиченої» функціональної міжнародної правосуб'єктності, хоча, треба підкреслити, не повноцінною [214, с. 358].

Так, п. «с» та ч. 2 ст. 4 Статуту Міжнародного комітету Червоного Хреста наголошує, що до його завдань входить, зокрема, виконання обов'язків, передбачених Женевськими конвенціями, сприяння добросовісному дотриманню міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів, а також розгляд скарг, що стосуються можливих його порушень. Як нейтральна та незалежна організація і посередник, МКЧХ має право здійснювати будь-які гуманітарні ініціативи в межах своєї компетенції, а також брати до розгляду питання, що потребують уваги такої інституції [341].

МКЧХ, на думку Гіладі Р. та С. Ратнера постійно прагне домогтися дотримання державами правил міжнародного гуманітарного права. Така роль не згадується в

Конвенціях, але вона стала основною, паралельною місією, яка зараз широко визнається державами і недержавними учасниками. Дійсно, це доповнює провідну роль, яку МКЧХ взяв на себе в кодифікації міжнародного гуманітарного права. Ці дії відбуваються до і під час збройного конфлікту з державами та недержавними суб'єктами на різних майданчиках, починаючи від палат міжнародних організацій і закінчуючи таємними зустрічами з ворогуючими сторонами. В основі стратегії дотримання вимог МКЧХ лежить конфіденційне спілкування зі сторонами збройного конфлікту або іншої безпекової ситуації [282, с. 12, 13].

МКЧХ є автором або активно долучався до створення тлумачних документів з міжнародного гуманітарного права, які відрізняються між собою за юридичною силою. Переважна частина таких документів призначена насамперед для аналізу фахівцями у сфері міжнародного гуманітарного права та прав людини. У своєму коментарі до додаткових протоколів від 8 червня 1977 року до Женевських конвенцій МКЧХ визначає міжнародне гуманітарне право як сукупність міжнародних норм (договірних або звичаєвих), що регулюють гуманітарні питання, які виникають внаслідок міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів. Це право, з гуманітарних міркувань, обмежує свободу сторін у виборі засобів і методів ведення бойових дій та включає захист осіб і майна, що зазнали чи можуть зазнати впливу конфлікту. Термін часто скорочують до «міжнародного гуманітарного права» або просто «гуманітарного права» [246, с. 28].

По суті, права людини становлять найширші та найзагальніші принципи, на яких ґрунтується гуманітарне право, а його норми та звичаї є лише специфічним і винятковим проявом цих принципів, що набуває актуальності саме у ситуаціях, коли війна обмежує або порушує реалізацію прав людини. Відтак, правники намагалися виокремити принципи міжнародного гуманітарного права. Зокрема, науковець Кубяк М. до таких відносить: принцип гуманності, принцип військової необхідності, принцип пропорційності, принцип розрізнення [313, с. 24].

Ярмакі В.Х. наводить своє бачення принципів міжнародного гуманітарного права, серед яких: гуманізація збройних конфліктів; захист цивільного населення й об'єктів,

а також жертв війни; уникання зайвих страждань; розрізнення між цивільними особами та комбатантами, а також між цивільними та військовими об'єктами; пошана до прав людини; обмеження вибору засобів і методів ведення війни для воюючих сторін; доброчесність і добросовісність при виборі засобів та методів ведення воєнних дій; забезпечення екологічної безпеки та захисту навколишнього середовища в ході збройного конфлікту; відповідальність за невиконання вимог та засад міжнародного гуманітарного права [202, с. 97].

Тоді як МКЧХ окреслив ці принципи наступними: принцип гуманності; принцип розмежування між цивільними особами та комбатантами, а також між цивільними об'єктами та військовими цілями; принцип пропорційності; принцип військової необхідності (з якого випливає заборона надмірних травм і непотрібних страждань) [280].

В цьому контексті дуже доречним є рішення Міжнародного суду ООН від 27 червня 1986 року у справі «Військова та воєнізована діяльність у Нікарагуа та проти неї», проаналізоване в дослідженні Р. Абі-Сааб, згідно з яким Суд при детальному роз'ясненні, що саме він розуміє під «фундаментальними загальними принципами гуманітарного права» (які в 1949 році ним охарактеризовано як «елементарні міркування людяності»), він ототожнює ці принципи з положеннями статті 3, спільної для всіх чотирьох Женевських конвенцій, яка стосується збройних конфліктів неміжнародного характеру. МКС вважає, що ці положення становлять мінімальні норми, обов'язкові за будь-яких умов, у тому числі й під час міжнародних збройних конфліктів [204, с. 371].

Тож, зважаючи на досліджений матеріал та зосереджуючись на спільній для всіх чотирьох Женевських конвенцій статті 3, приводимо власне розуміння принципів міжнародного гуманітарного права:

1) принцип гуманності – забезпечує гуманне ставлення до всіх учасників конфлікту, забороняє жорстокість, тортури і будь-які форми знущань;

2) принцип розмежування – вимагає від воюючих сторін різнити між цивільними особами та військовими цілями, атаки допускаються лише на військові об'єкти, щоб мінімізувати шкоду цивільним особам та об'єктам;

3) принцип військової необхідності – допустимим є застосування лише таких засобів і методів, які є необхідними для досягнення законної військової мети та не суперечать міжнародному гуманітарному праву;

4) принцип уникнення зайвих страждань – забороняється застосування зброї або методів, які викликають надмірні страждання;

5) принцип пропорційності – забороняє використання сили, яка спричиняє надмірні втрати серед цивільного населення або пошкодження об'єктів, що непропорційні до очікуваної військової переваги;

6) принцип захисту цивільного населення та об'єктів – передбачає створення безпечних зон для цивільних та захист об'єктів, що мають гуманітарне значення;

7) принцип захисту поранених, хворих та беззбройних – вимагає гуманного ставлення, допомоги та підбору поранених і хворих;

8) принцип поваги до прав людини – навіть у збройному конфлікті повинні дотримуватися базові права людини;

9) принцип обов'язковості гуманітарних стандартів навіть під час неміжнародних збройних конфліктів.

Фундаментальні принципи гуманітарного права є частиною загального міжнародного права, тобто вони мають обов'язкову силу за будь-яких обставин під час збройних конфліктів і спрямовані на забезпечення більш ефективного захисту жертв.

Режим відступу від прав людини – правова концепція міжнародного надзвичайного права щодо відступу від зобов'язань за міжнародними угодами як тимчасовий захід за виняткових та невідкладних обставин – «право відступу», передбачений МПГПП та ЄКПЛ, з огляду на досліджене, становить більш змістовне за обсягом явище, ніж міжнародне гуманітарне право. Оскільки, по-перше, включає як підставу застосування й надзвичайні ситуації (стихійні лиха, епідемії, терористичні

акти, міжнаціональні конфлікти тощо), й збройні конфлікти (міжнародні та неміжнародні). В той час як міжнародне гуманітарне право є застосовним лише до збройних конфліктів. По-друге, що випливає з попереднього, поширення системи принципів відбувається в напрямку від загального до окремого, а не навпаки, тобто від «права відступу» до міжнародного гуманітарного права. Що пояснюється специфічністю принципів останнього, притаманних саме збройним конфліктам. А потретє, за тієї ж особливості об'єкта регулювання – права людини та їх обмеження за надзвичайних обставин, для міжнародного гуманітарного права, яке хоч і окреслене власними міжнародно-правовими актами (Женевські конвенції та додаткові протоколи до них), джерелом регулювання виступають також й Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Європейська конвенція з прав людини, які накладають зобов'язання з застосування процедур «права відступу».

З огляду на безпеку Європи важливою міжнародною угодою є також Гельсінський заключний акт від 1 серпня 1975 року [288], підписаний главами 33 держав європейською континенту, а також США і Канадою, в результаті кількарічних консультацій Ради з безпеки та співробітництва в Європі, яку рішенням Будапештського саміту глав держав та урядів у грудні 1994 року було перетворено у постійно діючий орган – Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) [290].

Гельсінський заключний акт закріплював політичні і територіальні підсумки Другої світової війни та узгоджував спільні принципи міждержавних відносин і мирного співіснування на континенті: суверенна рівність і територіальна цілісність держав, утримання від погрози силою або її застосування, непорушність кордонів, мирне врегулювання спорів в рамках міжнародного права, невтручання у внутрішні справи юрисдикції інших держав-учасниць, повага до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії чи переконань, рівноправність і самовизначення народів, добросовісне виконання зобов'язань за міжнародним правом. Початково він не мав юридично обов'язкової сили, проте виявився ключовим для

формування нового підходу до взаємозалежності міжнародної безпеки та захисту прав людини.

За словами науковця Адібана С., заключний акт окреслював десять принципів управління східно-західними відносинами, що впливають як з традиційних (військових та політичних), так і з нетрадиційних (повага до прав людини та основоположних свобод) проблем безпеки. Ще одним примітним моментом було те, що принципи передбачали декларацію майбутніх намірів, а не негайне юридичне зобов'язання згідно з міжнародним правом. Зрештою, акт постійно посилався на документи Організації Об'єднаних Націй з прав людини, вимагаючи від держав-учасниць діяти відповідно до мети та принципів Статуту ООН, Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, які зобов'язують усіх підписантів (включаючи багатьох держав-учасниць НБСЄ) [206, с. 280].

На сьогодні ОБСЄ налічує 57 держав-учасниць у Північній Америці, Європі та Азії та є найбільшою у світі регіональною організацією безпеки [330]. Ця організація стала форумом для діалогу та запобігання конфліктам через посилення взаємної довіри між державами. З часом вона перетворилася на організацію з широкими функціями, включаючи місії з моніторингу виборів, врегулювання конфліктів, підтримки прав людини та демократизації в країнах-учасниках, особливо у перехідних державах Центральної та Східної Європи, Балканах, Кавказі та Центральній Азії. ОБСЄ уособлює собою концепцію всеосяжної безпеки, яка визнає, що порушення прав людини є потенційним джерелом нестабільності та конфліктів. Таким чином, організація розглядає права людини не лише як моральний чи юридичний принцип, а як компонент регіональної та міжнародної безпеки.

Проблематика обмеження прав людини під час війни або надзвичайних ситуацій також пов'язана з роллю ОБСЄ. Під час конфліктів і кризових ситуацій ОБСЄ часто стикається з викликом, коли держави під приводом безпеки або надзвичайного стану вводять значні обмеження прав громадян. Гельсінський акт вказує на необхідність

поважати фундаментальні права навіть у кризових умовах, проте виконання цих норм значною мірою залежить від політичної волі держав-учасниць і міжнародного тиску.

Приклад конфліктів в Україні, Грузії та інших регіонах підкреслює складність реалізації правозахисної ролі ОБСЄ на практиці. ОБСЄ здійснює моніторинг і документує порушення, але не завжди має достатні важелі для забезпечення відповідальності за такі порушення. Організацію часто критикують за недостатньо ефективні дії в кризових умовах, особливо коли йдеться про активні конфлікти або авторитарні режими. Документи вказують, що організація має ряд інституційних і бюрократичних слабкостей, включаючи залежність від консенсусу держав-членів та обмежену здатність впливати на авторитарні режими чи запобігати збройним конфліктам.

Враховуючі, що метою цього дослідження є порівняння певних особливостей правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму надзвичайного і воєнного стану в Україні і в країнах Європейського Союзу, слід в подальшому проаналізувати саме досвід Європейського Союзу (ЄС) та його країн-учасниць.

Як відомо, Україна обрала шлях європейської інтеграції та 28 лютого 2022 року подала заявку на членство в Європейському Союзі [9]. 23 червня 2022 року Європейський парламент прийняв резолюцію, у якій закликав терміново надати Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу [284]. Тієї ж дати Європейська рада ухвалила рішення про надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу [18]. 14 грудня 2023 року Європейська рада своїм рішенням започаткувала переговори про вступ України до Європейського Союзу [19], а 25 червня 2024 було офіційно відкрито переговори [194].

Набуття Україною статусу кандидату на вступ до Європейського Союзу, не кажучи вже про Угоду про асоціацію між Україною та ЄС [193] та зміни до Конституції України, якими визначено стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО [66], зобов'язує Україну виконати ряд вимог, серед

яких, зокрема, імплементація норм європейського права в національне законодавство, приведення останнього у відповідність європейським демократичним принципам та засадам.

Хартія основоположних прав Європейського Союзу є первинним джерелом права ЄС, ст. 52 якого є аналогом ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року, та закріплює можливість обмеження здійснення прав і свобод, визнаних Хартією, яка має встановлюватися законом і бути сумісною із суттю цих прав і свобод. Такі обмеження допускаються лише за умови дотримання принципу пропорційності – якщо вони є необхідними та справді відповідають цілям, визнаним Союзом як такі, що мають загальний інтерес, або спрямовані на захист прав і свобод інших осіб. При цьому Хартія декларує відповідність правам, гарантованим Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Заразом береться до уваги національне законодавство та практика, конституційні традиції держав-учасниць [242].

Вирішальним же нормативним документом на території Європи, що впроваджує основні принципи надзвичайного права, учасником якого є й держава Україна, виступає Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, поряд з Міжнародним Пактом про громадянські і політичні права. Її дія розповсюджується на учасників Ради Європи [203], [349], що налічує 46 країн-членів у Європі та Азії, в той час, як сфера дії МПГПП поширюється на 167 держав-учасників по всьому світу [43], [292], тож має більш широкую сферу впливу та міжнародно-юрисдикційну поважність.

І хоча Рада Європи (РЄ) не входить до складу Європейського союзу, а є окремою міжнародною організацією, створеною в 1949 році для сприяння правам людини, демократії та верховенству права [274], певна спільність країн-учасників обидвох, на яких поширює свою дію ЄКПЛ, і є одним з факторів поряд з вектором України на вступ до Європейського союзу, що пов'язує їх в розрізі цього дослідження.

На думку О.В. Сенаторової, з якою важко не погодитись, більшість прав і свобод людини, закріплених у ЄКПЛ, не є абсолютними, тобто можуть бути обмежені задля суспільного блага чи захисту прав інших осіб. Не підлягають жодним обмеженням, зокрема і за надзвичайних обставин, а отже є абсолютними лише чотири права, передбачені у Конвенції: заборона катувань (ст. 3), заборона рабства (п. 1 ст. 4), заборона покарання без закону (п. 1 ст. 7), право не бути вдруге притягненим до суду або покараним за одне й те саме правопорушення (п. 1 ст. 4 Протоколу № 7) [185, с. 120-121].

Повернімося до Ради Європи, яка, як зазначалося, є міжнародною правозахисною організацією, що сприяє правам людини, демократії та верховенству права, зосередженою на Європейській конвенції з прав людини. Концепція політичного об'єднання Європи з'явилася ще до створення ОБСЄ й уперше реалізувалася у заснуванні Ради Європи в 1949 році. Процес європейської інтеграції від самого початку був тісно пов'язаний із питанням прав людини. Яскравим проявом цього стало ухвалення Європейської конвенції з прав людини 1950 року, яка створила Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Цей транснаціональний орган був уповноважений розглядати індивідуальні скарги щодо порушення прав людини державами-учасницями.

Як зазначають Стівахтіс Я. і Хабеггер М., Рада Європи, історично заснована для сприяння миру в Європі шляхом розвитку демократії, розширила свою діяльність на широкий спектр міжнародних і регіональних питань, окрім національної безпеки. Згідно зі статтею 1а Статуту Ради Європи 1949 року, її основна мета полягає в досягненні "більшої єдності між членами задля збереження та втілення спільних ідеалів і принципів". Спочатку ця мета досягалася через економічну та соціальну співпрацю, але згодом ці функції було передано Європейському співтовариству вугілля і сталі, а згодом – Європейському економічному співтовариству. Європейський суд з прав людини, як найвідоміший орган Ради Європи, відіграє ключову роль у формуванні загальноєвропейської правової системи, зосереджуючись переважно на

скаргах фізичних осіб на дії держав-членів, а не на міждержавних спорах [342, с. 162-163, 169].

Своєю чергою, Європейський союз, створений 7 лютого 1992 року у Маастрихті підписанням Договору про Європейський Союз, який набув чинності 1 листопада 1993 року (після ратифікації 12-ма країнами-членами) [248], як наддержавне утворення, що поєднує 27 країн Європи [273], має унікальну правову природу, за якою Євросоюз має пріоритет над внутрішнім правом держав-членів, а його окремі норми мають пряму дію на внутрішній правопорядок цих держав [20, с. 71].

Так, згідно зі ст. 24 Договору про Європейський Союз повноваження Союзу в галузі спільної зовнішньої та безпекової політики поширюються на всі аспекти зовнішніх відносин і питання, що стосуються безпеки Союзу та включає поступовий розвиток спільної оборонної політики, яка в перспективі може трансформуватися в систему спільної оборони.

Зокрема, Мікс Д. відзначає, що спільна зовнішня та безпекова політика (СЗПП), включно зі Спільною політикою безпеки та оборони (СПБО), є міжурядовою за своєю природою. Її реалізація ґрунтується на одностайних рішеннях 27 урядів держав-членів у рамках Європейської ради та Ради Європейського Союзу. Згідно з договорами ЄС, питання політики та безпеки залишаються прерогативою урядів держав-членів, тому "спільне" у СЗПП означає співпрацю 27 суверенних урядів на основі консенсусу. СПБО, хоча й має військові та оборонні елементи, часто включає цивільні заходи, такі як підготовка поліції та суддів, реформування сектору безпеки, підтримання миру, запобігання конфліктам, врегулювання криз, постконфліктну стабілізацію та гуманітарні місії [346, с. 2, 5, 10].

Відповідно до Босільйон Ш., механізм цивільного захисту Європейського Союзу, створений у 2013 році на основі попереднього механізму, що діяв з 2001 року, базується на розгалуженій інституційній структурі ЄС, включаючи Координаційний центр реагування на надзвичайні ситуації (ERCC), Європейський резерв реагування (EERC), Спільну систему зв'язку та інформації про надзвичайні ситуації (CECIS) та

контактні пункти в країнах-членах. Він координує запити та відповіді на допомогу з боку країн-членів ЄС та залучених держав, охоплюючи внутрішній цивільний захист та міжнародну гуманітарну допомогу. Мандат Механізму всеосяжний, охоплюючи захист людей, довкілля, майна (включно з об'єктами культурної спадщини) від різноманітних катастроф, як у межах, так і за межами ЄС. Він також сприяє реалізації статті 222 ДФЄС, а його правовою основою є стаття 196 ДФЄС, яка визначає роль ЄС у сфері цивільного захисту як підтримувальну, координаційну або допоміжну щодо дій держав-членів згідно зі статтею 6(f) того ж Договору [216, с. 395].

В розрізі регулювання прав та свобод людини в надзвичайних умовах в Європейському союзі доречно упом'янути Суд ЄС, утворений ще у 1952 році як головний Суд Європейської спільноти з вугілля і сталі. З прийняттям та набранням чинності 1 грудня 2009 року Лісабонським Договором вектор діяльності Суду дещо змістився у зв'язку із закріпленням ч. 1 ст. 6 Лісабонського Договору визнання ЄС прав, свобод та принципів, викладених в Хартії основоположних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 року, яка отримала таку саму юридичну силу, як і установчі договори ЄС. Внаслідок чого, згідно з п. «а» ч. 3 ст. 6 Договору про Європейський Союз Суд повноважний виносити рішення щодо позовів, поданих державою-членом, установою або фізичною чи юридичною особою [351].

Так, Нікологі С. стверджує, що можуть служити приводом для невиконання зобов'язань за правом Європейського Союзу. Наявність нормативної бази ЄС, що регламентує надзвичайні ситуації, розглядається через призму доктрини дозволених відступів у праві ЄС, де допускається відхилення від звичайного правового режиму. Держави-члени можуть застосовувати винятки для тимчасового відступу від загальних правил, посиляючись на міркування громадського порядку чи безпеки. Рішення Суду ЄС дають можливість глибше проаналізувати межі таких винятків, зокрема з огляду на статтю 72 ДФЄС, яка покладає на держави-члени відповідальність за охорону громадського порядку та внутрішню безпеку. Суд ЄС визначає два підходи: гармонізація надзвичайних заходів на рівні ЄС сприяє збереженню єдності правового простору та запобігає одностороннім рішенням держав, а за відсутності узгоджених

заходів держави-члени мають право самостійно реагувати на надзвичайні обставини, за умови, що такі дії є пропорційними та необхідними для захисту безпеки [327, с. 24-25].

Тож, роль Суду ЄС, як наддержавної судової інституції, цілковито дотична до насадження серед держав-членів Європейського союзу примату верховенства права та базових демократичних принципів, зокрема й щодо пропорційності заходів з відступу держав від своїх зобов'язань за Хартією і установчими договорами ЄС та дотриманням прав людини.

З іншого боку, як підтверджує Кройдер-Зоннен К., у політичній системі Європейського Союзу концепція надзвичайних повноважень не закріплена як нормативна модель для реагування на кризи. Розподіл політичної влади між різними рівнями управління та функціонування в межах міжурядових і наднаціональних інституцій відрізняє структуру ЄС від централізованих державних систем. На відміну від національних конституцій, правопорядок ЄС не має ієрархічно інтегрованих інструментів для централізованого реагування на надзвичайні обставини [312, с. 127,].

І, як вже зазначалося, Хартія основоположних прав Європейського Союзу, визнаючи пріоритетність Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, надає владі більшості країн повноваження вживати надзвичайних заходів з національними відмінностями.

Дизенгауз Д. мовить, що хоча воєнний стан більше не застосовується в сучасних стабільних ліберальних демократіях, його функціональні аналоги зберігаються. Вони проявляються у формах оголошення надзвичайного стану, надані виконавчій владі надзвичайно широких повноважень через спеціальне законодавство для реагування на загрози національній безпеці, а також у визнанні її виняткової компетенції самостійно визначати способи протидії таким загрозам [272, с. 2].

Отже, доречним буде розглянути питання міжнародно-правового регулювання реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів на прикладах окремих країн-членів Європейського Союзу. За зразок взято внутрішні

законодавства п'яти європейських країн: Франції, Німеччини, Іспанії, Великої Британії та Польщі. Зазначені країни є найбільшими з табору «сталих демократій», а останні дві є представниками не лише різних правових систем (романо-германської, континентальної та англосаксонської, острівної), але й історико-політичного вектору розвитку держав. Особливо цікавим в порівнянні з Україною є саме приклад Польщі, з огляду на досвід останньої через його певну історичну спільність для обох країн.

За словами Фельдмана В., у Франції слід розрізнити реальний (*état de siège réel*) та фіктивний (*état de siège fictif*) стан облоги. Реальний стан облоги виникає під час активних бойових дій чи окупації, коли цивільне управління фактично припиняється, а рішення ухвалюються військовими без звичних процедур. Фіктивний стан облоги виникає в умовах потенційної загрози, коли цивільна влада зберігається, а обмеження впроваджуються лише для збереження порядку. Закони 1849 і 1878 років, поряд з Конституцією 1958 року, регулюють наслідки введення стану облоги: військові тимчасово отримують функції поліції, можуть створювати власні суди для цивільних у справах, що стосуються безпеки, конституції та громадського порядку. Цивільні суди зберігають юрисдикцію в інших справах. Стаття 9 дозволяє військовим проводити обшуки, депортації, вилучення зброї та цензуру для збереження порядку. Як стан облоги, так і воєнний стан передбачають посилення виконавчої влади для ефективного реагування на кризу [276, с. 1023, 1027-1031].

Підтверджуючі таку думку, Воше С. зауважує, що чинна Конституція Франції включає не менше двох режимів надзвичайного стану: стан облоги, який історично був визначений законодавчими актами 1849 і 1878 років, згадується в статті 36 Конституції, тоді як стаття 16 про президентську владу описується як одне з найширших надзвичайних повноважень виконавчої влади в сучасній конституції. Надзвичайні режими у Франції спираються не на конституційний, а на законодавчий режим [289, с. 1810].

Дійсно, Конституція республіки Франція від 4 жовтня 1958 року передбачає можливість введення стану облоги. Ст. 16 цієї Конституції дозволяє стан облоги у випадках, коли інститути Республіки, незалежність нації, цілісність її території або

виконання її міжнародних зобов'язань знаходяться під серйозною і безпосередньою загрозою, тоді як ст. 36 встановлює, що стан облоги може бути продовжений лише шляхом прийняття закону [249].

Ст. 16 Конституції Франції надає президенту одноосібні надзвичайні повноваження в разі загрози миру і безпеці нації. Ст. 36, з іншого боку, наділяє виконавчу владу повноваженнями оголошувати стан облоги максимум на дванадцять днів без схвалення парламентом.

Тією ж ст. 16 передбачено право Президента одноосібно оголосити надзвичайний стан у разі серйозної та безпосередньої загрози для інститутів Республіки, національної незалежності, територіальної цілісності або міжнародних зобов'язань, якщо порушено нормальне функціонування державних органів. Тривалість надзвичайного стану визначає виключно Президент. Водночас парламент має автоматично збиратися і не може бути розпущеним у цей період. Перед активацією цих повноважень Президент зобов'язаний проконсультуватися з Конституційною радою, яка надає публічний консультативний висновок. Однак цей висновок не є обов'язковим – Президент може його не враховувати.

Ст. 36 Конституції Франції 1958 року безпосередньо стосується оголошення стану облоги. Стаття наділяє Раду Міністрів, очолювану Президентом повноваженнями оголошувати стан облоги на строк до дванадцяти днів за власною ініціативою. Будь-яке продовження понад дванадцять днів має бути схвалено парламентом.

Згідно зі ст. 38 Конституції Франції, уряд може звернутися до парламенту з проханням дозволити йому тимчасово видавати нормативні акти у формі ордонансів у сферах, що зазвичай належать до законодавчої. Такі ордонанси ухвалюються Радою міністрів після консультації з Державною радою та набувають чинності одразу після опублікування. Проте вони втрачають силу, якщо законопроект про їх ратифікацію не буде подано до парламенту у встановлений термін. По завершенні дозволеного періоду ордонанси можуть змінюватися лише законом у межах компетенції парламенту.

Надзвичайний стан у Франції також регулюється Законом № 55-385 від 3 квітня 1955 року щодо надзвичайного стану, який передбачає, що надзвичайний стан може бути введений у разі неминучої небезпеки, що спричинила порушення громадського порядку, або у випадках, коли події за своїм характером і тяжкістю мають характер суспільного лиха (ст. 1) [318].

Закон надає широкі повноваження адміністративним органам влади під час надзвичайного стану. Надзвичайний стан оголошується постановою Ради Міністрів. Він дозволяє вживати низку запобіжних заходів, включаючи можливість обмежувати свободу пересування, зібрань, а також дозволяти обшуки та вилучення. Надзвичайний стан за надзвичайних обставин дозволяє уряду тимчасово призупинити певні громадянські свободи для вирішення конкретної загрози, як от національна безпека чи громадський порядок. Надзвичайний стан оголошується на обмежений період часу та може бути продовжений лише Законом після спливу дванадцяти днів, який й встановлює його остаточну тривалість (ст. 3). Контроль за діями Уряду та інших адміністративних органів під час надзвичайного стану здійснюється Національними зборами та Сенатом (ст. 4-1).

Надзвичайний стан в Федеративній республіці Німеччина (ФРН) регулюється здебільшого конституцією і досить детально, що відрізняє цю країну від інших та пов'язано з історичним досвідом узурпації влади Гітлером саме через зловживання виключними повноваженнями цього правового режиму.

Так, Якаб А. звертає увагу на специфічний, малодосліджений аспект конституційного права Німеччини – правовий режим надзвичайного стану. За його словами, це питання перебуває в тонкій рівновазі між необхідністю ефективного застосування надзвичайних повноважень для подолання криз та ризиком їх зловживання. Сучасне детальне німецьке нормативне регулювання цієї сфери має свої витоки в трагічному досвіді Веймарської республіки. Основна дилема законодавства про надзвичайний стан полягає в пошуку оптимального балансу між ефективним реагуванням на загрози конституційному ладу та захистом самої конституційної держави від узурпації влади. Головна мета надзвичайного правового режиму полягає

у якнайшвидшому поверненні до звичайного функціонування конституційної системи. Таким чином, сама концепція надзвичайного стану має сенс лише в умовах, коли державна влада діє в межах, установлених конституцією. [293, с. 453, 465, 476].

Конституція Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 року, яка має буквальну назву Основний закон, передбачає надзвичайний внутрішній стан (ст. 91), який застосовується для запобігання неминучій загрозі існуванню або вільному демократичному основоположному порядку федерації або федеральній землі та стан напруженості (ст. 80а) та стан оборони (ст. 115а), оголошення якого в разі загрози або безпосереднього нападу збройних сил здійснюється Бундестагом двома третинами поданих голосів від більшості членів Бундестагу за згодою Бундесрату (свого роду верхньої палати) на підставі клопотання Федерального уряду [286].

Саме стан оборони отримав найбільш ретельне регулювання в Основному законі Федеративної Республіки Німеччина, якому присвячено цілий розділ - Ха. У ситуаціях крайньої необхідності проголошення такого стану може бути здійснене не загальним парламентом, а Спільним комітетом, до складу якого входять представники Бундестагу та Бундесрату. Втім, конституційні положення передбачають можливість негайного реагування – вживання термінових заходів без формального оголошення надзвичайного стану. Водночас такий винятковий механізм застосовується лише у випадках раптового військового нападу, коли зволікання неприпустиме (ст. 115а).

Порядок припинення надзвичайних повноважень регламентовано з урахуванням ризику того, що уповноважені органи можуть навмисно чи з необережності не оголосити про його завершення, зберігаючи при цьому надзвичайні повноваження. З цієї причини третє речення частини другої статті 115¹ Основного закону Німеччини прямо зобов'язує негайно припинити дію стану оборони, щойно зникнуть підстави для його запровадження.

Як, засвідчує Кройдер-Зоннен К., Основний закон Німеччини визначив відносно невелику сферу надзвичайних повноважень для надзвичайних ситуацій. Зокрема, маючи більшість у дві третини голосів, парламент може оголосити стан оборони, який

передбачає накопичення повноважень для канцлера (наприклад, пряме командування збройними силами), прискорені законодавчі процедури та дещо нижчий рівень захисту обраної кількості індивідуальних прав (наприклад, затримання, експропріація). Він закінчується, як тільки проста більшість у парламенті оголошує стан оборони закінченим [138, с. 131].

Основний закон включає положення, які забороняють розпуск чи припинення повноважень окремих органів. Ці гарантії сприяють збереженню інституційних механізмів стримувань і противаг, що служать запобіганню ризикам, пов'язаним з централізацією влади. Заборона розпуску стосується Бундестагу (ч. 1 та 3 ст. 115h) та Федерального конституційного суду (ст. 115g). Для збереження здатності діяти в кризовій ситуації термін повноважень федерального президента може бути подовжено (ч. 1 ст. 115h), а також збільшено поріг для висловлення вотуму недовіри федеральному канцлеру (ч. 2 ст. 115h). Питання повноважень чітко регламентовані. У разі зовнішньої надзвичайної ситуації Конституція посилює законодавчі повноваження федерального уряду, обмежуючи при цьому повноваження земель (ч. 1 та 3 ст. 115c), і ці повноваження реалізуються через Спільний комітет (ст. 115e). Виконавчу автономію земель фактично призупинено через підпорядкування їх федеральному уряду (ст. 91). В контексті такої централізації влади під час стану оборони ст. 115b Основного закону ФРН передає командування збройними силами від федерального міністра оборони до федерального канцлера (ст. 115b).

В окремих випадках законодавчі процедури можуть бути прискорені з метою забезпечення оперативних дій. Для цього стаття 115d відкриває можливість пришвидшення процесу розгляду термінових законопроектів під час стану оборони. У стані оборони нормальна ієрархія норм може бути тимчасово скасована (ст. 115k), проте, верховенство Конституції залишається незмінним (ст. 115e). Крім того, ці виняткові норми обмежені за часом або потребують схвалення парламентом для їх подальшого застосування (ст. 115k).

В Іспанії стаття 116 Конституції визнає режим надзвичайного стану відповідно до трьох рівнів надзвичайних умов, які класифікуються як стан тривоги, надзвичайний

стан та стан облоги. При чому одразу встановлює, що вони регулюються окремим законом [222].

Конституція також визначає порядок та максимальні строки оголошення кожного з надзвичайних режимів. Стан тривоги оголошується декретом Уряду за погодженням з Радою Міністрів, строком до п'ятнадцяти днів та визначенням територіальної дії, з одночасним повідомленням Конгресу депутатів, збори якого з цього приводу є обов'язковими. Подовження строку дії стану тривоги є виключною прерогативою парламенту Іспанії (ч. 2 ст. 116). Надзвичайний стан також оголошується декретом Уряду, але вже за попереднім дозволом Конгресу депутатів (ч. 3 ст. 116). В цьому випадку дозвіл парламенту та декрет про оголошення надзвичайного стану повинні чітко визначати його наслідки, територію та строк дії, що не може перевищувати тридцять днів, подовження якого можливе лише на такий же строк за тією ж процедурою. Проголошення ж стану облоги відноситься до повноважень Конгресу депутатів, яке здійснюється абсолютною більшістю голосів парламенту за клопотанням уряду. Парламент визначає територіальне охоплення стану облоги, його тривалість та умови (ч. 4 ст. 116). Окрім того, іспанська конституція накладає заборону на розпуск парламенту під час дії будь-якого з режимів надзвичайного стану, навіть в разі припинення строку його повноважень. Встановлюється зобов'язання постійної роботи парламенту в надзвичайних умовах, а також підконтрольність та підзвітність йому уряду.

Детальне ж регулювання надзвичайного стану врегульовано Органічним законом № 4/1981 від 1 червня 1921 р. про стан тривоги, надзвичайний стан та стан облоги [223]. Ст. 1 Закону встановлює, що стан тривоги, надзвичайний стан або стан облоги оголошуються в разі настання надзвичайних обставин, виняткові обставини, що не дозволяють забезпечити нормальне функціонування державних інституцій шляхом використання стандартних повноважень уповноважених органів влади.

Істотна диференціація зазначених станів визначається їх поділом в законі за розділами та, відповідно, визначенням для кожного зі станів обставин, як підстав їх оголошення. Так, стан тривоги оголошується за наявності таких підстав: катастрофи,

громадські лиха або нещастя (землетруси, повені, міські та лісові пожежі або великі аварії); кризи у сфері охорони здоров'я (епідемії та ситуації серйозного зараження); дефіцит предметів першої необхідності; зупинки надання державних послуг внаслідок будь-якого з трьох попередніх сценаріїв (ст. 4). Надзвичайними повноваженнями наділяються уряд або за його дорученням Президент автономної спільноти (в разі поширення дії стану на окрему територіальну одиницю), з підпорядкуванням всіх органів цивільної влади, державної адміністрації, поліцейських сил автономних громад та місцевих підприємств (ст. 7, 9). Встановлюється коло можливих заборон та обмежень: обмеження особистої свободи та свободи пересування, втручання у право власності та трудова повинність, обмеження підприємницької діяльності та права власності (ст. 11, 12).

Підставами для введення надзвичайного стану є дія обставин, за яких вільне здійснення прав і свобод громадян, нормальна робота демократичних інституцій, забезпечення основних державних послуг для громадян або інші аспекти громадського порядку зазнають таких серйозних змін, що застосування звичайних повноважень стає недостатнім для їх відновлення та підтримки (ст. 13). Дублюючи Конституцію, Закон вимагає від уряду отримання дозволу Конгресу депутатів на запровадження цього стану, зміну запроваджених заходів, його подовження на строк понад 30 днів та дострокове припинення (ст. 13-15).

Підставами ж для оголошення стану облоги є наявність загрози або під час повстання, або акту агресії проти суверенітету чи незалежності Іспанії, її територіальної цілісності або конституційного ладу, якщо відсутні інші засоби їх врегулювання (ст. 32 Закону). В такому разі вся повнота влади у військовій та оборонній сфері, а також всі надзвичайні повноваження, передбачені Законом, переходять до Уряду (ст. 33).

Росалес Х. відзначає, що на відміну від звичайних законів, в Іспанії органічні закони, зокрема Органічний закон 4/1981, регулюють конституційні питання, пов'язані з реалізацією основних прав, обмежуючи зловживання виконавчою владою надзвичайними повноваженнями. Іспанське законодавство, хоч і не таке всеосяжне,

як німецьке, досягло високого нормативного рівня, наблизившись до Німеччини та Польщі. Порівняння показує, що ризик перетворення обмеження основних прав на їх призупинення здається неминучим. Таким чином, більш визначальним фактором є функціонування державних повноважень під час дії надзвичайного стану, зокрема виконання урядом своїх надзвичайних повноважень, а не ґрунтовність правового регулювання надзвичайного стану [336, с. 15-16].

З іншого боку, Пара Г.Д. має протилежну думку, згідно з якою оголошення стану тривоги для управління кризовою ситуацією в галузі охорони здоров'я, спричиненою Covid-19, негативно вплинуло на всі парламентські функції, особливо на контроль уряду з боку законодавчої влади, зменшивши роль парламенту в демократичному процесі. Виявилося, що ні Конституція Іспанії, ні Органічний закон 4/1981, ні Регламент Конгресу депутатів не регулюють стани тривоги, надзвичайного стану або облоги, а також не уповноважують Президента або Бюро Конгресу депутатів призупиняти, переривати або відстрочувати парламентську діяльність, включно з контролем за урядом [329, с. 14, 17].

Не глядячи на те, що Британія вже не є членом Європейського Союзу, вийшовши з нього 31.01.2020 р. в результаті так званого «Брексіту», внаслідок підписання Угоди про вихід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з Європейського Союзу та Європейського співтовариства з атомної енергії [207], ця країна становить інтерес для цього дослідження в розрізі правової системи, яка є пращуром для найвпливовіших ліберальних демократій світу, досі впливає на політику Євросоюзу, зокрема в питаннях надзвичайного регулювання, є членом Ради Європи та державою-учасницею ЄКПЛ.

Сполучене Королівство не має писаної конституції і віддає перевагу конвенціям або конституційним звичаям. Як стверджує Лафлін М., конституція Великої Британії ніколи не була зведена до письмової або законодавчої форми [319, с. 4].

Йому вторить Дабровська І., зазначаючи, що відсутність єдиного документа з чіткою датою створення не означає відсутність британської Конституції, яка

складається з безлічі положень і ряду установ, що здійснюють нагляд за її дотриманням. Конституція не обов'язково повинна мати форму єдиного документа з ретельно продуманою преамбулою. З посиланням на А. В. Дайсі, Дабровська І. підкреслює, якщо розглядати такі парламентські акти та події, як звід правил, що регулює політичну систему, здійснення влади та відносини між державою та громадянами, або як систему законів, звичаїв та конвенцій, що визначають взаємні домовленості державних органів і регулюють відносини між різними суб'єктами влади, включно з громадянами, то обґрунтовано говорити про існування британської конституції. Однак відсутність єдиного кодифікованого документа ускладнює чітке тлумачення деяких конституційних положень [261, с. 73].

Цим досвід Великої Британії істотно відрізняється від вже досліджених прикладів. Описуючи такі особливості, Форбс Д.Л., відзначає, що ключовим етапом у британській конституційній історії стало ухвалення Білля про права 1689 року, що закріпив перевагу парламенту над монархом, зробивши парламентський суверенітет основною рисою британського конституційного права. Хоча формально парламент складається з монарха, Палати громад і Палати лордів, фактично законодавча влада зосереджена в руках Палати громад. Парламент Великої Британії має абсолютну і верховну владу, здатний самостійно змінювати конституційну систему, ухвалювати чи скасовувати будь-який закон. Жоден орган або посадова особа, включно з монархом і прем'єр-міністром, не може скасувати акти парламенту. У надзвичайних ситуаціях парламент може обмежувати права громадян або розширювати повноваження уряду. Окрім Білля про права, важливим документом є Акт про парламент 1911 року, що врегулював взаємовідносини між палатами. Значна частина принципів британської конституції сформована судовою практикою, а не законодавчо. Зважаючи на неписаний характер Конституції Великої Британії, політичні конвенції відіграють важливу роль у практичному застосуванні конституційної системи. Наприклад, конституційно король має абсолютне право відмовити у схваленні законопроекту, прийнятого парламентом, проте конвенція передбачає можливість подолання королівського вето шляхом прийняття законопроекту обома палатами парламенту.

Міністерська відповідальність є найважливішою конвенцією виконавчої влади у Великій Британії, згідно з якою уряд і міністри підзвітні парламенту через Вестмінстерсько-Уайтхолську модель, яка вимагає, щоб міністри були членами парламенту. Посада прем'єр-міністра та його функції як глави уряду не закріплені юридично, а існують лише на підставі політичної конвенції. Прем'єром зазвичай стає лідер партії, що має більшість у Палаті громад, або очільник правлячої коаліції [279, с. 424-426].

Великобританія має законодавчий апарат надзвичайних ситуацій у вигляді прискореного законодавства, що, на думку Аріанто Б., є способом вирішення надзвичайних ситуацій, які в процесі його реалізації повинні бути негайно врегульовані за допомогою законодавства. Прискорене законодавство - це процес, в якому законопроекти приймаються парламентом у стислі терміни на кожному законодавчому етапі, в прискореному режимі. Уряд зобов'язаний пояснити та обґрунтувати кожен елемент законопроекту. Такі законопроекти повинні містити положення про строк їх дії, після чого вони автоматично втрачають чинність. Закони, прийняті в прискореному порядку, підлягають перегляду парламентом протягом максимум двох років з моменту набрання ними чинності. Встановлених часових рамок для проходження процесу прискореного законодавства немає [215, с. 186–187, 189–191].

Відповідно до п. 16 П'ятнадцятого звіту сесії 2008-2009 років Конституційного комітету Палати Лордів до конституційних принципів, покладених в основу розгляду прискореного законодавства, відносяться: необхідність забезпечення ефективного парламентського контролю в усіх ситуаціях; забезпечення підтримки та покращення технічної якості всього законодавства; надання зацікавленим органам та організаціям можливості впливати на законодавчий процес; забезпечення, щоб законодавство було пропорційною, обґрунтованою та належною відповіддю на дане питання, а також щоб не було порушено основоположних конституційних прав і принципів; дотримання прозорості процесу розробки політики в уряді та парламентського законодавчого процесу. Тим же звітом, у п. 64, 65, 72, 77, 81, 83, 89, 93, наведено приклади

прискореного ухвалення первинного законодавства: Закон про запобігання тероризму (тимчасові положення) 1974 р., Закон про кримінальне правосуддя (тероризм та безпека) 1998 р., Закон про боротьбу з тероризмом, злочинністю та безпекою 2001 р., Закон про запобігання тероризму 2005 р., Закон про небезпечних собак 1991 р. (реформа кримінальної юстиції), Закон про кримінальні докази (анонімність свідків) 2008 р., Закон про банківську діяльність (спеціальні положення) 2008 р. [275].

Тож, сфера питань, до яких застосовується прискорене законодавство, дійсно зачіпає широке коло відносин, які потребують швидкого реагування для їх врегулювання.

Але найбільш відповідним тематиці дослідження є Закон про цивільні надзвичайні ситуації 2004 року складається з двох основних частин: перша зосереджена на місцевих заходах цивільного захисту, встановлюючи законодавчі рамки ролей та відповідальності для регіональних і місцевих служб реагування, а друга - на надзвичайних повноваженнях, визначаючи рамки для застосування спеціальних законодавчих заходів, які можуть бути необхідними для боротьби з наслідками більш масштабних надзвичайних ситуацій [244]. Тобто друга частина передбачає заходи для щонайменше одного з англійських регіонів або однієї зі складових частин Сполученого Королівства, таких як Шотландія, Уельс або Північна Ірландія. Тобто друга частина Закону призначена для використання в дуже серйозних надзвичайних ситуаціях, які впливають на більшу географічну територію і вимагають більших повноважень – на рівні уряду

Обидві частини Закону містять однаково розширене визначення терміну «надзвичайна ситуація», до яких відносяться обставини з окресленням для кожної з них певних підстав (ст. 1 та 19):

- подія або ситуація, яка загрожує серйозною шкодою добробуту людей у Сполученому Королівстві лише за умови спричинення або вірогідності людських втрат, хвороб та травмування населення, бездомності, ушкодження майна, перебоїв з

постачанням грошей, продуктів харчування, води, енергії або палива, порушення систем зв'язку, роботи транспорту або надання послуг, пов'язаних з охороною здоров'я;

- подія або ситуація, що загрожує серйозною шкодою навколишньому природному середовищу окремої території лише за умови спричинення або вірогідності забруднення ґрунту, води або повітря біологічними, хімічними або радіоактивними речовинами, або порушення чи знищення рослинного чи тваринного світу;

- війна, або тероризм, як загроза серйозної шкоди безпеці Сполученого Королівства.

Так, ст. 20 Закону наділяє старших міністрів Корони повноваженнями видавати спеціальні тимчасові правила для вирішення найсерйозніших надзвичайних ситуацій. Для запобігання зловживанню цими та іншими частинами закону, Закон містить положення, що обмежують видання надзвичайних нормативних актів лише в крайньому випадку та впроваджують відповідальність міністрів перед парламентом (ст. 27). Стаття 21 встановлює умови для видання правил надзвичайного стану, зокрема настання надзвичайної ситуації або її загроза, потреба у вжитті заходів для запобігання, контролю або пом'якшення впливу чи наслідків такої ситуації, а також нагальність такої потреби. Стаття 22 окреслює повноваження відповідальної за введення надзвичайних заходів особи, відповідні цілям запровадження, та перелічує дозволені обмеження прав і свобод людини в означених умовах, такі як свобода пересування та вибору місця проживання, заборони масових зборів та введення комендантської години, заборони визначених видів діяльності тощо.

Своєю чергою, ст. 26 Закону встановлює строк тривалості надзвичайного стану, який не повинен перевищувати 30 днів, подовження якого можливе лише за погодженням з парламентом.

Парламентський контроль за ст. 27, 28, 30 передбачає затвердження постановою надзвичайних нормативних актів кожною палатою, як і їх зміну, подовження або припинення, в разі, якщо вони не містять такого положення. Надзвичайні постанови

приймаються законодавчим актом, при цьому надзвичайні постанови розглядаються як підзаконні акти по відношенню до Закону про права людини 1998 року.

У Республіці Польща, відмічають Є. Менкес та А. Коціолек-Пекса, наявність конституційної основи та законодавчого регулювання надзвичайних станів є перевагою Польщі серед демократичних країн. Різноманітність режимів надзвичайного стану дозволяє реагувати на різні загрози відповідними правовими інструментами. Польські нормативно-правові акти, орієнтовані на захист від державних загроз, спрямовані на захист особистості та суспільства. Однак, позитивна оцінка польського законодавства має бути стриманою, оскільки багато його елементів є запозиченням з німецького досвіду, що вимагає критичного підходу. Схожість підходів у країнах ЄС, НАТО та Ради Європи пояснюється спільними цінностями, тісною міждержавною співпрацею та відповідністю європейським стандартам. [321, с. 223, 225, 233].

Подібно до німецької конституції Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. містить окремий розділ 11, повністю присвячений надзвичайним заходам [345].

Ст. 228 Конституції Польщі визначає три види надзвичайних заходів: воєнний стан, надзвичайний стан та стан стихійного лиха, які можуть бути введені у винятково небезпечних обставинах, коли звичайні конституційні механізми є недостатніми. Окремим законом регулюються порядок запровадження таких станів, засади функціонування органів державної влади, а також межі обмеження прав і свобод осіб і громадян в період їх дії. Вжиті дії мають бути пропорційні ступеню загрози та спрямовані на відновлення нормального функціонування держави. Протягом дії зазначених станів, а також протягом 90 днів після їх закінчення, забороняється дострокове припинення повноважень Сейму, внесення змін до Конституції, виборчого законодавства та законів про надзвичайні заходи, а також проведення загальнонаціональних референдумів і виборів. Воєнний стан оголошується на всій території держави або в певній її частині в разі зовнішніх загроз державі, актів збройної агресії проти території Республіки Польща або в разі міжнародних зобов'язань щодо спільної оборони від агресії (ст. 229).

Згідно з тими ж Є. Менкес та А. Коціолек-Пекса, воєнний стан у Польщі запроваджують у разі війни або збройної агресії проти країни. Варто розрізнити поняття «воєнний стан» (пол. *stan wojenny*) та «стан війни» (пол. *stan wojny*). Перший є категорією національного права, тоді як другий — термін міжнародного права. Хоча підстави для їх запровадження збігаються, правові наслідки істотно відрізняються: «стан війни» стосується міжнародних відносин, а «воєнний стан» — внутрішньої правової системи Польщі [321, с. 228].

Ст. 116 Конституції Польщі визначає, що стан війни, який оголошує Сейм від імені Республіки Польща, може бути ухвалено лише у разі збройної агресії проти території Республіки Польща або коли на підставі міжнародних договорів виникає обов'язок спільної оборони від агресії. За неможливості скликання Сейму, оголошення стану війни покладається на Президента Республіки. Конституція також передбачає, що на період війни Президент призначає Головнокомандувача Збройними Силами за поданням Прем'єр-міністра (ч. 4 ст. 134) та допускає створення надзвичайних судів або спрощених процедур (ч. 2 ст. 175). Додаткові повноваження Президента під час воєнного стану, визначені ст. 234 Конституції Польщі, передбачають видання за клопотанням Ради Міністрів і в межах, визначених спеціальним законом, нормативних актів, що мають силу закону, в разі неспроможності зібрань Сейму. Такі акти повинні бути затверджені Сеймом на його наступному засіданні.

Надзвичайний стан запроваджується на всій території держави або в певній її частині в разі виникнення загрози конституційному ладу держави, безпеці громадян або громадському порядку на строк не більше 90 днів та може бути подовжений лише один раз на строк не більше 60 днів (ст. 230).

Введення надзвичайного та воєнного станів здійснюється на вимогу Ради Міністрів розпорядженням Президента Республіки, яке погоджується або скасовується конституційною більшістю голосів депутатів Сейму протягом сорока восьми годин з моменту його підписання (ст. 231).

Стан стихійного лиха може бути введено на всій території держави або в певній її частині для запобігання або ліквідації наслідків природної чи техногенної катастрофи з ознаками стихійного лиха постановою Ради Міністрів строком до 30 днів, який може бути подовжений лише за згодою Сейму (ст. 232).

Кожен з трьох надзвичайних заходів додатково регулюється окремим законом: Закон від 18 квітня 2002 року про стан національного лиха [366], Закон від 21 червня 2002 року про надзвичайний стан [367], Закон від 29 серпня 2002 року про воєнний стан та про компетенцію Головнокомандувача Збройних Сил та принципи його підпорядкування конституційним органам Республіки Польща [368].

Навіть поверховий аналіз вищезазначених законодавчих актів дає змогу виявити певну закономірність у їх структурі. Зокрема, структура окремих положень є однаковою (у Законах про надзвичайний стан та про стан стихійного лиха) або майже однаковою (у Законі про воєнний стан, що також регламентує повноваження Верховного Головнокомандувача Збройних Сил та підпорядкування Командувача конституційним органам Республіки Польща).

Всі три закони визначають порядок та правила, що регулюють діяльність органів державної влади, які не зазнають суттєвих змін в умовах стану стихійного лиха (ст. 7), надзвичайного стану (ст. 8) і воєнного стану (ст. 9) та передбачають, що в умовах названих станів органи державної влади діють в попередніх організаційних рамках держави та в межах наданих повноважень, якщо інше не передбачено визначеним законом.

Основні відмінності між польськими законами про надзвичайні стани:

- підстави для введення: воєнний стан – за зовнішньої загрози, збройного нападу або міжнародного зобов'язання спільної оборони; надзвичайний стан – через загрозу конституційному ладу, безпеці громадян або громадському порядку; стан стихійного лиха – внаслідок природних катастроф або технічних несправностей;

- термін дії: для воєнного стану – строк не встановлений; надзвичайний стан – до 90 днів, з можливістю продовження до 60 днів; стан стихійного лиха - до 30 днів, з можливістю продовження за погодженням Сеймом;

- орган, що приймає рішення: воєнний та надзвичайний стани – Президент за клопотанням Ради Міністрів; стан стихійного лиха – Рада Міністрів за ініціативою місцевої влади;

- залучення збройних сил: можливе лише під час дії воєнного та надзвичайного станів.

Нещодавнім глобальним прикладом майже тотального перебування у надзвичайній ситуації країн по всьому світу стала пандемія Covid-19, яка призвела до вжиття відповідних заходів в державах в період з 2020 по 2021 р., зокрема запровадження певних обмежень прав людини під приводом протиепідемічних зусиль. І, хоча правові механізми регулювання надзвичайних станів в наведених європейських державах й відрізняються, загальними залишаються демократичні принципи, що лежать в їх основі, а також підходи в балансуванні між надзвичайними повноваженнями та обмеженням прав і свобод людини.

Але заздалегідь прийняте надзвичайне законодавство, наявне в досліджуваних країнах, як того вимагають ті ж Сиракузькі принципи або Паризькі мінімальні стандарти норм прав людини в умовах надзвичайного стану чи Загальний коментар ООН № 29, майже жодною з них не застосовувалося під тим чи іншим приводом, здебільшого з політичних мотивів, на фоні побоювання втрати довіри виборців чи переривання виборчих процесів тощо. Критичні зауваження науковців з цього приводу наведено нижче.

Так, у Франції, зазначає Воше С., закони 1955 та 2020 років розширили повноваження виконавчої влади щодо обмеження прав громадян у відповідь на загрози та надзвичайні ситуації. Активне застосування цих законів з 2015 року призвело до значної кількості адміністративних актів та судових суперечок. Попри наявність конституційних режимів надзвичайного стану, країна переважно використовувала законодавчі обмеження. З березня 2020 року, фактично живучи у

"гібридному" стані, уряд отримав особливі повноваження, ввів санітарний пропуск і професійні обмеження, які тривали і після формального закінчення надзвичайного стану в червні 2021 року. Французький досвід показує, що надзвичайні стани можуть бути нечітко окреслені та не завжди мати конкретну мету, що призводить до розмивання стандартів верховенства права і слабого судового контролю за діями уряду. Сучасні надзвичайні стани, хоча і заявляють про відповідність принципам верховенства права, можуть створювати ризики для ліберального конституціоналізму, доповнюючи загрози верховенству права зсередини системи. Поява нових авторитарних практик у рамках верховенства права може призводити до використання судового контролю і прав людини для виправдання звуження цих цінностей [289, с. 1795, 1801, 1815, 1819].

Як відомо, 30 січня 2020 року, зазначає Росалес Х., що у відповідь на оголошену ВООЗ надзвичайну ситуацію у сфері охорони здоров'я, багато урядів оголосили режим надзвичайного стану, але не Німеччина, яка використала звичайний закон – Закон про захист від інфекцій, та посилила координацію між федеральним урядом і землями. Натомість, Іспанія оголосила стан тривоги, перебравши на себе єдине командування, та згодом перейшла до експериментальної координації з регіонами. Під час пандемії роль парламентів була різною: Бундестаг продовжував працювати у звичайному режимі, а Конгрес депутатів в Іспанії залишався майже бездіяльним. Життєздатність парламенту є критерієм ефективності демократичного режиму. Веймарський урок нагадує, що тривале використання надзвичайного стану ускладнює повернення до нормального функціонування конституційної демократії [336, с. 17-19].

Примітно, що Сполучене Королівство, як зауважує Skeffington Д., під час пандемії коронавірусу, Велика Британія вирішила не використовувати Закон про цивільні надзвичайні ситуації 2004 року. Це частково пов'язано з особливостями британської системи, де надзвичайні повноваження не мають чіткої правової форми, а стосуються дій уряду під час кризи, таких як ухвалення нормативних актів без участі парламенту або перевищення звичних повноважень, формально існуючих в межах згаданого Закону. Оскільки пандемія не досягла високого порогу, встановленого

Законом, уряд діяв через чинне законодавство, зокрема посилив Закон про охорону здоров'я 1984 року шляхом ухвалення Закону про коронавірус 2020 року, що дозволило оперативно розширити повноваження органів охорони здоров'я, зберігаючи парламентський нагляд через регулярне звітування та схвалення. Надзвичайні повноваження є водночас необхідним і небезпечним інструментом, і дискусії навколо них досі зводяться до протиставлення «норми» та «винятку», що свідчить про потребу критикувати систему та складність завдання для її опонентів [340].

Анна Ритель-Варжоха, висловлюючись про Польщу в цей же період, відзначала, що на відміну від попередніх нормативних актів, польське конституційне право вперше визнало стан стихійного лиха. Попри пандемію COVID-19 у березні 2020 року, яка вимагала карантинних заходів, уряд не оголосив стан стихійного лиха через президентські вибори, заплановані на 10 травня 2020 року. Конституційне регулювання надзвичайного стану в Польщі є відносно широким і регулює всі необхідні питання для підтримки демократичних стандартів, проте сучасна конституційна практика свідчить про те, що воно часто підпорядковується поточним політичним інтересам правлячої партії, а не захисту безпеки держави та її громадян у надзвичайних ситуаціях [339, с. 264-267].

Пересторогам та зауваженням наведених авторів вторять Є. Менкес та А. Коціолек-Пекса, підсумовуючі, що правові режими надзвичайного стану відображають баланс між потребою в діях та ризиком зловживань. Демократичні суспільства визнають необхідність надання державі особливих повноважень в умовах кризи, проте побоюються, що держава може стати загрозою для прав і свобод. Важливо, щоб законодавче врегулювання базувалося на чітких суспільних потребах, публічній дискусії та прозорості. Привілеї держави мають бути раціональним інструментом з правовим обґрунтуванням. Перенесення регулювання на рівень європейського права та інтеграція з механізмами Європейської конвенції з прав людини можуть зробити національні підходи більш узгодженими, ефективними та обґрунтованими [321, с. 232, 236, 237].

Загальними проблемами ліберальних демократій у контексті надзвичайного законодавства виступає напруження між безпекою та правами громадян, що проявляється у: невизначеності меж надзвичайних повноважень, що створює ризик зловживань; політичних маніпуляціях, коли надзвичайні заходи використовуються для політичних інтересів, а не ефективного реагування на кризу; підриві довіри до демократичних інституцій через відхилення від принципів прав людини та верховенства права; необхідності збереження балансу між безпекою та правами людини; відсутності прозорості в ухваленні рішень, що призводить до маніпулювання інформацією та порушення прав людини; ризику "нормалізації" надзвичайних повноважень, коли тимчасові заходи стають постійними; забезпеченні повернення до "нормального" стану після кризи.

Критиці також піддається діяльність ООН, Міжнародного комітету Червоного Хреста, ОБСЄ, нівельована роль Міжнародного кримінального суду, які фактично проявили «беззубість» міжнародного надзвичайного та гуманітарного права під час сучасних міжнародних збройних конфліктів в Україні та на Близькому Сході між Ізраїлем та Палестиною, Іраном, Пакистаном та Індією в період з 2022-2025 р.р. тощо. Що призвело до втрати довіри цих міжнародних правових інститутів, як впливових інструментів врегулювання збройних конфліктів та захисту прав і свобод людини, які виявилися не дієвими, а навпаки використовуються, як інструмент пропаганди агресивних дій та зведення нанівець спротиву жертв.

Іншим цікавим фактом в дослідженні внутрішнього надзвичайного законодавства вищезгаданих країн є різноманітні підходи до змістовного наповнення поняття «надзвичайний стан» та його видового розгалуження, а відтак й правового регулювання. Це стосується й виокремлення понять «воєнного стану» від «надзвичайного стану» (Франція, Німеччина, Іспанія, Польща), й поглинання першого останнім (Велика Британія), розділення на додаткові, більш специфічні, такі як «стан напруженості» (Німеччина), «стан тривоги» (Іспанія), «стан стихійного лиха» (Польща), як приклад більш ретельного внормування. Щодо правового регулювання означених відносин, можна окреслити три загальних напрямки:

виключно конституційний (Німеччина), законодавчий (Велика Британія) та змішаний (Франція, Іспанія, Польща).

В своєму дослідженні міжнародного досвіду впровадження надзвичайного стану Кламберг М., приходить до схожих висновків відносно інших країн Євразії, відзначаючи, що в більшості національних конституцій передбачено поділ надзвичайних ситуацій на різні типи. Наприклад, конституції Нідерландів і Португалії запроваджують двоетапну систему: у Нідерландах розрізняють «воєнний стан» і «надзвичайний стан», а в Португалії – «стан облоги» та «надзвичайний стан». Подібна дворівнева структура також характерна для багатьох конституцій посткомуністичних країн, зокрема Естонії, Литви, Румунії, Угорщини, Словаччини та Словенії [311, с. 111].

Щодо класифікації виняткових станів в міжнародній практиці, то існує кілька основних поглядів з цього приводу. То й же Кламберг М. наводить свою функціональну класифікацію надзвичайних ситуацій та відносить їх до трьох різних типів 1) політичні кризи: війна (міжнародна війна, громадянська війна, національно визвольна війна), внутрішні заворушення, серйозні загрози громадському порядку або підризна діяльність; 2) громадські або стихійні лиха; та 3) економічні кризи.

Науковець Стефанчишен Р. В. тлумачення такої класифікації представляє у вигляді узагальненого переліку, але з погляду видів воєнного стану: 1) загальний воєнний стан: оголошується по всій країні чи в її частинах за реальної загрози національній безпеці; 2) частковий воєнний стан: вводиться на окремих об'єктах чи в конкретних частинах країни, де існує підвищений ризик терористичних атак, диверсій або інших небезпечних дій; 3) надзвичайний стан: застосовується тимчасово у разі виникнення стихійних лих, епідемій, епізоотій чи інших надзвичайних подій, які можуть спричинити значні втрати серед населення або серйозні матеріальні збитки [189, с. 201].

На противагу їм, доцільно запропонувати власну концепцію класифікації виняткових станів в розрізі дослідження, відповідно до якої їх видову розмаїтість слід узагальнити в такому вигляді:

- воєнні (збройні) надзвичайні стани: у відповідь на зовнішні або внутрішні військові загрози (наприклад, стан облоги у Франції, воєнний стан у Польщі);
- політичні або конституційні кризи: при загрозі конституційному ладу, порушенні демократичного порядку або терористичній загрозі (наприклад, надзвичайний стан в Іспанії та Польщі);
- соціально-гуманітарні та екологічні катастрофи: у разі природних лих, епідемій або техногенних аварій (наприклад, стан стихійного лиха в Польщі, надзвичайна ситуація у Великій Британії);
- економічні або критичні інфраструктурні кризи: при серйозних перебоях у роботі транспорту, енергетичних систем або постачанні ресурсів (наприклад, перебої з енергією у Великій Британії, дефіцит предметів першої необхідності в Іспанії).

Повертаючись до підсумків закордонного досвіду, є очевидним, що для ліберальних демократій, представлених дослідженими країнами Європи, не є істотно важливим ані назва надзвичайного стану, ані його змістовне насичення, ані спосіб нормативного регулювання. Оскільки, як вже зазначалося при створенні надзвичайного законодавства, зокрема й внутрішнього, національного, західні демократії спираються здебільшого на правовий звичай як першоджерело, який знайшов своє відображення у перелічених в цьому розділі міжнародно-правових актах, правових рекомендаціях ООН та інших поважних всесвітньо визнаних юридичних працях – дороговказах.

Але, знов ж таки, аналізуючи висновки попередніх науковців, проблеми залишаються, і деякі з них виглядають наступним чином:

1) складність узгодження допустимості запровадження надзвичайного стану з дотриманням основоположних прав людини, що створює напругу між вимогами громадської безпеки та захистом індивідуальних свобод;

2) необхідність балансувати між достатньо широким визначенням надзвичайної ситуації для ефективного реагування та ризиком зловживань через надмірну нечіткість правових формулювань;

3) потреба узгодження норм міжнародного права з захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права, які можуть перетинатися або залишати прогалини в регулюванні правового режиму під час надзвичайних станів;

4) повсюдне розширення тлумачення національної безпеки, що призводить до все частішого та ширшого застосування надзвичайних повноважень, іноді за межами традиційно воєнних чи кризових обставин, і створює ризик обмеження прав людини;

5) існуюча договірна база з прав людини недостатньо враховує політичну специфіку надзвичайних ситуацій, дозволяючи урядам, зокрема авторитарним, використовувати правові прогалини між різними галузями міжнародного права для зловживання надзвичайними повноваженнями та уникнення відповідальності;

б) неоднозначність мети надзвичайних заходів — чи вони застосовуються для тимчасового захисту існуючого правопорядку, чи як засіб його трансформації, що ускладнює правову оцінку їхньої легітимності.

Перспективним в світлі озвучених проблем реалізації міжнародних принципів в надзвичайному законодавстві всіх рівнів (міжнародному та національних) постає питання саме їх подолання як шляхом вироблення заздалегідь прийнятих надзвичайних правових актів міжнародного й національного масштабів, так і впровадження та поглиблення застосування основоположних принципів права прав людини під час розроблення термінового законодавства на потребу ситуації, розширення переліку непорушних прав людини.

Висновки до Розділу 1

Нормативно-правові та наукові підходи до визначень понять «воєнного стану» та «надзвичайного стану» помітно відрізняються та при глибшому їх порівнянні виявляється пов'язаний з останнім правовим режимом третій – «зона надзвичайної екологічної ситуації». Придання всім трьом режимам конституційної важливості відповідним відокремленням від інших наділяє виконавчу владу особливими повноваженнями з обмежень прав людини та громадянина під час їх дії.

Тож дослідження суті понять конституційних надзвичайних станів через аналіз підстав їх запровадження – один з обраних засобів виконання поставленого завдання поряд з розбором кризь принцип законності для дотримання «якості закону». Тим більш, що за його результатами були наведені трактування понять «засоби ураження» та «загроза нападу», встановлені справжні змісти дефініцій «пандемія», «панзоотія», «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення», «міжнаціональний конфлікт», «міжконфесійний конфлікт», «масові безпорядки», «надзвичайна екологічна ситуація», «небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності».

При чому, якщо для оголошення надзвичайного стану законодавством визначений досить ретельний перелік підстав, то для зони надзвичайної екологічної ситуації такий перелік включає скоріш наслідки однієї з підстав введення першого стану. До того ж спеціальний закон для другого правового режиму передбачає можливість одночасного введення обидвох за відсутності критеріїв їх розмежування, що спотворює доцільність створення окремого від надзвичайного стану правового режиму. Такий складний їх зв'язок досліджується в подальших розділах праці.

На відміну від попередніх режимів воєнний стан не має окремо врегульованих приводів запровадження – всі вони містяться в законодавчому закріпленні поняття, яке, серед іншого, включає тавтологічні повторювані конструкції з доволі розлогим значенням.

Всі виявлені недоліки сутнісного наповнення досліджуваних сенсів призводять до їх неоднозначної інтерпретації та дозволяють зловживати причинами введення того

чи іншого особливого правового режиму та нівелювати демократичні засади суспільства або навіть захопити владу, зокрема чинити опір чому два з цих режимів й покликано.

Автором сформульовано самостійні змісти досліджуваних термінів:

- «надзвичайний стан» – є особливим правовим режимом, визначеним Конституцією України, який передбачає тимчасове розширення повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, що здійснюється у межах чинного законодавства. Цей режим застосовується з метою подолання наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного походження загальнодержавного масштабу, а також для протидії спробам насильницького захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України. Його головним завданням є запобігання людським і матеріальним втратам, усунення загроз життю та здоров'ю громадян, враховуючи можливі обмеження прав і свобод людини і громадянина та юридичних осіб;

- «воєнний стан» – специфічний тимчасовий правовий режим, який запроваджується на всій території держави або в окремих її місцевостях на підставі нормативно визначених умов, таких як збройна агресія, загроза нападу, небезпека для державного суверенітету та територіальної цілісності. Він характеризується посиленням регулюючої ролі органів публічної влади, збільшенням впливу військового управління, можливістю обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав юридичних осіб, з метою забезпечення національної безпеки та реалізації оборонної функції держави в умовах надзвичайної загрози;

- «зона надзвичайної екологічної ситуації» – є окремим видом надзвичайного стану, що виникає на певній території внаслідок значних порушень стану навколишнього середовища, що вимагає від держави застосування спеціальних, у тому числі термінових, заходів реагування. Його сутність полягає в глибоких негативних змінах природного середовища, які виражаються у виснаженні, деградації або знищенні природних комплексів і ресурсів під впливом надмірного забруднення, стихійних лих чи інших деструктивних факторів. Ці зміни створюють загрозу або

унеможливлують безпечні умови життєдіяльності населення та здійснення господарської діяльності на цій території.

Ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ визначають «право відступу» – концепцію відступу від зобов'язань за вказаними міжнародними договорами як тимчасовий захід, що застосовується за виняткових та невідкладних обставин, чим складають фундамент міжнародного надзвичайного права.

На додачу до міжнародного надзвичайного права існують джерела звичаєвого права, що утворюють міжнародні стандарти із застосування державами «права відступу» та дотримання прав осіб в надзвичайних обставинах, до яких, зокрема віднесено Сіракузькі принципи (1984 р.), Йоганнесбурзькі принципи (1995 р.), Паризькі мінімальні стандарти норм прав людини в умовах надзвичайного стану (1984), Загальний коментар № 29 Комітету з прав людини ООН (2001 р.), інші джерела.

Дослідивши численні спроби систематизації легітимності відступів держав було запропоноване авторське, що містить такі основні позиції: екстраординарність застосування; дотримання засадничих принципів; запобіжники зловживань; інституційні гарантії безперервності влади; обов'язковість публічного та вмотивованого інформування ООН; регулярний перегляд і строковість відступів.

В основу міжнародно-правового регулювання реалізації прав і свобод людини в умовах воєнних зіткнень покладено чотири Женевські конвенції 1949 р. та три Додаткових протоколи 1977 р. до них, що й утворюють міжнародне гуманітарне право, яке також доповнюється звичаєвим за рахунок, зокрема, Туркунської декларації про мінімальні гуманітарні стандарти (1990 р.).

До механізмів міжнародного правового регулювання захисту прав і свобод людини під час війни слід віднести діяльність Міжнародного кримінального суду, створеного на підставі Римського статуту (1998 р.), Міжнародного комітету Червоного Хреста, ОБСЄ.

Запропоновано власну інтерпретацію принципів міжнародного гуманітарного права: гуманність, розмежування (цивільних та військових цілей), допустимість

(засобів і методів ведення війни), заборона надмірних страждань, пропорційність (заборона невинуватої шкоди цивільному населенню), гуманітарний захист населення та цивільних об'єктів, допомога пораненим і хворим без дискримінації, повага до прав людини, обов'язковість гуманітарних стандартів.

Для порівняння національного досвіду регулювання надзвичайних станів серед країн Європи було обрано Польщу, Німеччину, Францію, Іспанію та Велику Британію, як найбільші країни Європейського союзу, що належать до демократичних та пропонують вельми різні погляди на досліджуване питання.

Встановлено, що практично жодна з країн, що вивчалися, окрім Іспанії, не послуговувалася наявним надзвичайним законодавством в умовах пандемії COVID, а, на супротив міжнародним стандартам, виробили ургентне та дискримінаційне, яке згодом частково перетекло в звичайне. Наведено перелік проблем такого уникання існуючого законодавства, які базувалися на політичних мотивах та спробах ухилення бюрократичних процедур.

При цьому було виявлено різноманітність національних підходів до змістовного наповнення поняття "надзвичайний стан" та його видової класифікації, що, відповідно, впливає на правове регулювання. З огляду виявлену варіативність виняткових станів та наявну широту наукових поглядів на це питання наведено й персональне бачення класифікації надзвичайних станів: воєнні (збройні) надзвичайні стани, політичні або конституційні кризи, соціально-гуманітарні та екологічні катастрофи, економічні або критичні інфраструктурні кризи.

Також наводиться перелік проблем міжнародного правового механізму реалізації прав людини в особливих станах, які є перспективними для подальшого вирішення.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНІВ В УКРАЇНІ

2.1. Регулювання і реалізація прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану

Виключно законами України згідно п. 19 ст. 92 Конституції України визначаються правові режими воєнного та надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації. Тож, кожен з них врегульовано окремим законом.

Правові режими надзвичайного та воєнного станів, а також зони надзвичайної екологічної ситуації для подолання обставин їх виникнення та негативних наслідків передбачають нормативне регулювання прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб. Отже слід розглянути таке регулювання через призму законодавчо проголошених гарантій прав і свобод осіб.

Так, спільна ст. 5 Законів України «Про правовий режим надзвичайного стану» [121] (далі – Закон про надзвичайний стан) та «Про правовий режим воєнного стану» [120] (далі – Закон про воєнний стан), ст. 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [107] передбачає чітко визначену процедуру введення даних правових режимів Указом Президента України, зокрема неможливість їх запровадження без затвердження Верховною Радою України, умови про обов'язковість попереднього сповіщення засобами медіа або іншими каналами, зазначення запроваджуваних заходів та обмежень прав і свобод осіб, з певними відмінностями один від одного.

Однією з відмінностей є сповіщення про введення кожного з режимів. В Законі про надзвичайний стан таке сповіщення спрямовано на групи осіб та організацій, що можуть спровокувати надзвичайний стан, про вимогу припинити незаконні дії та про можливе введення надзвичайного стану у разі невиконання вимоги. Єдиним виключенням з обов'язку сповіщення Президентом України про введення

надзвичайного стану є потреба негайного реагування для запобігання людським жертвам. В Законі ж про воєнний стан передбачено обов'язковість негайного оголошення про введення вказаного правового режиму, спрямоване на всіх мешканців країни. Закон про зону надзвичайної екологічної ситуації зобов'язує сповіщувати населення окремої місцевості про оголошення її зоною надзвичайної екологічної ситуації.

До відмінностей також слід віднести й строк затвердження Верховною Радою України Указу про введення певного правового режиму, який для надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації обмежений двома днями з моменту звернення Президента України, тоді як за воєнного стану такий строк встановлено для зібрання на засідання та розгляду парламентом питання затвердження указу про введення воєнного стану в країні (окремих її частинах) в порядку, встановленому Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Закони про надзвичайний та воєнний стан вимагають включати до структури Указу Президента України, яким відбувається введення відповідного стану, зокрема, виключний список конституційних прав, свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, на які накладаються обмеження з введенням означених станів, із вказівкою періоду дії цих обмежень. В той час, як при оголошенні зони надзвичайної екологічної ситуації такий указ повинен містити перелік визначених обмежених видів діяльності.

У Законі про надзвичайний стан також виокремлено розділ V – «Гарантії прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах надзвичайного стану», що включає ст. 21-27. На відміну, Закон про воєнний стан не містить окремих розділів про гарантії прав і свобод осіб в умовах воєнного стану чи про заходи цього правового режиму, але має подібну будову. В ньому гарантії прав і свобод осіб в умовах воєнного стану включають ст. 19-26. Закон про зону надзвичайної екологічної ситуації взагалі явно не передбачено жодних гарантій прав та свобод осіб.

І, якщо ст. 21 Закону про надзвичайний стан та ст. 19 Закон про воєнний стан закріплюють гарантії забезпечення законності під час дії цих правових режимів, а саме шляхом заборони внесення змін до Конституцій України та Автономної Республіки Крим, виборчих законів, проведення виборів Президента України до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, всеукраїнських і місцевих референдумів, а також продовження в разі закінчення строку повноважень органів місцевого самоврядування, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Верховної Ради України, то Закон про зону надзвичайної екологічної ситуації не містить подібних гарантій.

Закон про надзвичайний стан також передбачає заборону обмеження прав і повноважень народних депутатів України, якої немає в ст. 19 Закону про воєнний стан, а продовження строку повноважень органів місцевого самоврядування, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та Верховної Ради України під час воєнного стану визнається за замовченням шляхом декларування крайнього терміну проведення виборів до зазначених представницьких органів не пізніше дев'яностоденного терміну з дня припинення чи скасування воєнного стану. І навпаки, ст. 19 Закону про воєнний стан включає заборону проведення страйків, масових зібрань та акцій, якої не має в подібній ст. 21 Закону про надзвичайний стан.

Ст. 8 Конституції України гарантує визнання та дію принципу верховенства права, що проявляється в закріпленні найвищої юридичної сили Основного закону, норми якого мають пряму дію (можуть застосовуватися при зверненні до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина), прийняття ж законів та інших нормативно-правових актів відбувається на її основі.

Дослідниці Братасюк М. та Росоляк О. зазначають, що верховенство права має включати не лише принцип законності, але й принцип правової законності. Останній передбачає наявність законів, що мають глибокий правовий зміст і справедливо відображають баланс інтересів усіх суб'єктів права, включаючи державу. Такі закони повинні мати моральну основу і сприяти досягненню спільного блага для нації та її

громадян. У протилежному випадку, коли приймаються неправові акти, що служать інтересам влади, це може призвести до порушення прав людини та руйнування справедливості [3, с. 14].

Науковиця ж Оніщенко Н.М. вважає, що законність є найбільш відповідною формою забезпечення правопорядку, оскільки вона визначає межі свободи, встановлені законом, і вимагає дотримання цих меж. Режим законності – це стан суспільних відносин, коли ці межі свободи можуть бути реально застосовані усіма суб'єктами права, забезпечуючи рівність і справедливість у правовому регулюванні [47, с. 16].

Тож, принцип законності в ст. 19 Закону про воєнний стан та ст. 21 Закону про надзвичайний стан відображає спрямованість держави на збереженні конституційних демократичних цінностей правового суспільства в Україні та пересторогу від необґрунтованої зміни законно обраних державних інституцій в неправовий спосіб.

Ст. 20, 21 Закону про воєнний стан та ст. 22, 23 Закону про надзвичайний стан присвячено правовому статусу та обмеженню прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб іноземних держав в умовах надзвичайного та воєнного стану. Загальним в цих статтях є те, що затронуті питання визначаються, перш за все, Конституцією України. В іншому ж є істотні розбіжності. В Законі про надзвичайний стан в зазначених статтях відрізняються джерела правового регулювання: якщо для українських громадян та юридичних осіб – це Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» та інші закони, то для іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб іноземних держав – це закони України та міжнародні договори України, погоджені Верховною Радою України щодо їх обов'язковості. Ст. 21 Закону про воєнний стан містить ідентичне формулювання правового статусу та обмежень прав і свобод іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб іноземних держав в умовах воєнного стану. При чому, обмеження конституційних прав і свобод громадян України під час надзвичайного стану, визначених Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», є вичерпними та не підлягають розширеному тлумаченню, не

можуть діяти понад період запровадження надзвичайного стану; встановлюється заборона будь-яких інших обмежень. Чого немає в Законі про воєнний стан.

Проте, ст. 20 Закону про воєнний стан додатково фіксує:

- гарантії трудових прав людини під час трудової повинності, включають дотримання стандартів (мінімальна заробітна плата, тривалість відпустки, час відпочинку, максимальний робочий час та збереження основного місця роботи);
- обов'язок громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років мати при собі та пред'являти на вимогу повноважних представників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, поліції, Державної прикордонної служби України (у прикордонній смузі, районі та пунктах пропуску через кордон);
- обмеження (з певними виключеннями) консульських послуг в дипломатичних установах за кордоном України, а також послуг з оформлення паспорта громадянина України, закордонного паспорта українським чоловікам віком 18-60 років, які не оновити свої персональні дані, шляхом їх надання разом з їх оновленням та наявності військово-облікових документів.

Своєю чергою, гарантії трудових прав громадян під час надзвичайного стану закріплюються ст. 26 Закону про надзвичайний стан шляхом забезпечення оплати праці згідно з чинним законодавством особам, яких було тимчасово переведено на роботи, не передбачені їх трудовим договором, а також залученим до виконання завдань з ліквідації надзвичайних ситуацій. При цьому в Законі про зону надзвичайної екологічної ситуації правові норми, які б визначали правовий статус тих чи інших осіб, відсутні.

До речі, щодо поняття «правовий статус» висловився Панчишин А.В., який відніс до нього: правові норми, що його регламентують (конституційні, законодавчі та міжнародні); основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; правосуб'єктність; основоположні правові принципи; належність до громадянства; гарантії реалізації прав і свобод; юридичну відповідальність; а також правовідносини загального та статусного характеру [48, с. 96].

Науковиця Якимчук Н. вважає, що термін «правовий статус» означає місце суб'єкта у системі правовідносин, що визначається його правами та обов'язками. Зазвичай він конкретизується в межах окремої галузі права (наприклад, конституційного чи цивільного), норми якої регулюють відповідну сферу суспільних відносин [201, с. 12].

Макарчук В.В. наводить власне розуміння поняття «правовий статус», яке, на його думку, здебільшого відображує формально-юридичну сторону суб'єкта і визначається як фактичний стан [41, с. 19].

Отже, в розрізі правовідносин між державою та особою під час надзвичайних станів доречно окреслити правовий статус особи, людини та юридичних осіб, який визначається їх конституційними чи встановленими законами, міжнародними договорами правами і свободами, рамками їх обмежень в залежності від громадянства, врегульований нормами конституційного, адміністративного права.

Суттєвою гарантією законів про надзвичайний та воєнний стани є декларування неприйнятності застосування даних правових режимів для узурпації влади та насадження авторитаризму через порушення прав і свобод громадян, прав та законних інтересів юридичних осіб. Обидва Закони мають аналогічні за метою та подібні за способом її досягнення, але дещо відмінні за змістом статті, на відміну від Закону про зону надзвичайної екологічної ситуації, в якому такі гарантії відсутні. Так, ст. 24 Закону про надзвичайний стан передбачає запровадження заборон, встановлених МПГПП, а саме: застосування тортур, жорстокого, принижуючого людську гідність поводження або покарання, обмежень права на життя, свободи думки, совісті, релігії через введення надзвичайного стану. Додатковий правовий зв'язок з даним міжнародним документом встановлений ст. 27 Закону, яка закріплює прямий обов'язок України інформувати інші держави про введення надзвичайного стану в порядку, визначеному МПГПП.

Однак, ст. 22 Закону про воєнний стан для досягнення зазначеної мети має майже подібний зміст, але фіксує лише заборону на застосування тортур, жорстокого

чи принижуючого людську гідність поводження або покарання на підставі запровадженого воєнного стану, не посилаючись при цьому на МПГПП. За спроби використати воєнний стан для захоплення влади стаття загрожує відповідальністю перед законом. Своєю чергою, взаємозв'язок з МПГПП в Законі про воєнний стан закріплено ст. 24, за якою Україна повинна повідомляти країни-учасниці даного міжнародного договору через Генерального секретаря ООН про відступ від зобов'язань за Пактом шляхом запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина та рамок таких обмежень.

І знов, Закон про зону надзвичайної екологічної ситуації не передбачає аналогічної гарантії. Лише в ст. 17 побіжно відзначено участь держави Україна в міжнародній співпраці з питань запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям, ліквідації їх наслідків, взаємної допомоги відповідно до міжнародних договорів і чинного законодавства України.

Законодавець також відніс до гарантій прав і свобод осіб відшкодування збитків завданих досліджуваними станами. Але в різні способи. Відповідно до ст. 25 Закону про надзвичайний стан, відшкодування збитків, спричинених його запровадженням, здійснюється шляхом: надання житла особам, які його втратили; компенсації матеріальних збитків і надання необхідної допомоги; відшкодування повної вартості майна та ресурсів юридичних осіб, використаних для ліквідації надзвичайних ситуацій; а також забезпечення права колишнього власника вимагати в судовому порядку повернення або заміни примусово відчуженого майна після скасування надзвичайного стану.

Згідно ж зі ст. 23 Закону про воєнний стан, збитки відшкодовуються шляхом компенсації вартості примусово відчуженого приватного чи комунального майна; встановлення колишньому власнику права вимагати в судовому порядку його повернення у разі збереження після скасування воєнного стану; а також можливості отримання взамін іншого майна

Особливий підхід до цього питання обрано законодавцем в Законі про зону надзвичайної екологічної ситуації. Тут виокремлено розділ IV – «Визнання юридичних та фізичних осіб потерпілими від надзвичайної екологічної ситуації та відшкодування заподіяної їм шкоди», який складається зі ст. 14 та 15. Ст. 14 вводить поняття потерпілих від надзвичайної екологічної ситуації, до яких віднесено юридичних та фізичних осіб, яким було завдано шкоди внаслідок її виникнення або в процесі проведення робіт з ліквідації наслідків такої ситуації. А вже ст. 15 охоплює відшкодування шкоди потерпілим, зокрема, шляхом: компенсації матеріальних збитків коштом державного і місцевих бюджетів, резервного фонду Кабінету Міністрів України та інших законних джерел; надання передбаченої законом допомоги; а також гарантування оплати праці осіб, залучених до виконання відповідних заходів, зокрема аварійно-рятувальних робіт.

Продовжуючи аналіз профільних надзвичайних законів в розрізі регулювання прав і свобод людини в виняткових умовах, слід також звернути увагу на таку гарантію, як особливості дії нормативно-правових актів за надзвичайних станів. Зазначена гарантія передбачає тимчасове зупинення дії нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, а також рішень місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, стосовно прав і свобод людини і громадянина, обмеження яких відбулося з введенням певного стану. Дана гарантія закріплена в ст. 15 Закону про надзвичайний стан та ст. 13 Закону про воєнний стан, але відсутня в Законі про зону надзвичайної екологічної ситуації.

Ну і, звісно ж, до міжнародно визнаних гарантій забезпечення прав і свобод людини під час надзвичайних станів відноситься питання строку, на який їх запроваджують. В ст. 7 Закону про надзвичайний стан його обмежено тридцятьма добами при запровадженні по всій Україні та шістдесятма – в окремих її регіонах з можливістю продовження до додаткових тридцяти діб за процедурою, передбаченою для його первісного запровадження.

З іншого боку, Закони про воєнний стан та про зону надзвичайної екологічної ситуації не містять аналогічної норми про граничні строки запровадження таких правових режимів. В Законі про воєнний стан питання строку, на який вводиться цей правовий режим, віддано на поталу Президентові шляхом його визначення у відповідному указі (п. 2 ч. 1 ст. 6), рівно як і в Законі про зону надзвичайної екологічної ситуації (абз. 8 ч. 4 ст. 6).

Додатковою гарантією прав і свобод людини в ракурсі строку дії досліджуваних правових режимів виступає можливість їх дострокового припинення, передбачена в усіх профільних законах, за умови подолання обставин, що викликали їх запровадження (ст. 8 Закону про надзвичайний стан, ст. 7 Закону про воєнний стан, ст. 9 Закону про зону надзвичайної екологічної ситуації).

Червоною ниткою серед гарантій прав і свобод людини й громадянина під час надзвичайного та воєнного станів є категорична заборона обмежень прав і свобод, передбачених ч. 2 ст. 64 Конституції України (ч. 3 ст. 22 Закону про надзвичайний стан та ч. 2 ст. 20 Закону про воєнний стан), це зокрема:

- заборона будь-яких форм дискримінації (ст. 24);
- заборона позбавлення громадянства, права змінювати громадянство, вигнання або екстрадиції (ст. 25);
- права на життя (ст. 27), гідність (ст. 28), свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- право на звернення до органів державної влади (ст. 40);
- право на житло (ст. 47);
- рівність у шлюбі та сім'ї (ст. 51);
- рівність прав дітей незалежно від їх походження (ст. 52);
- право на судовий захист (ст. 55);
- право на відшкодування шкоди за незаконні дії органів влади (ст. 56);
- право знати свої права і обов'язки (ст. 57);
- безповоротність зворотної дії закону (ст. 58);
- право на професійну правничу допомогу (ст. 59);

- право не виконувати незаконні накази, відповідальність за злочинні розпорядження (ст. 60);
- заборона двічі карати за одне правопорушення (ст. 61);
- презумпція невинуватості (ст. 62);
- право на захист та відмову свідчити проти себе, родичів або близьких (ст. 63).

Окремою конституційною гарантією виступає ст. 157 Основного Закону, якою забороняються його зміни, що тягнуть скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, мають на меті ліквідацію незалежності чи посягають на територіальну цілісність України, в умовах воєнного або надзвичайного стану. Зазначену гарантію закріплено й в ст. 19 Закону про воєнний стан та ст. 21 Закону про надзвичайний стан.

Віднесені до гарантій законності заборони, закріплені в названих статтях надзвичайних законів, знайшли своє відображення також й в ч. 4 ст. 83 Конституції України щодо фактичної заборони виборів до Верховної Ради України, тобто продовження її повноважень до першого засідання новообраного складу парламенту після скасування надзвичайного чи воєнного станів.

Гарантії, насправді, є дуже важливим інструментом для захисту прав і свобод людини, тому що вони забезпечують не тільки законодавчу охорону, але й реальні умови для реалізації цих прав. Гарантії – це система законів, правил, процедур та практик, які встановлюють стандарти, які мають бути дотримані для забезпечення прав людини. Гарантії забезпечують, що права людини не будуть порушені і що будуть доступні шляхи захисту та реалізації цих прав. Метою гарантій є забезпечення того, що права людини та їхні законні інтереси будуть дотримані та захищені. Вони мають забезпечувати найсприятливіші умови для реалізації конституційно закріплених прав і свобод, тобто перетворення забезпечених Конституцією можливостей на реальну дійсність.

Отже, гарантії є необхідним елементом в будь-якій демократичній системі, тому що вони забезпечують захист прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечують рівність перед законом і недискримінаційне ставлення до всіх громадян.

Ступінь гарантування прав людини і громадянина визначає ступінь демократичного розвитку будь-якого суспільства.

Погоджуємось з думкою Фігеля Ю. О., що конституційний перелік прав і свобод, які не підлягають обмеженню під час воєнного чи надзвичайного стану, є вичерпним; інші конституційні права можуть бути обмежені в разі запровадження воєнного стану [196, с. 224-225]. Водночас Конституція та спеціальні закони про надзвичайні режими не визначають дієвих механізмів гарантування непорушних прав і свобод, обмежуючись їх проголошенням, а також не розкривають змісту поняття «обмеження права».

І якщо з гарантуванням непорушних прав позиція законодавця очевидна – будь-яке посягання на їх обмеження буде вважатися порушенням, – то зазначення обмеження цих прав у відповідному указі Президента України також має бути розцінене як порушення захищених норм Конституції України, як, наприклад, в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [59]. Інакше постає питання щодо інших прав, які можуть підлягати обмеженню. Саме тут виникає термінологічна й сутнісна проблема визначення поняття «обмеження». Законодавство не містить його чіткого тлумачення, зокрема не розкриває, у чому саме полягає таке обмеження. При цьому, недоцільним є ототожнення обмеження із заборобою, оскільки ці поняття не є ані тотожними, ані семантично рівнозначними.

Отже, проблема гарантування конституційних прав і свобод постає у широкому сенсі і не обмежується лише воєнним чи надзвичайним станом, оскільки відсутність чіткого термінологічно-категоріального апарату унеможлиблює їх реалізацію де-юре. Проте, дослідження поняття «обмеження права» разом з обмежувальними заходами під час окреслених надзвичайних станів є темою розділу 3.1. цієї праці.

З науково-правового погляду, видання Указу Президента про введення надзвичайного стану з затвердженням Верховною Радою України законом є проявом застосування надзвичайного конституційного механізму, що встановлений

Конституцією України. Такий механізм передбачає особливий порядок регулювання прав і свобод осіб у випадку виникнення надзвичайних ситуацій, що загрожують національній безпеці, стабільності держави або здоров'ю громадян.

Відповідно до Конституції України (п. 21 ч. 1 ст. 106) Президент має право вводити надзвичайні режими на всій території України або в окремих її частинах, але лише за умови затвердження Верховною Радою впродовж 48 годин, що регулюється через два основні правові акти:

1) указ Президента про введення надзвичайного стану – це акт, який дає початок надзвичайним заходам. Указ визначає термін дії надзвичайного стану, географічні межі його дії, а також ті конкретні обмеження прав і свобод, що будуть застосовуватись під час його дії. Він є виконавчим актом, який реалізує конституційне право Президента на регулювання ситуацій національної безпеки тощо;

2) закон про затвердження указу Верховною Радою України — згідно з ч. 3 ст. 83, п. 31 ч. 1 ст. 85 Конституції України, указ Президента про введення надзвичайного стану має бути затверджений Верховною Радою впродовж 48 годин. Це забезпечує парламентський контроль за таким рішенням, адже важливо, щоб введення надзвичайного стану не ставало лише інструментом одностороннього управління, а проходило через демократичний процес затвердження законодавчим органом.

Цей механізм надає певний баланс між ефективністю дій уряду в кризових ситуаціях і правами та свободами громадян, захищаючи їх від можливих зловживань з боку виконавчої влади. Тому видання Указу Президента та його затвердження Верховною Радою є правовим механізмом для легітимного обмеження прав і свобод в умовах надзвичайного стану, з урахуванням конституційних гарантій, що забезпечують права громадян та національну безпеку держави.

Способи реалізації прав і свобод громадянами та прав і законних інтересів юридичними особами за надзвичайних обставин розкриваються через характерні особливості їх закріплення у вигляді:

- 1) переліку абсолютних прав, визначених ч. 2 ст. 4 МПГПП та ч. 2 ст. 15 ЄКПЛ, стороною яких є й держава Україна;
- 2) списку непорушних прав у ч. 2 ст. 64 Конституції України;
- 3) можливості судового оскарження запроваджених обмежень та стягнення завданої шкоди (ч. 3 ст. 8, ст. 55 Конституції України, ст. 23 Закону про воєнний стан, ст. 25 Закону про надзвичайний стан та ст. 15 Закону про зону надзвичайної екологічної ситуації), в тому числі й в ЄСПЛ (ст. 32 ЄКПЛ).

З практичної точки зору слід дослідити також досвід запровадження надзвичайних станів в Україні в історико-правовому аспекті у хронологічному порядку.

Питанню запровадження правового режиму надзвичайної екологічної ситуації в Україні присвячували свої праці й інші дослідники, зокрема М. Ю. Кравчук, В. М. Комарницький, М. І. Єрофеев. Як згадував М. Ю. Кравчук, в Україні адміністративно-правовий режим надзвичайної екологічної ситуації запроваджувався з метою ліквідації наслідків техногенних катастроф і аварій. Найвідомішим прикладом такої ситуації є аварія на Чорнобильській АЕС, для подолання наслідків катастрофи було ухвалено окремий закон, що запровадив окремий правовий режим [38, с. 238].

Дійсно, Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 року [122], який є дійсним й понині, – найперший надзвичайний закон в сучасній історії незалежної України, та врегульовує питання правового статусу територій, які було піддано радіоактивному забрудненню під час Чорнобильської аварії. До таких віднесено категорії зон радіоактивно забруднених територій: зона відчуження, зона безумовного (обов'язкового) відселення, зона гарантованого добровільного відселення. Законом встановлюється порядок визначення меж цих зон, управління ними, обмежувальні заходи для кожної з зон, специфіка регулювання певних видів діяльності на територіях зони відчуження та зони обов'язкового (безумовного) відселення тощо. Тобто, наочними є конкретні заходи, що істотно обмежують права людини та є подібними до правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації.

Однак ч. 2 ст. 64 Конституції не відносить даний правовий режим до допустимих для таких обмежень, як і правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації. Також цей закон не визначає ані порядок запровадження, ані умови скасування цього правового режиму, рівно як й ініціаторів цих процесів. Окрім того, закон не розкриває суті та не відносить зазначений правовий режим прямо або опосередковано до правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації.

Тож, хоча за певним понятійним, змістовним збігом, наявною структурною схожістю, беззаперечним відношенням Чорнобильської катастрофи та вжитих заходів для подолання її наслідків до техногенних та природних надзвичайних ситуацій, зокрема, екологічної, означений правовий режим не можна з твердою впевненістю віднести до конституційно встановлених надзвичайних правових режимів, що є предметом цього дослідження, навіть як похідний (хоча б через нехронологічне прийняття відповідних законів), саме через вказані вади правового регулювання. З іншого боку, якщо законодавцем означений правовий режим задумувався як окремий, не похідний від правового режиму надзвичайного стану, в такому разі годі й прирівнювати їх один до одного.

На нашу думку, подолання вад Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» потребує його приведення у відповідність з Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» через подібність об'єкта регулювання.

В. М. Комарницький, своєю чергою, вважає першим випадком оголошення окремих місцевостей зоною надзвичайної екологічної ситуації Указ Президента України від 07 листопада 1998 року № 1223/98 [29, с. 193].

Указом Президента України від 07 листопада 1998 року № 1223/98 «Про заходи щодо ліквідації наслідків стихійного лиха в Закарпатській області» [102], затвердженим Постановою Верховної Ради України № 242-XIV від 10 листопада 1998 року [78], територію Закарпатської області оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації через масштабний паводок, що спричинив руйнування будівель,

залишив мешканців без житла та завдав значних матеріальних збитків. Для забезпечення безпеки громадян і відновлення нормального стану Кабмін виділив кошти з резервного фонду на ліквідацію наслідків, надання допомоги потерпілим, переселення, забезпечення житлом, продуктами, одягом та медикаментами, а також на відновлення інфраструктури, транспортних і енергетичних мереж та проведення протипаводкових і санітарно-протиепідемічних заходів.

Зазначений Указ Президента прямо вказує на оголошення певної території зоною надзвичайної екологічної ситуації, а Постанова Верховної Ради України, що затверджує його, посилається на п. 31 ст. 85 Конституції України. Тож, в даному випадку справді мовиться про оголошення окремих місцевостей зоною надзвичайної екологічної ситуації вперше. Проте, як вже зазначалося, відповідно до п. 19 ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються правові режими воєнного та надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації. І так сталося, що на дату прийняття Указу Президента України про оголошення Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації в листопаді 1998 року, жодного профільного закону не існувало. Власне, через відсутність законодавчого регулювання процедурних питань, зміст зазначеного Указу мав дещо вільне відображення тогочасного сприйняття нагальних потреб при реалізації заходів, в тому числі й обмежувальних, направлених на подолання наслідків надзвичайної ситуації.

В подальшому застосування правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації відбувалося вже за наявності профільного закону. Так, Указом Президента України № 1039/2000 від 31.08.2000 р. «Про оголошення територій у межах населених пунктів Болеславчик, Мічуріне, Підгір'я, Чаусове-1, Чаусове-2 Первомайського району Миколаївської області зоною надзвичайної екологічної ситуації» [117], затвердженого Законом України № 1931-III від 05.09.2000 р. [83], територію наведених населених пунктів строком до 1 вересня 2001 року було оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації через серйозне забруднення навколишнього середовища, яке стало наслідком екологічних катастроф і аварій на місцевих підприємствах, зокрема на хімічних або промислових об'єктах, що призвело до

численних випадків захворювань серед населення та реальної небезпеки для здоров'я людей.

Примітно, що на час оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації профільний закон вже кілька місяців існував, але на обґрунтування підстав введення цього правового режиму в Указі жодним чином не згадується ні саме поняття правового режиму, ні норми спеціального закону. За змістом даний Указ дуже подібний до попереднього від 1998 р. Тож не дивними є й розбіжності в перелічених в Указі заходах зі спеціальним законом в редакції на дату підписання Указу.

Звертає на себе увагу й строк затвердження Указу Верховною Радою, який, згідно з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» в актуальній на той час редакції повинен складати не більше двох днів з дня звернення Президента України, в той час як за фактом між підписанням Указу та його затвердженням законом пройшло п'ять днів. Чи сталося це через запізніле звернення Президента, чи через інші причини, картка Закону умовчує.

На додаток, перелік вжитих Указом заходів містить такі, що можливо застосовувати лише з введенням надзвичайного стану в межах зони надзвичайної екологічної ситуації згідно з ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», а саме: обмеження руху транспортних засобів (абз. 3); введення карантину та проведення інших необхідних санітарно-протиепідемічних заходів (абз. 8); особливий порядок розподілення харчових продуктів, речей першої необхідності для населення (абз. 9). Проте введення надзвичайного стану поряд із зоною надзвичайної екологічної ситуації в даному випадку не здійснювалось.

В тому ж році іншим прикладом застосування даного правового режиму є Указ Президента України № 1324/2000 від 11.12.2000 р. «Про оголошення окремих районів та міст Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Хмельницької та Черкаської областей зоною надзвичайної екологічної ситуації» [114], затверджений Законом України № 2146-III від 14.12.2000 р. [80], яким території окремих районів та міст названих областей згідно з переліком у додатку до Указу оголошено зоною

надзвичайної екологічної ситуації строком до 1 липня 2001 року, через несприятливі погодні умови, зокрема сильні морози та інтенсивні снігопади, що спричинили значні перебої в енергозабезпеченні, ускладнили функціонування транспортної системи та завдали шкоди інфраструктурі, як нищівний вплив природних стихій. Згодом, Указом Президента України № 1364/2000 від 20.12.2000 р. «Про зміну меж території у Вінницькій області, яку оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації» [106], затвердженим Законом України № 2186-III від 21.12.2000 р. [79], збільшено кількість районів у Вінницькій області, на які розповсюджується зона надзвичайної екологічної ситуації.

Як і в попередньому випадку, за наявності профільного закону Указ не містить поняття правового режиму та посилань на закон. Аналогічна проблема постає й зі строком затвердження Указу Верховною Радою, який, в порушення ч. 1 ст. 6 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», перевищив нормативні два дні.

Окрім фінансування (без уточнення джерела коштів) першочергових заходів з відновлення життя та господарської діяльності, компенсації збитків і завершення аварійно-відновлювальних робіт, серед заходів для подолання наслідків стихії застосовано такі дії, які за Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» допускаються лише при введенні надзвичайного стану: посилення охорони громадського порядку та критичної інфраструктури; спеціальний порядок розподілу продуктів і предметів першої необхідності; мобілізація ресурсів підприємств та зміна режиму їх роботи для виконання аварійно-відновлювальних робіт. І знов, введення надзвичайного стану поряд із зоною надзвичайної екологічної ситуації не відбувалось. Тому в обох випадках питання про доцільність та законність названих заходів залишається відкритим.

З подібними ж проблемами було видано й Указ Президента України № 170/2001 від 09.03.2001 р. «Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації» [113], затверджений Законом України № 2288-III від 15.03.2001 р. [81], строком до 01 жовтня 2001 року в межах районів згідно з додатком внаслідок масштабного руйнування та пошкодження значної кількості

житлових будівель, об'єктів комунального та водного господарства, транспортної інфраструктури, а також систем енергозабезпечення і зв'язку, істотного погіршення умов життя місцевого населення, ускладнення ведення господарської діяльності та завдання значних збитків через руйнівний паводок на початку березня 2001 року.

Знов в наявності шестиденний строк на затвердження Указу Верховною Радою замість нормативних двох. Присутнє також застосування обмежувальних заходів, допустимих лише за умови введення надзвичайного стану в межах оголошеної зони, передбачених абз. 8-10 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».

Схожі вади збереглися й при наступному Президентові України – В. Ющенко, наприклад, з його Указом № 682/2008 від 28.07.2008 р. «Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації» [115], затверджений Законом України № 338-VI від 31.08.2008 р. [82], на строк 90 днів через паводки наприкінці липня 2008 року. Де замість дводенного строку на затвердження Указу Верховною Радою витрачено три, а до обмежувальних заходів знов додалися такі з дозволених лише при введенні надзвичайного стану поряд з оголошенням зони надзвичайної екологічної ситуації, передбачених абз. 8 та 9 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».

Мабуть, одиничним прикладом за подібною калькою до змісту Указу про оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації, окрім спадкування вад з порушенням строків його затвердження та вжиттям невідповідних заходів, є всього один: Указ Президента України № 145/2010 від 10.02.2010 р. «Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації» [116], затверджений Законом України № 1885-VI від 12.02.2010 р. [84], строком на 90 днів у зв'язку з серйозними екологічними проблемами, які виникли внаслідок забруднення навколишнього середовища, зокрема через діяльність хімічних підприємств у регіоні.

Цікавим є досвід України з введенням надзвичайного стану. Приклад запровадження надзвичайного стану з підстав надзвичайної ситуації природного характеру наводить дослідник М. І. Єрофєєв, а саме введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим в грудні 2005 р. [21, с. 178].

Так, Указом Президента України № 1692/2005 від 03.12.2005 р. «Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим» [61], затвердженим Законом України № 3182-IV від 06.12.2005 р. [76], в межах селища Советський, с. Некрасовка Советського району, с. Омелянівка та с. Ізобільне Нижньогірського району, с. Завіт-Ленінський та с. Пушкіне Джанкойського району Автономної Республіки Крим було введено надзвичайний стан з причин поширення високопатогенного грипу свійських птахів, що становить загрозу для життя та здоров'я населення.

Одразу кидається в очі кричуща невідповідність даного Указу вимогам п. 3 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» через відсутність в ньому зазначення часу, з якого починає діяти надзвичайний стан, та строку його дії. Аналогічно попередньому досвіду оголошення зон надзвичайних екологічних ситуацій затвердження Указу Верховною Радою відбулося на третій день в порушення ч. 1 ст. 5 цього ж Закону.

Перелік вжитих заходів, окреслених буквально п. 4, 5 ч. 1 ст. 17 спеціального Закону (щодо встановлення карантинної зони та забезпечення мешканців харчовими продуктами та медикаментами), поряд з наведеним в Указі обґрунтуванням введення надзвичайного стану, прямо вказують на таку підставу його запровадження, як надзвичайна ситуація природного характеру, визначена п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону про надзвичайний стан. Проте сам Указ не включає згадувань ані про природний характер підстав для надзвичайного стану, ані нормативне обґрунтування вжитих заходів. Не міститься в Указі вичерпного переліку обмежених конституційних прав і свобод людини і громадянина, що є вже прямим порушенням вимог п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону про надзвичайний стан. На додачу, в Указі відсутнє розпорядження Президента України щодо оповіщення держав-учасниць МПГПП через Генерального секретаря ООН про

тимчасовий відступ від зобов'язань з дотримання прав і свобод людини, передбачене ст. 27 Закону про надзвичайний стан. І хоча зазначена стаття не містить вимоги включати таке розпорядження до змісту Указу, рівно як і ст. 6 цього ж Закону, що регламентує зміст подібних указів, проте, подальша практика в аналогічних ситуаціях пішла саме таким шляхом. Тим більше, що п. 6 ч. 1 ст. 6 опосередковано натякає на необхідність цього, зазначаючи необхідність вирішувати в указі інші питання, що впливають із цього Закону.

Даний надзвичайний стан було скасовано Указом Президента України № 1870/2005 від 29.12.2005 р. «Про скасування надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим» [141] внаслідок подолання причин його запровадження. З приводу чого виникають питання законності обидвох Указів. Оскільки відсутність в указі про введення надзвичайного стану періоду його дії виключає автоматичне припинення цього стану зі спливом визначеного строку відповідно до ст. 7 Закону. Ця ж прогалина є казуїстичною причиною й неможливості дострокового скасування запровадженого надзвичайного стану, оскільки, по-перше, строк дії не встановлено, а, по-друге, єдиною підставою скасування цього правового режиму, згідно зі ст. 8 Закону, є дострокова ліквідація підстав його введення.

Наступний випадок застосування в Україні правового режиму надзвичайного стану, ілюструється Указом Президента України №61/2022 від 23.02.2022 р. [62] його було спочатку введено в окремих регіонах України, а потім Указом № 62/2022 від 23.02.2022 р. [142] було припинено скасуванням попереднього Указу. Але, трохи згодом, відбулось повторне «успішне» запровадження надзвичайного стану в Україні з 00 годин 00 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб Указом Президента України №63/2022 від 23.02.2022 р. [63], затвердженим Законом України від 23.02.2022 № 2101-IX [77].

Надзвичайний стан вводився на територіях Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської. Харківської, Херсонської, Хмельницької,

Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей та міста Києва (ст. 1 Указу) у зв'язку з визнанням 21.02.2022 р. північно-східною сусідньою країною незалежності самопроголошених республік на окупованих частинах території Луганської та Донецької областей та введенням на тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей підрозділів збройних сил даної держави, що було розцінено як загострення збройної агресії проти України, насадження іредентизму, розпалювання міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, масових заворушень, що загрожує безпеці, життю і здоров'ю громадян, державному суверенітету, конституційному ладу та територіальній цілісності України.

Згідно зі ст. 4 Указу Президента «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України» на визначених територіях було запроваджено заходи, які можна поділити на дві групи:

1) що вживаються за потреби: окремий режим в'їзду і виїзду (п. 1 ч. 1 ст. 16); обмеження пересування транспортними засобами з можливістю їх огляду уповноваженими органами (п. 2 ч. 1 ст. 16); заборона на проведення громадських зібрань, за винятком тих, заборонити проведення яких може лише суд (п. 4 ч. 1 ст. 16); введення комендантської години (заборона перебування на вулицях та в громадських місцях без спеціальних перепусток та документів, що посвідчують особу, у визначені години) (п. 1 ч. 1 ст. 18); особливі вимоги використання зв'язку та передачі інформації в комп'ютерних мережах (п. 8 ч. 1 ст. 18).

2) обов'язкові: посилення заходів з охорони громадського порядку та інфраструктури, необхідної для життєзабезпечення населення і функціонування господарства (п. 3 ч. 1 ст. 16); запровадження заборони на організацію та проведення страйків (п. 5 ч. 1 ст. 16); тимчасове або постійне переселення людей з непридатних для проживання зон із забезпеченням їх постійним або тимчасовим житлом (п. 1 ч. 1 ст. 17); можливість перевірок документів громадян та за необхідності – особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу, вантажів (п. 2 ч. 1 ст. 18); заборона зміни місця проживання призовниками, військовозобов'язаними та резервістами без попереднього інформування відповідного ТЦК та СП, органів СБУ (центрального або

регіонального рівня) чи підрозділів Служби зовнішньої розвідки України (п. 3 ч. 1 ст. 18); заборона створення та поширення інформаційних матеріалів, які мають дестабілізуючий вплив (п. 6 ч. 1 ст. 18); заборона функціонування аматорських засобів радіопередачі та особистих пристроїв з функцією радіовипромінювання в особистих цілях (п. 7 ч. 1 ст. 18).

Системний правовий аналіз даного Указу приводить до висновків про порушення ним вимог п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» через відсутність обов'язкового переліку прав і свобод людини та громадянина, які підлягають тимчасовому обмеженню під час дії надзвичайного стану, а також ст. 17 цього ж Закону через зміст списку обмежень прав і інтересів юридичних осіб із вказаними строками їх дії. Друге порушення витікає з подальшого ретельного аналізу обґрунтування введення надзвичайного стану, наведене в Указі, яке явно вказує на застосування підстав, передбачених п. 3-4, 6-7 ч. 2 ст. 4 Закону про надзвичайний стан, а отже застосовувані обмежувальні заходи в ньому повинні містити лише ті з переліків, що передбачені ст. 16 та 18 Закону. Але ж, як бачимо, до перелічених в Указі заходів прокрався один зі ст. 17, а саме – тимчасове або постійне переселення людей з непридатних для проживання зон із забезпеченням їх постійним або тимчасовим житлом (п. 1 ч. 1 ст. 17), який можливо застосовувати лише, якщо підставою введення надзвичайного стану є надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру, передбачені п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону. Тобто наочне порушення вимог Закону.

Ст. 6 Указу зобов'язувала Міністерство закордонних справ України повідомити через Генерального секретаря ООН держави-учасниці у МПГПП про відступ від зобов'язань за ним шляхом запровадження обмежень прав і свобод людини і громадянина. Пошуки на підтвердження виконання даної вимоги, розміщеної в ст. 27 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», не дали змоги віднайти жодних офіційних та неофіційних джерел, мабуть через те, що вже наступного дня відбулося введення воєнного стану.

Відтак, логічним наступним кроком було б скасування надзвичайного стану згідно зі ст. 8 Закону про надзвичайний стан, яка дозволяє здійснити таку дію Указом Президента України в разі дострокової ліквідації обставин, які викликали його введення. Але, подальший розвиток подій у вигляді підступного нападу військових сил агресора на Україну призвів до нагальної потреби введення воєнного стану. Щожодним чином не є достроковою ліквідацію обставин введення надзвичайного стану. Тож, застосування ст. 8 Закону про надзвичайний стан виявилось неможливим. Отже, дія правового режиму надзвичайного стану продовжувалася поряд з введенням воєнним станом одночасно до спливу строку, на який надзвичайний стан вводився, тобто протягом тридцяти діб відповідно до ст. 7 Закону про надзвичайний стан.

Таким чином, правова доцільність наявної можливості одночасної дії надзвичайних правових режимів в Україні, передбачена, зокрема ч. 3 ст. 8 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», для зони надзвичайної екологічної ситуації та надзвичайного стану, а також фактично реалізована в лютому 2022 року за відсутності прямої нормативної вказівки для надзвичайного та воєнного станів, є конче дискусійною. Зокрема, питання можливості дострокового негайного припинення надзвичайного стану з введенням воєнного.

Досвід запровадження воєнного стану в сучасній Україні розпочинається з Указу Президента України № 393/2018 від 26.11.2018 р. «Про введення воєнного стану в Україні» [60], затвердженого Законом України № 2630-VIII від 26.11.2018 р. [74], яким через ескалацію російської агресії, зокрема інцидентом у Керченській протоці 25.11.2018 р., посиленням військової активності Росії в Азовському та Чорному морях, загрозу повномасштабного вторгнення та продовження окупації українських територій (Криму та частини Донбасу), що створювало серйозну загрозу для державного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, необхідність створити умови для ефективного роботи органів влади, військових, місцевого самоврядування, підприємств та організацій з метою відсічі агресії та захисту національної безпеки з 14 години 00 хвилин 26 листопада 2018 року на

території України введено воєнний стан строком на тридцять діб до 14 години 00 хвилин 26 грудня 2018 року.

Відмітним є застереження в Законі, з яким було затверджено даний Указ. Закон містить територіальні обмеження дії воєнного стану порівняно з територією всієї України, як визначено в Указі, та окреслює погодження поширення цього правового режиму лише на території 10 областей, а також в межах внутрішніх вод України Азово-Керченської акваторії. Іншим застереженням є можливість оголошення Президентом часткової мобілізації згідно наявним загрозам.

Зокрема, ст. 3 Указу перелічує конституційні права і свободи людини та громадянина, які тимчасово обмежуються на час дії воєнного стану, це виключно визначені ст. 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також передбачає можливість застосування обмежувальних заходів прав і законних інтересів юридичних осіб, встановлених ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Тож, Указом обмежувалися такі конституційні права й свободи людини, громадянина, що є допустимим з огляду на ст. 64 Конституції: недоторканність житла (заборона проникнення до володінь осіб, їх огляд та обшуку без рішення суду); таємниця приватної комунікації (листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції); недоторканність особистого і сімейного життя; свобода пересування; право на свободу думки і вираження поглядів; виборчі права (обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, голосувати на референдумах); право на мирні зібрання; право на власність; свобода підприємницької діяльності; право на працю; право на страйк; право на освіту.

Однак, в порушення п. 3 та п. 5 ч. 1 ст. 6 Закону про воєнний стан, Указ не містить визначеного переліку запроваджуваних обмежувальних заходів, а лише відсилку на можливість застосування, за потреби, тих, що передбачені ст. 8 профільного закону.

Ст. 7 Указу передбачено завдання для Міністерства закордонних справ України щодо повідомлення держав-учасниць МПГПП через Генерального секретаря ООН

про відступ України від зобов'язань за Пактом з дотримання прав і свобод осіб на час оголошеного стану у відповідності до ст. 24 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Офіційного підтвердження практичної реалізації цього завдання віднайти не вдалось.

Дострокового скасування цього воєнного стану не здійснювалося, тож його припинення відбулось зі спливом строку дії, тобто через тридцять діб.

Поточний воєнний стан було запроваджено Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні» [59], затвердженим Законом України № 2102-IX 24.02.2022 р. [75], через пряме військове вторгнення орд північно-східного сусіда – терористичної країни на територію України, з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб, який вже неодноразово подовжувався відповідними Указами Президента України [124-139] із затвердженням Верховною Радою України супутніми Законами [85-100] шляхом внесення змін до ст. 1 первісного Указу, але з травня 2022 р. та в подальшому строк подовження збільшено до 90 діб [200].

Ст. 3 первісного Указу про введення воєнного стану у 2022 році передбачено можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, визначених ст. 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також прав і законних інтересів юридичних осіб в межах заходів, встановлених ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Порівняння цього Указу з подібним від 2018 р. виявляє майже повну їх схожість за структурою, змістом та формулюваннями, що призводить до спадкування вад попереднього указу.

Аналогічно й в Указі від 2022 р. при запровадженні воєнного стану ст. 7 передбачено використання державою Україна «права відступу». Тож, на виконання цього завдання Президента України Постійне представництво України при ООН від Міністерства юстиції України 28 лютого 2022 р. повідомило через Генерального секретаря інші держави-учасниці МПГПП права про введення цього стану [363]. Роз'яснюючи в означеному комюніке зміст обмежених статей Конституції України

Міністерство юстиції України наводило, від яких саме статей не лише Пакту, а й ЄКПЛ, Україна відступає. Щодо обмежувальних заходів на час воєнного стану комюніке практично повністю відображує усі з перелічених в ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Звертає на себе увагу повідомлення про використання Україною «права на відступ» від 22 березня 2022 р. [364] у зв'язку з прийняттям 03 березня 2022 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про попереднє ув'язнення" щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану» [67], яким запроваджувалися послаблення вимог до процедур досудового розслідування та продовження строків тримання під вартою під час судового розгляду кримінальних справ в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також у районах проведення антитерористичної операції або заходів із забезпечення національної безпеки, оборони, відсічі та стримування збройної агресії. Через названі обставин повідомлялося про відступ від зобов'язань України за ч. 3 ст. 2 (забезпечення ефективного правового захисту), ст. 9 (право на свободу та особисту недоторканність, право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення), ст. 14 (рівність перед судом, право на справедливий суд) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст.ст. 5, 6 і 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

В повідомленні від 17 червня 2022 р. [353] стосовно цього питання до обмежень прав і свобод осіб з прийняттям означеного Закону додався також відступ від зобов'язань за ст. 17 Пакту (недоторканість особистого і сімейного життя, житла та приватної комунікації), які відповідають ст. ст. 31, 32, 41 Конституції України.

Загалом, де факто, прийняттям цього Закону відбулося обмеження конституційних прав, передбачених, зокрема ст. 29 (право на свободу та особисту недоторканність), ст. 55 (право на судовий захист і справедливий суд) Конституції України, про що в жодному з указів про введення воєнного стану та його продовження з 2022 року не зазначено, в порушення вимог п. ч. 1 ст. 6 Закону України «Про

правовий режим воєнного стану». Тобто наочним є порушення фундаментальних конституційних прав і свобод людини та громадянина, які є непорушними навіть за надзвичайних обставин відповідно до ст. 64 Конституції України.

В подальшому, після кожного подовження воєнного стану в Україні, Постійне представництво України при ООН здійснювало оповіщення Генерального секретаря повторюваними комюніке про прийняття відповідного чергового Указу Президента України та Закон України на його затвердження [354-363, 365].

Досліджуючи практику відступів, слід звернути увагу на перший випадок використання Україною «права відступу» відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»» від 21 травня 2015 року [104]. Внаслідок загарбання і тимчасової окупації росією території Автономної Республіки Крим, триваючої (на той час) збройної агресії цього ж ворога проти України в окремих районах Донецької та Луганської областей, починаючи з квітня 2014 року, на підставі Закону України "Про боротьбу з тероризмом", Верховна Рада України сповіщала Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря Ради Європи про відступ від своїх зобов'язань за МПГПП та ЄКПЛ щодо обмеження прав і свобод осіб, зокрема:

- у зв'язку зі змінами в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» щодо затримання осіб, підозрюваних у терористичній діяльності, в межах антитерористичної операції на строк, що не перевищує 30 діб, з погодженням прокурора і без судової ухвали [58] – п. 3 ст. 2, ст. 9 та 14 Пакту, ст. 5, 6 та 13 Конвенції (ефективний засіб правового захисту, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд), що відповідають ст. 29 та 55 Конституції України (непорушні права);

- через прийняття Законів України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної

операції» [68] та «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [105] – поряд з попередніми також ст. 17 Пакту та ст. 8 Конвенції (недоторканість особистого і сімейного життя, житла та приватної комунікації) – ст. ст. 31, 32, 41 Конституції України;

- з прийняттям Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» [65], який встановлює для військово-цивільних адміністрацій повноваження на запровадження комендантської години, тимчасової заборони чи обмеження руху транспортних засобів і пішоходів, перевіряти документів, що засвідчують особу, та за необхідності — проводити огляд особистих речей, транспортних засобів, багажу, вантажів та службових приміщень або житла громадян – додалися ст. 12 Пакту та ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції (свобода пересування) – ст. 33 Конституції.

Постає кілька проблем. З одного боку, МПГПП дозволяє відступ від своїх статей 2 (ефективний засіб правового захисту), 9 (право на свободу та особисту недоторканність) та 14 (рівність перед судом), аналогічно і ЄКПЛ – від ст. 5, 6 та 13, а з іншого боку, передбачені ними права та свободи осіб, що відповідають ст. 24, 29, 55 Конституції України, її ж статтею 64 віднесено до таких, що не можуть бути обмежені за надзвичайного чи воєнного станів. Тож, Україна має більш суворі, з точки зору забезпечення прав і свобод людини і громадянина, правові гарантії порівняно з міжнародним правом. Але законодавчий орган порушив їх та обрав пріоритетом міжнародні договори, попри вимоги ст. 8 та 9 Конституції України, згідно з якими Конституція України має найвищу юридичну силу, міжнародні договори, які не відповідають Конституції України, можуть бути укладені тільки після того, як будуть внесені відповідні зміни до Конституції.

Іншою проблемою саме першого застосування «права відступу» Україною в 2015 р. постає взагалі відсутність правових підстав для цього через те, що єдине надзвичайне законодавство, яким прямо передбачається така можливість, є лише спеціальні закони правових режимів воєнного чи надзвичайного стану. Проте жодного з них так і не було запроваджено. Інші ж закони, перелічені в Постанові Верховної Ради України, зокрема й в Законі України «Про боротьбу з тероризмом», не

передбачають «права відступу» та й не можуть в силу вимог ч. 2 ст. 64 Конституції. При чому, до міжнародних стандартів дотримання прав людини в умовах надзвичайних обставин, згідно з тими ж Сіракузькими принципами чи Мінімальними Паризькими стандартами, віднесено заздалегідь утворене надзвичайне законодавство, негайне повідомлення країн-учасниць міжнародних договорів про вжиті обмеження прав людини з обов'язковим дотриманням саме обмеження, а не заборони, в офіційно визнаних рамках, та постійним звітуванням про стан виконання.

Тож, певним чином, можна констатувати дотримання Україною базових вимог ч. 3 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за критеріями відповідності міжнародним стандартам прав людини з процедурних питань використання «права відступу». Проте залишаються істотні протиріччя між конституційною декларацією Україною законності та демократичності обраного шляху розвитку, спрямованості держави на гарантії дотримання прав і свобод осіб.

В цьому контексті для аналізу стороннього (зовнішнього) погляду поважних міжнародних організацій на практичну реалізацію прав і свобод осіб під час надзвичайних станів щодо дотримання Україною непорушних прав згідно ст. 4 Пакту та ст. 15 Конвенції слід звернути увагу на висновки, викладені в «Юридичному аналізі відступу, зробленого Україною на підставі ст. 15 ЄКПЛ та ст. 4 МПГПП», складеного в листопаді 2022 року Ліліаном Апостолом на замовлення проєкту «Забезпечення ефективної реалізації права на справедливий суд (стаття 6 ЄКПЛ) в Україні», за фінансування Трестового фонду з прав людини та впровадження Відділу програм співробітництва Ради Європи [259].

Згідно з даним документом Україна виконала ключові умови, встановлені договорами з прав людини для здійснення дійсного відступу, починаючи з відступу у червні 2015 року. Аналіз досліджує обґрунтування відступу Україною та дотримання процедури цього процесу без занурення у безпосередню внутрішньодержавну реалізацію обмежувальних заходів та стан справ з відступленими правами осіб протягом 2015-2022 років. Звертається увага на повідомлення з 2015 по 2021 роки, в

яких йшлося про низку спеціальних заходів, ухвалених в рамках «спеціальної антитерористичної операції», спрямованих на забезпечення життєво важливих інтересів суспільства та держави у відповідь на збройну агресію російської федерації та відновлення територіальної цілісності України. Починаючи з 2022 року всі повідомлення ґрунтувалися на воєнному стані, який потребує вжиття заходів на захист країни, громадської безпеки та інтересів держави. Наводиться думка про те, що попри, ніби, й різні підстави повідомлень про відступи, все ж всі вони є однією обставиною, що продовжується в часі. З точки зору міжнародного гуманітарного права ситуація в Україні підпадає під збройний конфлікт та військову окупацію територій міжнародного характеру, який триває з 2014 року, впливаючи на націю в цілому.

В звіті визнається незаперечність того факту, що цей збройний конфлікт являє собою виняткову ситуацію як підставу для відступу. Вважається, що Україна виконала вимоги щодо належного повідомлення про відступ від зобов'язань за Пактом та Конвенцією. Але звертається увага на те, що відступ потрібен для вжиття надзвичайних заходів, щоб подолати виклики, а не для визнання недієздатності власної юрисдикції, як з прикладом окупованих територій. Хоча й визнається фактична неспроможність поширення на них українського правопорядку. Що робить відступ неефективним правовим інструментом задля цілей його застосування.

Судове оскарження, як спосіб практичної реалізації прав і свобод громадянами та юридичними особами під час надзвичайних станів, розглядається в наступному підрозділі.

2.2. Аналіз судової практики ЄСПЛ і національних судів з проблем реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів.

Як вже наголошувалося в попередніх розділах, право держави на відступ від зобов'язань з дотримання прав людини в екстраординарних умовах прямо передбачені такими міжнародними угодами як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція).

Відтак, досліджуючи питання судової практики Європейського суду з прав людини, зосередьмося на останньому міжнародному документі, який, власне, де юре інституційно й породжує зазначений Суд.

Саме ст. 15 Конвенції передбачає для держав-учасниць «право відступу», яке вмістило певні критерії легітимізації цього процесу як за формою, так і за змістом, з одночасним його обмеженням переліком непорушних прав. Проте діяльність Суду надає найбільш широкий контекст досліджуваному питанню з огляду на преюдиціальну силу його рішень для держав-учасниць та тлумачень норм Конвенції, надаючи правову оцінку діям країн в надзвичайних умовах по відношенню до прав людини, закріпленим у ній.

Так, до критеріїв застосовності «права відступу» за ст. 15 Конвенції слід віднести:

- 1) за наявності обставин: війна або інша суспільна небезпека, що являє небезпеку для існування нації;
- 2) допускається вжиття обмежувальних заходів, обов'язково співставних з серйозністю загрози, і
- 3) лише при дотриманні державою інших правових міжнародних зобов'язань;
- 4) за виключенням прав, відступ від яких категорично заборонений прямою вказівкою в Конвенції та додаткових протоколах до неї: ст. 2 (право на життя, не враховуючи смерті, спричинені правомірним застосуванням сили під час війни), ст. 3 (заборона катування), ч. 1 ст. 4 (заборона рабства і примусової праці), ст. 7 (заборона кримінальної відповідальності, не передбаченої законом), ст. 1 Протоколу № 4

(заборона позбавлення волі за невиконання договірних зобов'язань), ч. 3 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції (право на захист від подвійної кримінальної відповідальності), ст. 2 Протоколу № 13 (заборона смертної кари),

5) при безумовному інформуванні Генерального секретаря Ради Європи про запроваджені державою обмеження та їх обґрунтування, а також про їх скасування.

Виходячи з наведених критеріїв легітимізації «права відступу» слід розглянути судову практику ЄСПЛ та дослідити особливості правозастосування в різних надзвичайних умовах.

Дослідник Ж. Аллен вважає, що держави посилаються на статтю 15 виключно для того, щоб відступити від положень статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність) та статті 6 (право на справедливий судовий розгляд). Та на обґрунтування такого висновку вивчає, зокрема принцип обґрунтованості відступу, посилаючись при цьому на рішення ЄСПЛ в справах «Ірландія проти Сполученого Королівства» та «Бренніган і МакБрайд проти Сполученого Королівства» [209, с. 1].

Отже, за першим критерієм Суд в своєму рішенні від 18 січня 1978 року в справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» відзначав, що, перш за все, кожна договірна держава, яка несе відповідальність за життя своєї нації, повинна визначити, чи загрожує цьому життю надзвичайна ситуація в суспільстві, і якщо так, то наскільки далеко необхідно зайти, щоб спробувати подолати цю надзвичайну ситуацію. Однак, держави не мають необмежених повноважень у цьому відношенні. Суд уповноважений вирішувати питання про те, чи вийшли держави за межі обсягу, суворо необхідного гострими обставинами кризи [294]. Такі свої повноваження Суд деталізував в рішенні від 26.05.1993 р. в справі «Бренніган і МакБрайд проти Сполученого Королівства», згідно з яким, здійснюючи свій нагляд, Суд повинен надавати належної ваги таким відповідним факторам, як характер прав, на які впливає відступ, обставини, що призвели до надзвичайної ситуації, та її тривалість [295].

І навпаки, в рішенні по справі «Дарескізб Лтд проти Вірменії» від 21.09.2021 р. щодо надзвичайного стану, оголошеного в Єревані в контексті демонстрацій після

виборів, Суд встановив, що, незважаючи на їхній масштаб і насильство, яке вони могли спричинити, Уряд-відповідач не довів, що демонстрації, які користувалися захистом згідно зі ст. 11, можна розглядати як такі, що загрожують життю нації. Як наслідок, Суд не вважав за необхідне розглянути інші вимоги ч. 1 ст. 15 – іншими словами, визначити, чи були вжиті у справі заходи суворо необхідними у зв'язку з гостротою ситуації та чи відповідали вони іншим зобов'язанням за міжнародним правом, оскільки цей розсуд був достатнім для висновку про те, що відступ не відповідав вимогам ст. 15 [296].

Одночасно другий та третій критерії допустимості відступу застосовано ЄСПЛ в рішенні у справі «Лоулесс проти Ірландії» від 1 липня 1961 року відзначаючи, що уряд країни-підписанта Конвенції може тимчасово призупинити дію деяких її положень (за винятком перелічених у ч. 2 ст. 15) у випадках війни або серйозної загрози існуванню держави, якщо це абсолютно необхідно для подолання критичної ситуації, не виходячи за її межі та не порушуючи інших міжнародних зобов'язань. Суд повинен ретельно перевірити, чи виправдовували надзвичайні обставини застосування права на відступ. "Інша надзвичайна ситуація, що загрожує життю нації" визначається як виняткова кризова ситуація, яка зачіпає все суспільство та ставить під сумнів нормальне функціонування держави [297]. В цій же справі, як і в справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» Суд підкреслив, що саме на державу-учасницю покладено першочергове завдання оцінити серйозність загрози для її існування та визначити масштаб заходів, необхідних для подолання кризи, внаслідок чого залишає за ними широку свободу розсуду.

В справі «Бренніган і МакБрайд проти Сполученого Королівства» від 1993 р. зачеплено й питання третього критерію щодо дотримання інших правових міжнародних зобов'язань, зокрема обвинувачення у невиконанні відповідачем ст. 4 МПГПП, а саме вимоги про офіційне оголошення відступу. Суд погодився розглянути ці доводи, хоча й заперечив свою компетентність трактування термінології за Пактом, та визнав дотримання відповідачем його вимог.

В іншій справі «Гассан проти Сполученого Королівства» від 2014 р. ЄСПЛ однозначно вказав на необхідність тлумачення Конвенції узгоджено з іншими нормами міжнародного права. Навіть у ситуаціях міжнародного збройного конфлікту гарантії Конвенції продовжують застосовуватися, хоча й тлумачаться на тлі положень міжнародного гуманітарного права [298].

Третій критерій тісно пов'язаний з четвертим. Справа в тому, що наочним результатом процесу розширення прав людини, особливо непорушних, до переліку ч. 2 ст. 15 Конвенції додалися не лише закріплені в ст. 1 Протоколу № 4 (заборона позбавлення волі за невиконання договірних зобов'язань), ч. 3 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції (право на захист від подвійної кримінальної відповідальності), ст. 2 Протоколу № 13 (заборона смертної кари), а й такі, що витікають з судової практики ЄСПЛ, до яких додано ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) та ст. 6 (право на справедливий судовий розгляд) Конвенції.

Саме Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Сиракузькі принципи, Мінімальні паризькі принципи, численні загальні коментарі Комітету з прав людини при ООН, особливо Загальний Коментар № 29, поклали в основу міжнародного, зокрема й звичаєвого, права практику розширення переліку непорушних прав, яке й є тими «іншими правовими міжнародними зобов'язаннями», дотримання яких є обов'язковими навіть за умов відступу від зобов'язань за Конвенцією. Загальний Коментар № 29, можна сказати, було присвячено цій меті, вирішення якої вилилося в розширенні непорушних прав за рахунок ст. 10 (право позбавлених волі на гуманне поводження і повагу гідності, властивої людській особі), ст. 14 (рівність перед судом, презумпція невинуватості, основоположні права підсудних), ст. 20 (заборона пропаганди війни), ст. 26 (недискримінація), ст. 27 (захист прав меншин, заборона геноциду) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Взаємозв'язок між Пактом та Європейською Конвенцією простежується не лише в тотожному критерії про застосовність інших зобов'язань країн-учасниць за міжнародним правом, але й за змістом ст. 53 Конвенції, яка декларує відмову від обмежень прав і свобод людини, закріплених зокрема іншими угодами. Не кажучи вже

про взаємну відповідність переліку закріплених непорушних прав і свобод людини за надзвичайних обставин.

Наочно співвідношення заборонених до відступу прав за ч. 2 ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ч. 2 ст. 4 Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, а також додатковими протоколами до них відображено в таблиці 2.2.1. (Додаток А).

Помітним є майже повний збіг, якщо враховувати, що наявним безпосередньо в МПГПП абсолютним правам відповідники в ЄСПЛ було додано за допомогою Додаткових протоколів (№№ 4, 7 та 17). Причому заборона притягнення до суду або подвійного покарання за один злочин, віднесена до непорушних прав в ЄКПЛ, є відступною за Пактом. І, навпаки, порівняно з іншими непорушними правами в МПГПП два відповідники в Конвенції є відступними – право на правосуб'єктність та свобода думки, совісті і релігії. Тобто МПГПП має, хоч і лише на одне право, але ширший перелік абсолютних прав на відміну від ЄКПЛ.

Співвідношення ж розширеного переліку невідступних прав за тими ж міжнародними угодами, віднесених Загальним Коментарем № 29 до непорушних за надзвичайних обставин відповідно до ст. 4 Пакту, порівняно з практикою ЄСПЛ за Європейською конвенцією приведено в таблиці 2.2.2. (Додаток Б).

До непорушних було додано вісім прав: права на свободу та особисту недоторканність, справедливий суд, на повагу до приватного і сімейного життя, ефективний засіб правового захисту тощо. Проте, таким правам з Пакту, як право на гуманне поводження та повагу до людської гідності для осіб, які перебувають у місцях несвободи, недискримінація, заборона пропаганди війни, геноциду, права меншин прямі відповідники в Конвенції відсутні. Знову МПГПП істотно розширює сферу гарантій прав людини, що не протиставляється ЄКПЛ, а органічно доповнює її в судовій практиці ЄСПЛ.

ЄСПЛ в справі «А. та інші проти Сполученого Королівства» від 2009 р. відзначав не лише взаємозастосовність Пакту та Конвенції, посилаючись при цьому й на

Сиракузькі принципи, й на Загальний коментар № 29 Комітету ООН з прав людини при тлумаченні поняття «надзвичайного стану» з дотриманням принципу суворості необхідності при запровадженні обмежувальних заходів, які повинні мати винятковий та тимчасовий характер [299]. Суд також погодив розширений перелік непорушних під час відступів прав, підкреслюючи, зокрема, такі з них як недискримінація (ст. 14 Конвенції) та право на ефективний засіб правового захисту (ч. 4 ст. 5, ст. 13 Конвенції).

Мабуть показовою справою, яка зачіпає більшість непорушних прав є «Кіпр проти Туреччини» 2001 р. [306]. У справі щодо Кіпру ЄСПЛ встановив систематичне порушення ст. 2 Конвенції через неефективне розслідування зникнень греко-кіпріотів. Суд уточнив, що для визнання родичів "зниклих осіб" жертвами порушення ст. 3 необхідні особливі обставини, які виходять за межі звичайного емоційного стресу – зокрема, тісність сімейних зв'язків, активна участь у пошуках та реакція влади. Мовчання влади перед обличчям обґрунтованих занепокоєнь родичів було кваліфіковано як нелюдське поводження (ст. 3). Також встановлено порушення: ст. 10 – цензура шкільних підручників для греків-кіпріотів на опівночі острова; ст. 14 у поєднанні зі ст. 8, 13 та ст. 1 Протоколу № 1 – позбавлення греко-кіпріотських власників доступу до їхнього майна на опівночі; ст. 2 Протоколу № 1 – відсутність середніх шкіл для греків-кіпріотів на півночі. Суд підтвердив застосовність як обов'язкових непорушних прав, так і факультативних, які не можуть бути обмежені навіть у надзвичайних ситуаціях.

Питання порушень невідступних прав, зокрема й розширеного переліку поза межами ч. 2 ст. 15 Конвенції, ЄСПЛ в своїй практиці підіймав неодноразово. Так, в рішенні у справі «Грузія проти росії (II)» 2021 р. щодо порушень Конвенції росією під час збройного конфлікту у серпні 2008 р. та подальшої окупації нею території Грузії, Суд відзначав порушення статей 2, 3 та 8 Конвенції та статті 1 Протоколу № 1 [343]. За наявності достатніх доказів Суд дійшов висновку про існування адміністративної практики, яка суперечить статтям Конвенції, стосовно вбивств цивільних осіб, підпалів та розграбування будинків у грузинських селах Південної Осетії та в «буферній зоні». Зважаючи на серйозність зловживань, які можна класифікувати як

нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження, Суд вважає, що ця практика також суперечила ст. 3 Конвенції. Враховуючи існування адміністративної практики, правило вичерпання національних засобів правового захисту не застосовується. Таким чином, було порушено ст. 2, 3 та 8 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1, і відповідальність за це несе російська федерація. У цій справі, щодо зв'язку з міжнародним гуманітарним правом, Суд зазначив, що відправною точкою є його практика тлумачення Конвенції у світлі правил Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. Згідно зі ст. 31 Віденської конвенції, разом з контекстом враховуються будь-яка наступна угода між сторонами щодо тлумачення договору, будь-яка наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду сторін щодо його тлумачення, та будь-які відповідні норми міжнародного права, що застосовуються у відносинах між сторонами. Вирішуючи питання порушень ст. 3 Конвенції, Суд, посилаючись також на своє рішення в справі «Ільїни та Сарулієне проти Литви» від 15.03.2011 р. [300], наполягав, що ст. 3 стосується не виключно заподіяння фізичного болю, а й психічних страждань, які спричинені створенням стану мук та стресу засобами, відмінними від тілесного нападу, що безперечно мало місце у цьому випадку стосовно поводження, якого зазнали грузинські ув'язнені.

Показовою є також практика щодо порушень ст. 5 Конвенції як в зазначеній справі, так і в справах «Ель-Масрі проти колишньої Югославської республіки Македонія» від 13.12.2012 р. [301], «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15.11.1996 р. [302] та «Квінн проти Франції» від 22.03.1995 р. [303], в яких Суд наголошує на важливості гарантій, закріплених у ст. 5, що забезпечують захист від довільного затримання. Будь-яке позбавлення волі має відповідати як національному законодавству, так і самій меті ст. 5 – захисту особи від свавілля. Ч. 1 ст. 5 обмежує обставини, за яких особу може бути позбавлено волі, і ці обставини повинні тлумачитися вузько, оскільки є винятками з гарантії особистої свободи.

П'ятий критерій легітимності відступу від зобов'язань за Конвенцією, а саме щодо виконання процедури повідомлення Генерального секретаря Ради Європи про

запроваджені обмеження та їх обґрунтування, практика ЄСПЛ ілюструється висновками в справі від 18.12.1996 р. «Аксой проти Туреччини», де Суд наголосив на своїй компетенції розглядати вимоги ч. 3 ст. 15 за власною ініціативою та оцінити, чи містило турецьке повідомлення про відступ достатньо інформації щодо обмежувального заходу для виконання вимог цієї статті. Визнаючи наявність надзвичайної загрози для національної безпеки Туреччини, Суд не погодився з доцільністю застосованих заходів щодо тримання під вартою без належного контролю, вважаючи їх непропорційними ситуації. Підкреслюючи ключову роль ст. 5 Конвенції, Суд заявив, що її обмеження без належних підстав неприпустиме, навіть у кризових умовах [304].

Подібне питання розглядалося й в справі «Мехмет Гасан Алтан проти Туреччини» від 2018 р., де Суд визнав виконаною формальну вимогу щодо повідомлення про відступ навіть без зазначення конкретних статей, але із відображенням та обґрунтуванням вжитих обмежувальних заходів, наполягаючи, щоб вони відповідали принципу пропорційності гостроті ситуації та не суперечили іншим зобов'язанням за міжнародним правом, чого не було дотримано [307].

В справі «Кіпр проти Туреччини» 2001 р. щодо дотримання процедури повідомлення про відступ Суд зазначив, що відповідно до усталеної практики, поняття «юрисдикції» за статтею 1 Конвенції не обмежується лише територією Договірних держав. Відповідальність держав може виникати не лише за дії або бездіяльність на їхній території, а й за наслідки таких дій за її межами. Суд підкреслив, що відповідно до міжнародних принципів, держава може нести відповідальність за військові дії (як законні, так і незаконні), коли здійснює ефективний контроль над територією поза своїми кордонами. Це зобов'язує державу забезпечувати права та свободи, визначені в Конвенції, незалежно від того, чи контролює територію безпосередньо через збройні сили або через місцеву адміністрацію [306].

Слід також звернути увагу на висновки ЄСПЛ щодо територіального поширення відступу, легітимність якого визнається Судом лише в межах заявлених в повідомленні місцевостей, що прямо витікає з другого критерію правомірності

відступу «в тій мірі, в якій це суворо вимагається гостротою ситуації», передбаченого ч. 1 ст. 15 Конвенції (справа «Сакік та інші проти Туреччини», 1997 р.) [305].

Тож, всі п'ять критеріїв законності та допустимості використання країнами права відступу від ЄКПЛ, визначених її ст. 15, досліджено в практиці Європейського суду з прав людини та розтлумачено досить ретельно, щоб надати структуроване, змістовне та всебічно охоплене розуміння механізму «права відступу» для надання такій знаковій процедурі не лише ознак легітимності в кожному окремому випадку, а й набуття нею взірцевого шаблону, алгоритму дій демократичних урядів, що передбачають баланс між обмежувальними заходами та правами осіб в надзвичайних умовах.

Прямим запобіжником зловживань правами осіб в надзвичайних обставинах в Україні є її Конституція, а саме ст. 64, яка прямо встановлює заборону обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, окрім обставин воєнного або надзвичайного станів. Недарма спеціальні закони, що регулюють дані правові режими мають окрему відсильну норму: ч. 2 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та ч. 3 ст. 22 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», які забороняють обмеження конституційних прав, перелік яких визначений саме ч. 2 ст. 64 основного Закону.

Тож, правовим інструментом, інституцією контролю дотримання гарантованих Основним Законом прав, є система органів правосуддя. Так, ч. 2 ст. 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» забороняється обмеження повноважень судів, органів та установ системи правосуддя, визначених Конституцією. Причому, ст. 26 Закону недвозначно проголошує здійснення правосуддя в місцевостях дії правового режиму воєнного стану виключно судами, утвореними згідно з Конституцією України, а також забороняє запровадження скорочених або прискорених форм судочинства, формування надзвичайних чи особливих судів. Передбачається можливість зміни територіальної підсудності судових справ, або місцезнаходження судів, що перебувають на території запровадження воєнного стану в разі неможливості здійснення судочинства. Аналогічні положення містяться й в ст.

31 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», окрім заборони на формування надзвичайних або особливих судів та зміни територіальної підсудності справ чи місцезнаходження судів. На відміну, Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» не має подібних положень.

Відтак, враховуючі спрямованість цього розділу на дослідження судової практики з охорони та захисту саме непорушних прав людини й громадянина, як основи будь-якого демократичного суспільства, зокрема й в Україні, дороговказом подальшого вивчення є безпосередньо ч. 2 ст. 64 Конституції України, а саме судова практика з захисту непорушних конституційних прав і свобод осіб.

Повноваження офіційного тлумачення Конституції України відповідно до ст. 147 Конституції, а також ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [108], має лише Конституційний Суд України (КС). Тож, насамперед, вдамося до аналізу судової практики саме цього суду з окреслених питань.

Дещо збиває з пантелику примітка про офіційне тлумачення ст. 64 в Конституції з посиланням на Рішення Конституційного Суду України № 9-зп від 25.12.97 р. [164], яким вирішено зміст права на судовий захист за ч. 1 ст. 55 Конституції під впливом його непорушності за ст. 64. Тобто це рішення не тлумачить цілком всю ст. 64 Конституції. Тож, Конституційним судом роз'яснено що ч. 1 ст. 55 Конституції слід розуміти як гарантію захисту прав і свобод кожного у судовому порядку. Суд не вправі відмовити у розгляді справи, якщо людина, незалежно від громадянства або його відсутності, вважає, що її права порушені або обмежені. Обмеження цієї гарантії шляхом відмови суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, належно оформлених, порушує право на судовий захист, заборону на обмеження якого встановлено ст. 64 Конституції України.

Слід звернутися до роз'яснення ч. 2 ст. 55 Конституційним судом в Рішеннях № 6-зп від 25.11.97 р. [165] та № 19-рп/2011 від 14.12.2011 р. [166], в яких відзначено, що право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів влади та посадових осіб гарантовано кожному. Його реалізація забезпечується через відповідний вид

судочинства та за правилами процесуального закону. Подання скарги вищому органу чи посадовій особі не заважає оскаржити ці рішення в суді.

Для цілісності дослідження доречним є проаналізувати також практику Конституційного Суду України стосовно роз'яснення інших прав, віднесених ст. 64 Конституції до непорушних.

Так, роз'ясненню змісту ст. 24 Конституції присвячено кілька рішень КС, зокрема № 12-р(П)/2024 від 18.12.2024 р. [152] та № 2-р(П)/2022 від 06.04.2022 р. [153], які сходяться на тому, що рівність громадян перед законом передбачає рівність їх прав та обов'язків відповідно до конкретного закону, навіть якщо він встановлює різні привілеї або обмеження для окремих категорій осіб. Конституційна рівність прав і свобод вимагає надання громадянам рівних можливостей для їх реалізації, як матеріальних, так і процесуальних. У правовій державі суд є основним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Конституційний Суд України офіційно не тлумачив ст. 25 Конституції, яка гарантує громадянам України право зміни громадянства, заборону позбавлення громадянства та вигнання чи видачі громадян іншій державі, надаючи загальні гарантії захисту українських громадян за кордоном. Висвітлення значення ст. 25 Конституції Судом можливе за результатами розгляду звернення в 2021 році 99 народних депутатів Верховної Ради України до Конституційного Суду за офіційним тлумаченням ст. 4 щодо єдиного громадянства в Україні. У поданні зазначається, що існують суперечності в Законі «Про громадянство України», які фактично дозволяють набуття множинного громадянства без відповідальності, а відсутність чіткого тлумачення конституційного принципу єдиного громадянства відкриває можливості для ініціації законопроектів, які можуть легалізувати множинне громадянство [12].

Розуміння ст. 27 та 28 Основного закону наведено в Рішенні КС № 3-р/2018 від 24.04.2018 р., за яким права на життя та гідність особи включають не лише негативний обов'язок держави утримуватися від дій, які можуть їх порушити, але й позитивний обов'язок, який полягає, зокрема, у створенні ефективної національної системи

захисту конституційних прав людини шляхом розробки відповідних нормативних актів. Це передбачає запровадження дієвої системи охорони життя, здоров'я та гідності людини, а також створення умов для втілення її основних прав і свобод. Крім того, держава зобов'язана забезпечити механізм відшкодування збитків, завданих порушенням прав людини, та гарантувати незворотність відповідальності за такі порушення [170].

Витлумачення сутності ст. 29 зроблено в кількох Рішеннях Конституційного суду, наприклад № 4-р/2022 від 27.12.2022 р., за яким свобода є основною цінністю для демократичного суспільства [171], та № 5-р(II)/2022 від 22.06.2022 р., відповідно – свобода людини є визначальною та пріоритетною цінністю, яку держава, органи влади, місцевого самоврядування та інші суб'єкти повинні поважати беззастережно [154].

Статтю 40 Конституції розглянуто в Рішенні КС № 8-р/2018 від 11.10.2018 р. та визначено, що право подавати індивідуальні або колективні письмові звернення, а також особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб належить кожній людині – громадянам України, іноземцям та особам без громадянства. Це право гарантоване незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, зокрема стану здоров'я [172].

До речі, досить обширно Судом розтлумачене й право на житло за ст. 47 в згаданому рішенні № 5-р(II)/2022 від 22.06.2022 р., яке пов'язане з правом на достатній рівень життя (ст. 48 Конституції України), що поряд з достатністю харчування та одягу, включає й житло для кожного. Житлом можуть визнаватися лише такі умови для проживання особи, які гарантують їй можливість жити в безпеці, спокої та з повагою до людської гідності. Реалізація цього права тісно пов'язана з дотриманням інших конституційно закріплених прав людини, зокрема права на свободу пересування та на вільне обрання місця проживання (ч. 1 ст. 33 Конституції). Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 24, серед ознак, за якими заборонено встановлення будь-яких переваг чи обмежень, прямо вказується і „місце проживання“ особи.

Рішенням Конституційного Суду України № 11-р(П)/23 від 18.12.2024 р. здійснено трактування ч. 2 ст. 51 Конституції, відповідно до якого Батьки й діти несуть взаємну відповідальність: батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти – піклуватися про непрацездатних батьків. Закріплення цих обов'язків на конституційному рівні поряд із гарантією недоторканності особистого і сімейного життя засвідчує особливий захист сім'ї як ключового соціального інституту та моральної цінності українського суспільства. У системному зв'язку з положеннями Конституції право на повагу до приватного й сімейного життя, поєднане з принципом людської гідності, забезпечує кожному, зокрема й особі, позбавленій волі, можливість зберігати родинні зв'язки та виконувати моральні обов'язки – піклуватися про тяжкохворих батьків і бути присутнім на їх похованні. Відтак право відвідати хворого родича або взяти участь у похованні є складовою конституційної гарантії поваги до особистого і сімейного життя. Держава повинна забезпечити дієвий механізм реалізації цього права для всіх засуджених, у тому числі тих, хто відбуває довічне позбавлення волі [155].

Конституційний Суд України наразі не ухвалив жодного рішення чи висновку, які б безпосередньо стосувалися тлумачення або застосування положень ст. 52 Конституції України, що визначає рівність прав всіх дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза ним; що дитина, її життя, здоров'я, права, свободи та гарантії їх реалізації, а також права батьків і інших законних представників дитини, захищаються державою.

Існує досить обширна кількість рішень цього Суду з висвітлення змісту ст. 55 Конституції, до яких відносяться:

- конституційне право на судовий захист, разом із усіма його елементами – зокрема тими, що гарантують можливість звернення до суду та визначають зміст і обсяг процесуальних прав учасників судового провадження, – повинно бути реальним у застосуванні та дієвим, а не залишатися лише декларативним або формальним (Рішення № 10-р(П)/2023 від 22.11.2023р.) [156];

- сутність права на судовий захист необхідно визначати, з одного боку, у контексті основних принципів судочинства, закріплених ч. 2 ст. 129 Конституції України, а з іншого – з огляду на зміст права на справедливий суд, визначеного ст. 6 Європейської конвенції та тлумаченого Європейським судом з прав людини (Рішення № 5-р(II)/2021 від 21.07.2021 р.) [182];

- одним з елементів конституційного принципу верховенства права є право особи на доступ до суду для здійснення судового контролю за законністю та правомірністю будь-яких рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб (Рішення № 6-р(II)/2020 від 24.06.2020 р.) [157];

- судовий захист прав і свобод людини та громадянина слід трактувати як одну з форм державного захисту цих прав і свобод, при цьому держава зобов'язується забезпечити (Рішення № 8-рп/2002 від 07.05.2002 р.) [173];

- право на судовий захист відіграє вирішальну роль у забезпеченні можливості користуватися іншими конституційними правами та свободами, сприяючи їхньому утвердженню і захисту через правосуддя (Рішення № 10-р/2018 від 23.11.2018 р.) [174];

- держава повинна створити всі необхідні умови для повної та ефективної реалізації права кожного на судовий захист, яке гарантується статтею 55 Конституції України (Рішення № 2-р(II)/2019 від 15.03.2019 р.) [158].

Відсутнє в практиці КС тлумачення ст. 56 Конституції щодо права на компенсацію за шкоду від незаконних дій органів державної влади та місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Контекстний пошук за релевантними ключовими словами привів до статті на сайті Суду за авторством Кириченко Ю. В. та Кириченко В. М. Відтак, автори зазначають, що цією статтею Основного Закону закріплено не право осіб, а передусім обов'язок держави та органів місцевого самоврядування відповідати за протиправні діяння своїх органів і посадових осіб, а не право на відшкодування. Ця відповідальність є невід'ємною і не може бути перекладена на окремих посадовців, оскільки вони діють від імені держави/місцевої влади, а не у власних інтересах [24].

В Рішенні № 4-р(II)/2025 від 10.09.2025 р. Конституційний Суд виснував, що ст. 57 Конституції України закріплює принцип правовладдя, гарантуючи особі право знати свої права й обов'язки та покладаючи на державу обов'язок забезпечити доступність відповідних нормативних актів. Це є складовою конституційних гарантій юридичної визначеності й передбачуваності правозастосування та зобов'язує суб'єктів нормотворення і правозастосування належно інформувати населення про акти, що визначають права й обов'язки громадян [159]. В іншому Рішенні № 3-р(II)/2025 від 21.01.2025 р. Суд пов'язав це право з принципом верховенства права, наголосивши, що обов'язковим елементом нормотворчості є встановлення розумного проміжку між офіційним оприлюдненням закону та набранням ним чинності, особливо коли зміни погіршують правове становище осіб. Не визначення належного перехідного періоду підриває довіру до гарантій стабільності податкового законодавства, зокрема у сфері акцизного регулювання, руйнує правомірні очікування бізнесу та створює загрозу конкуренції. Непередбачуване й фактично негайне застосування оскарженої норми позбавило платників податків можливості фіскального планування й спричинило додатковий податковий тягар [160].

Один із складників верховенства права — принцип незворотності дії закону в часі разом із постулатом *nullum crimen, nulla poena sine lege* — закріплено у ст. 58 Конституція України. У Рішенні № 3-р(II)/2022 від 08.06.2022 Конституційний Суд України роз'яснив, що декриміналізація діяння тягне закриття кримінального провадження відповідно до принципу зворотної дії закону, який пом'якшує відповідальність. Водночас Суд застеріг: закриття за nereабілітуючою підставою (ст. 284 КПК України) може зашкодити честі, гідності та репутації особи. Формулювання «вчинене особою» презюмує її вину щодо колишнього «злочину», що створює ризик порушення презумпції невинуватості. Адже скасування кримінальності не усуває сумнівів щодо причетності особи в минулому [161].

В Рішенні № 12-р(II)/2024 від 18.12.2024 р. КС звертає увагу на виняток із принципу незворотності дії закону, передбачений ч. 1 ст. 58 Конституції України, що допускає зворотню дію закону (*lex retro agit in mitius*), коли він скасовує або пом'якшує

відповідальність особи. Такий закон застосовується до правовідносин, що виникли до його набрання чинності. У Рішенні № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. Суд зазначив, що ретроспективна дія законів, що пом'якшують або скасовують відповідальність, поширюється лише на фізичних осіб і не застосовується до юридичних осіб. Однак, відсутність прямої вказівки на юридичних осіб не забороняє застосування цього принципу до них, якщо це прямо передбачено законом чи іншим нормативно-правовим актом [167]. Конституційні гарантії щодо ретроспективної дії законів, що пом'якшують або скасовують відповідальність, автоматично поширюються на фізичних осіб, без потреби додаткового зазначення цього в законодавстві. Тому, навіть якщо законодавець застосовує нормативно-правові акти для фізичних осіб-підприємців, які регулюють діяльність юридичних осіб, ч. 1 ст. 58 Конституції України гарантує права фізичних осіб-підприємців безпосередньо [152].

Офіційне тлумачення ст. 59 Основного Закону щодо закріплення права кожного на правову допомогу, яку згодом було змінено та перефразовано в «право на професійну правничу допомогу», наведено в кількох рішеннях Конституційного Суду України. Так, в Рішенні № 13-рп/2000 від 16.11.2000 р., Суд у контексті старої редакції статті 59 трактував право на правову допомогу як гарантовану Конституцією України можливість фізичної особи отримати юридичні послуги. До суб'єктів, що надають таку допомогу, віднесено не лише адвокатуру України як незалежну організацію, що забезпечує захист і представництво, а й державні органи (Міністерство юстиції, Міністерство соціальної політики, нотаріат), суб'єктів підприємницької діяльності, що надають правову допомогу згідно із законодавством, а також громадські об'єднання, що захищають права своїх учасників [168]. В Рішенні № 23-рп/2009 від 30.09.2009 р. Суд зазначав, що право на правову допомогу поширюється на всіх осіб, незалежно від громадянства, і ґрунтується на принципах рівності та недискримінації. Це право є основною гарантією захисту прав і свобод людини, зокрема запобігання порушенням прав з боку державних органів. Воно надається у встановлених державою формах і обсягах, зобов'язуючи державу забезпечити належний рівень

правової допомоги. Однак відсутність конкретних норм у багатьох законах може обмежити реалізацію цього права [169].

Щодо змісту нової редакції ст. 59 Конституції в Рішенні № 4-в/2019 від 31.10.2019 р. Суд розрізняє поняття "кваліфікована правова допомога" та "представництво в суді". Професійну правову допомогу надають лише адвокати, тоді як представництво в суді може здійснюватися адвокатом або іншою особою на вибір. Конституція України (ст. 131-2 і ст. 59) покладає на державу обов'язок гарантувати участь адвоката у наданні правової допомоги за рахунок державних коштів у випадках, передбачених законом [8]. В Рішенні № 4-р(II)/2025 від 10.09.2025 р. Конституційний Суд наголошує, що адвокат є першим контактом для особи, яка потребує захисту своїх прав, і має відповідати вимогам кваліфікації для ефективного виконання цього обов'язку [159].

Стосовно права не виконувати завідомо злочинні накази Конституційний Суд України не приймав актів, в яких роз'яснювалися б положення ст. 60 Конституції України, що закріплює означене право. Проте слід наголосити, що дана стаття Основного закону містить скоріш не право не виконувати злочинні накази, а обов'язок з огляду на ч. 2 цієї статті, яка передбачає юридичну відповідальність як за віддання такого наказу чи розпорядження, так й їх виконання. Тож, в даному випадку доцільніше говорити не про право, а про заборону.

Своєю чергою, заборона подвійного притягнення до юридичної відповідальності за одне і те саме правопорушення, зокрема принцип індивідуалізації юридичної відповідальності, визначений другою частиною ст. 61 Конституції, роз'яснені Конституційним Судом в низці рішень. Так, в Рішенні № 4-р(II)/2022 від 15.06.2022 р. Суд підкреслив, що дотримання принципу персоналізації юридичної відповідальності є необхідною умовою для належного врегулювання питань притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності. У нормативних актах публічного права має бути збалансовано чіткість санкцій та дискреція осіб, які ухвалюють рішення щодо покарань. При цьому слід враховувати характер правопорушення, форму вини, особисті риси правопорушника, здатність компенсувати шкоду, а також фактори, що можуть пом'якшувати чи посилювати відповідальність [162].

Проте, найперше це питання було досліджене в Рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р., за яким принцип правової держави вимагає, щоб покарання відповідало тяжкості злочину та правам людини. Суд має враховувати всі обставини справи при призначенні покарання, включаючи пом'якшувальні та обтяжуючі фактори. Рішення повинно відповідати рівню небезпеки злочину, його обставинам та особі винного, що є основою справедливості. Недискримінаційне, недиференційоване покарання унеможлиблює справедливе застосування санкцій до осіб, що вчинили злочини незначної тяжкості [175].

В подальшому, в Рішенні № 5-рп/2015 від 26.05.2015 р. Судом було визначено, що для гарантування прав особи, яку притягують до адміністративної відповідальності, орган, що розглядає справу, має встановити наявність факторів, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, а також інші обставини, важливі для прийняття правомірного рішення [176]. Ця думка була розширена в уже згаданому Рішенні № 4-р(П)/2022 від 15.06.2022 р., за яким принцип персоналізації відповідальності вимагає, щоб покарання було пропорційним тяжкості правопорушення, обставинам та особистості винного, зокрема, його здатності відшкодувати шкоду. Держава має застосовувати лише необхідні заходи втручання, дотримуючись принципів правомірного обмеження прав. Законодавець має визначити відповідальність, пропорційну законній меті, а суди – індивідуалізувати покарання з урахуванням конкретних обставин справи [162].

Тобто Конституційний Суд України наполягає на тому, що базовою умовою дотримання принципу індивідуалізації юридичної відповідальності – надання суду дискреції при обранні виду чи способу відповідальності, визначених санкцією правової норми. Це, на думку КС повинно забезпечуватися належною нормативною базою, яка створює передумови для досягнення справедливої рівноваги між суспільними інтересами та захистом права власності, а також відповідає принципу верховенства права, зокрема, принципу пропорційності (Рішення № 6-р(І)/2023 від 06.09.2023 р. [183]).

Статті 62 Конституції, а саме принципу презумпції невинуватості присвячено Рішення Суду № 3-р(П)/2022 від 08.06.2022 р., згідно з яким цей принцип діє на всіх етапах кримінального процесу і після його завершення. Він полягає в тому, що особа вважається непричетною до злочину до того часу, поки її вина не буде доведена обвинувальним вироком суду. Метою цього принципу є захист особи від осуду органів влади, які можуть поставити під сумнів її непричетність до злочину до рішення суду. Лише обвинувальний вирок суду може підтвердити вину особи, тому інші акти державної влади не можуть містити припущень про винуватість [161]. В основу практики КС щодо принципу презумпції невинуватості покладено його Рішення № 9-рп/99 від 27.10.1999 р., відповідно до якого кримінальна відповідальність полягає в офіційній оцінці дій особи уповноваженими органами, які кваліфікують їх як злочин. Для її настання має бути склад злочину, передбачений законом. Це реалізація правоохоронних норм держави, що завершується застосуванням кримінально-правових заходів після обвинувального вироку суду. Особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності лише після встановлення її вини судом і набуття вироків законної сили [177].

Окрім того, Судом в Рішенні ід 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 до складової частини принципу презумпції невинуватості віднесено принцип *in dubio pro reo*, за яким сумніви щодо вини особи тлумачаться на її користь. Він також передбачає, що обов'язок доведення вини лежить на державі [178]. Принцип *in dubio pro reo* додатково було розтлумачено в Рішенні № 8-р(П)/2024 від 18.07.2024 р., шляхом його поширення на всі етапи кримінального процесу, зокрема при обранні чи продовженні запобіжного заходу, з дотриманням правових гарантій. Реалізація принципу "сумніви на користь обвинуваченого" вимагає обґрунтованого судового рішення про продовження тримання під вартою, яке повинно бути ухвалене за результатами розгляду з участю обвинуваченого [163].

Заборонена до обмеження під час воєнного чи надзвичайного станів ст. 63 Конституції України складається з трьох частин, кожна з яких містить окреме право: право не свідчити проти себе, членів сім'ї та близьких родичів (ч. 1); право

підозрюваного, обвинуваченого або підсудного на захист (ч. 2); застосовність всіх прав людини і громадянина до засуджених, окрім визначених законом та встановлених вироком суду обмежень (ч. 3). Цікаво, що існуюча практика Конституційного суду України стосується виключно прав, передбачених частинами 2 та 3 ст. 63 Конституції України. Мабуть, ч. 1 досі не викликала сумнівів та не потребувала змістовного офіційного тлумачення. Тим не менш, згаданим Рішенням № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024 р. Суд відзначив, що право особи бути вислуханою є основою судового захисту і обов'язковою умовою перед будь-якими діями, які можуть порушити її права. Це право базується на принципах правосуддя, таких як паритетність, змагальність процесу і забезпечення захисту обвинуваченого. Лише забезпечивши можливість вислуховування, суд може ухвалити обґрунтоване рішення. Відсутність судового контролю при продовженні тримання під вартою порушує право на ефективний судовий захист, свободу та недоторканність особи, а також право на захист для обвинуваченого [163].

Як вже згадувалося при розгляді роз'яснення положень ст. 51 Конституції, викладеному в Рішенні Конституційного Суду України № 11-р(II)/24 від 18.12.2024 р. право на повагу до приватного та сімейного життя, пов'язане з людською гідністю, дає кожній людині, навіть ув'язненій, можливість розвиватися з урахуванням її моральних, духовних та психологічних рис. Це включає відповідальність за близьких і реалізацію особистого потенціалу. Ч. 3 ст. 63 Конституції вимагає, щоб обмеження прав були домірними, пропорційними та відповідали законній меті, не порушуючи сутності прав. Законодавець має забезпечити мінімальне обмеження при досягненні мети — для всіх засуджених, незалежно від тяжкості злочину. Конституція вимагає дотримання гідності в кримінально-виконавчому законодавстві: повагу до прав засуджених, їх виправлення та ресоціалізацію при забезпеченні суспільної безпеки. Законодавство має поєднувати покарання з реабілітацією, зберігаючи повагу до гідності та прав людини [155].

Відтак, з огляду на тематику дослідження, та з врахуванням розглянутого тлумачення Конституційним судом України прав і свобод осіб, заборонених до

обмеження під час надзвичайного та воєнного станів слід приділити увагу практиці цього Суду щодо роз'яснення внутрішнього наповнення категорії обмеження прав. Питанню змісту терміну «обмеження прав» Конституційний Суд приділив увагу в своєму Рішенні № 5-рп/2005 від 22.09.2005 р., за яким дослідження цього терміну здійснено через трактування скасування та звуження прав. Отже, згідно зі ст. 22 Конституції України, конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані чи зменшені. Скасування прав і свобод означає їх ліквідацію, а зменшення – обмеження. Зміст прав визначається можливостями людини для задоволення її потреб, а обсяг – кількісними характеристиками цих прав. Конституція гарантує захист прав і свобод, не допускаючи порушення їх сутності, що є необхідним для гідного існування та розвитку людини [179].

Практика Конституційного суду України також включає рішення, дотичне до введення воєнного чи надзвичайного стану. Так, в наведеному раніше Рішенні № 8-р(П)/2024 від 18.07.2024 р. Суд підкреслював, що ст. 64 Конституції забороняє обмеження прав, таких як право на свободу, судовий захист, презумпція невинуватості та право на захист, навіть під час воєнного стану. Однак втручання держави можливе лише за наявності вагомих підстав і відповідності принципу пропорційності. Такі заходи не повинні підривати сутність основоположних прав і повинні відповідати Конституції. Оскільки ці права не згадані в актах, що вводять воєнний стан, обмеження їх реалізації не виправдане цілями воєнного стану [163].

Отже, можна констатувати абсолютну заборону обмеження за будь-яких підстав, природний та невідчужуваний характер розглянутих прав й свобод осіб, гарантованих Конституцією України та міжнародно-правовими документами.

Безпосередньо судова практика, себто правосуддя в Україні, згідно зі ст. 124 Конституції України здійснюється виключно судами. Причому ст. 125 Конституції визначає саме Верховний Суд (ВС) найвищим судом в системі судоустрою України. Своєю чергою, ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до компетенції Верховного Суду віднесено забезпечення сталості та єдності судової практики шляхом її узагальнення [143].

Головною перепоною судової системи за надзвичайних умов, що склалися в Україні з 2020 року по теперішній час, а саме з початком поширення пандемії COVID-19 та запровадженням у лютому 2022 р. воєнного стану, є, безперечно, доступ до правосуддя – непорушне право, захищене ст. 55 Конституції України.

Спробою подолання означеної проблеми є видання Закону України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що мало на меті забезпечити безперебійну роботу судової системи в період воєнного стану, а також розширити межі територіальної підсудності. В умовах діючого правового режиму, підґрунтям для зміни підсудності справ може слугувати як ухвала Вищої ради правосуддя (ініційована Головою Верховного Суду), так і розпорядження Голови Верховного Суду, зумовлене об'єктивною потребою в таких змінах. Це, зокрема, сприяє більш швидкому реагуванню та ухваленню рішень щодо діяльності конкретного судового органу у випадку виникнення загрози [69]. Дані зміни мали вплив й на інший бік цієї проблеми – судочинство на окупованих територіях. Норму, що регламентує зміну територіальної підсудності, також передбачено в ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», відповідно до якої, у випадку неможливості здійснення правосуддя судами, розташованими на тимчасово окупованих територіях, визначення територіальної підсудності судових справ, які перебували у провадженні таких судів, здійснюється у порядку, встановленому ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [71].

Окрім того, розпорядженням Голови Верховного Суду від 13.03.2022 р. № 6/0/9-22 щодо дій у разі окупації населеного пункту або загрози захоплення суду. У такому випадку слід евакуювати судові справи, особливо важливі, зокрема кримінальні справи за участю осіб під вартою, справи про неповнолітніх та особливо тяжкі злочини. Якщо евакуація неможлива, справи повинні зберігатися у сейфах в суді [149].

Як відзначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у щорічній Доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році, впровадження правового режиму воєнного стану зумовило

перегляд територіальної підсудності судових справ, що розглядалися судами на тимчасово окупованих територіях або в районах бойових дій. Верховна Рада ухвалила зміни, тимчасово передавши частину повноважень Вищої ради правосуддя Голові Верховного Суду. Через неможливість роботи судів на окупованих територіях або в пошкоджених приміщеннях, територіальну підсудність восьмидесяти судів було змінено, що призвело до повторного автоматизованого розподілу справ і початку їх нового розгляду. Це негативно вплинуло на дотримання права на розгляд справи в розумний строк, як гарантує ст. 6 ЄКПЛ [7].

На додаток, іншим способом вирішення проблеми доступу до правосуддя є імплементація сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процес здійснення правосуддя. Реалізація дистанційної форми взаємодії між судом та учасниками судового процесу, що передбачає можливість віддаленого доступу та участі у судових засіданнях за допомогою систем відеоконференцзв'язку, стала можливою завдяки внесенню відповідних змін до ч. 7 ст. 11 та ст. 15-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». В свою чергу, Вища Рада Правосуддя розробила Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та затвердила його рішенням № 1845/0/15-21 від 17.08.2021 р. [73].

Повертаючись до судової практики Верховного суду з забезпечення контрольної функції судової гілки влади за діями державних органів за надзвичайних обставин, зокрема з дотримання основоположних прав людини, особливо непорушних, розгляньмо кілька показових прикладів. Причому слід зазначити застосування цим судом також практики Конституційного суду України та Європейського суду з прав людини.

До відмітних можна віднести спори з відшкодування збитків, завданих збройною агресією РФ, право на що захищене ст. 56 Конституції України. Так, наприклад, в справі № 635/6172/17 за позовом сина загиблої на території АТО жінки до держави України про відшкодування моральної шкоди, Велика Палата Верховного Суду погодилася з застосовністю ст. 2 ЄКПЛ до відшкодування шкоди через порушення

права на життя. Проте суд зауважив, що не завжди можна автоматично встановити юрисдикцію України щодо осіб, загиблих на території, яку вона не контролює, навіть під час АТО чи ООС. Держава не несе відповідальності за події на неконтрольованих територіях. Для притягнення держави до відповідальності потрібно встановити факти порушення її зобов'язань щодо прав людини. У кожному подібному позові суди повинні з'ясувати, чи мала держава юрисдикцію на відповідній території, виконала вона свої зобов'язання, і чи є достатні докази порушення [53].

Резонансними з точки зору впливу на цивільно-правові і, особливо, господарсько-правові відносини під час дії воєнного стану та захищеними ст. 40 Конституції України щодо права на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (право на доступ до публічної інформації) є висновки Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, викладені в постанові № 380/7189/22 від 04.05.2023 р., за якою події, визначені ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», зокрема, такі як збройний конфлікт, ворожі атаки, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна тощо є надзвичайними та невідворотними обставинами (обставинами непереборної сили), можуть бути підставою для відстрочення задоволення запиту на інформацію, як й виконання іншого договірного зобов'язання [54].

При цьому, ухвалою від 18.05.2022 р. у справі № 802/592/17-а Верховний суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду відмовив у задоволенні клопотання про поновлення строку на касаційне оскарження та у відкритті касаційного провадження, ініційованого з підстав запровадження на території України воєнного стану з 24 лютого 2022 року. Суд вирішив, що поновлення строку на касаційне оскарження судових рішень через пропуск, спричинений воєнним станом в Україні, розглядається індивідуально, з урахуванням аргументів, наведених у заяві про поновлення. Проте сам факт введення воєнного стану не є автоматичною підставою для поновлення строку в усіх випадках, особливо якщо строк був пропущений до його введення [195].

Окремо слід звернути увагу на судову практику щодо дотримання принципу *non bis in idem*, закріпленого у статті 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ, за яким особу не можна вдруге притягнути до суду або покарати за те саме правопорушення, якщо вона вже була остаточно виправдана або засуджена в межах національного кримінального процесу. Ст. 61 Конституції України розширює цей принцип на всі види юридичної відповідальності. Так, постановою від 12.10.2021 р. в справі № 663/3390/19 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду підтвердив правомірність рішень судів попередніх рівнів про невинність особи за статтею про домашнє насильство (ст. 126-1 КК України). Таке рішення було обґрунтоване тим, що обвинувачення базувалося виключно на обставинах, за які цю особу вже було покарано в адміністративному порядку за статтею про вчинення домашнього насильства (ст. 173-2 КУпАП) [55]. Проте, зворотного висновку цей же суд дійшов в іншій справі згідно з постановою № 585/3184/20 від 14.06.2022 р., за яким факт притягнення особи до адміністративної відповідальності за домашнє насильство не виключає її подальшої кримінальної відповідальності, якщо протиправні дії повторюються стосовно тієї ж жертви (чи жертв) та призводять до наслідків, які закон визначає як більш тяжкі, ніж адміністративні правопорушення. У такому випадку, це не є повторним покаранням за одне й те саме діяння, а свідчить про систематичний характер насильницької поведінки [56].

В контексті ж перегляду судом законності запровадження воєнного стану в Україні показовою є постанова Великої Палати Верховного Суду, як суду першої інстанції, від 25.04.2024 р. в адміністративній справі № 990/40/24 за позовом громадянина України до Верховної Ради України та Президента України про визнання Указу Президента України від 05.02.2024 № 49/2024 «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» протиправним та нечинним повністю. Суд зазначив, що хоча позов стосується оскарження Указу, насправді він спрямований на конституційність Закону, який цей Указ затвердив. Без ухвалення цього Закону Указ не мав би юридичної сили. Оскарження процедур, що призвели до прийняття акта, неможливе без оскарження

самого акта. Тому питання про конституційність цих актів повинно розглядатися Конституційним судом [52].

Проте, на час підготовки цього дослідження жодних інших судових рішень, зокрема й Верховного Суду, щодо законності, правомірності, обґрунтованості запровадження в Україні воєнного стану, а відтак й обмежень прав та свобод осіб під час його дії, не існує.

Як відзначає Божінович Ф., ст. 66 Конституції Франції гарантує, що ніхто не може бути свавільно затриманий. Судова влада повинна забезпечити дотримання цього принципу, але за надзвичайного стану безпідставні обшуки та арешти не вважаються свавільними, якщо вони не визнані нелегітимними адміністративними суддями. Адміністративні судді, хоча й не є частиною «судового органу» за ст. 66, є єдиними, хто вирішує питання затримань у надзвичайному стані. Закон про надзвичайний стан фактично скасовує обов'язок суддів захищати особисту свободу, надаючи поліції розширені повноваження без суттєвого нагляду за конституційними правами [236, с. 13].

Як звертає увагу на процедуру судового контролю за процесом введення стану облоги у Франції науковиця Лаур М., Конституційна рада не може переглядати адміністративний указ, що запроваджує надзвичайний стан, але може розглядати закони про продовження його терміну, якщо вони передаються на її розгляд. Перегляд не є автоматичним і залежить від уповноважених інституцій або суду. У випадках, коли розглядалося питання про продовження надзвичайного стану, Рада залишала за собою стриману позицію, перевіряючи лише очевидну непропорційність. Наприклад, у 2020 році вона уникла оцінки дій Ради міністрів, поклавши відповідальність на неї. Однак, оскільки рішення про припинення надзвичайного стану залишається за виконавчою владою без контролю парламенту чи суду, ця гарантія виглядає недостатньою [314, с. 493].

Дійсно, рішенням № 2020-808 DC від 13.11.2020 р., Конституційна рада наголосила, що не має парламентських повноважень, аби піддавати сумніву оцінку законодавців

щодо існування та ймовірного збереження надзвичайної ситуації у сфері охорони здоров'я. Водночас рада зауважила, що припинення надзвичайного стану можливе тоді, коли цього дозволяє стан системи охорони здоров'я, і що це є обов'язком Ради міністрів [264].

За відсутності повноважень Конституційної ради розглядати адміністративні акти, таку компетенцію має Державна рада згідно ст. 16 Конституції Франції. Проте і її повноваження суттєво обмежені – Державна рада має змогу розглядати законність запровадження надзвичайного стану лише протягом обмеженого періоду. Так, у 2005 році Державна рада дійшла висновку, що закон, який продовжує надзвичайний стан та передбачає ті ж самі повноваження, фактично є законодавчим підтвердженням початкового указу. Відповідно, після ухвалення такого закону, оскаржити правомірність указу про надзвичайний стан у Державній раді стає неможливим (Рішення в справі Rolin et Boisvert від 24.11.2006 р.) [265].

Тобто указ про оголошення надзвичайного стану може бути переглянутий лише до його затвердження парламентом. Причому в іншому рішенні кількома місяцями раніше в пов'язаній справі Державна рада взагалі визнала широкі дискреційні повноваження президента при оголошенні надзвичайного стану, суттєво обмежуючі можливості судового перегляду (Постанова № 286835 від 14.11.2005 р.) [328].

Іншою проблемою, вважає Платон С., є те, що для введення у Франції надзвичайного стану немає обмежень в часі, крім тих, що визначені парламентом у законі про продовження, але цей термін не забороняє парламенту продовжувати його знову і знову, як це було між 2015 та 2017 роками [331, с. 3].

Власне, Конституційна рада своїм Рішенням № 2015-527 QPC від 22.12.2015 р. з цього приводу визначила, що тривалість надзвичайного стану не може бути надмірною з огляду на неминучу небезпеку або громадське лихо, яке призвело до оголошення надзвичайного стану. Натомість, закон про його продовження надає Президенту Республіки право припинити надзвичайний стан до закінчення встановленого терміну [262].

До узвичаєння деяких обмежувальних заходів, прийнятих в умовах надзвичайного стану 2015-2017 років у Франції, призвело прийняття Закону про зміцнення внутрішньої безпеки та боротьбу з тероризмом № 2017-1510 від 30.10.2017 р. [316], таких як створення зон безпеки, домашній арешт, обшуки і виїмки та закриття культових споруд [314, с. 495]. Як наслідок, під час перегляду цього Закону у Конституційній раді, остання своїм рішенням від 29.03.2018 р. визнала, що хоча нові адміністративні заходи не є суто переходом надзвичайних заходів у звичайний порядок, вони також не є звичайними правилами. Скоріше, це – спеціальні обмежувальні правила адміністративної поліції, оскільки їх застосування обмежувалося запобіганням терористичним актам, які були особливим видом порушення громадського порядку [263].

Під час надзвичайної ситуації у сфері охорони здоров'я через COVID-19 у Франції державні органи, як і органи інших європейських країн, вжили численних заходів для врегулювання або принаймні вирішення виниклих проблем. Серед них – безліч заходів, що обмежують свободу пересування та призводять до ізоляції. Ці заходи базуються головним чином на французькому законі, який проголошує надзвичайний стан у сфері охорони здоров'я та наділяє адміністративні органи широкими повноваженнями [317], [270].

Науковиця Е. Шевальє підкреслює, що навіть у надзвичайних умовах заходи залишаються під судовим контролем. У французькому адміністративному праві позов не зупиняє автоматично виконання рішення, але діє механізм забезпечувального захисту для його призупинення. Особливе значення має тимчасовий захист прав без основного позову при серйозному порушенні адміністрацією. Суд оцінює терміновість та очевидну незаконність дії за 48 годин. Цей захист часто застосовують проти поліцейських рішень, зокрема заборон демонстрацій. Задоволена вимога блокує дію акта і сигналізує про його неправомірність. Адміністративні суди відіграють політичну роль, демонструючи здатність протистояти виконавчій владі. Компетенція поділяється між судами першої інстанції та Державною радою (апеляційна інстанція). Проте в надзвичайних ситуаціях, особливо у сфері охорони

здоров'я, Державна рада рідко виносить заборони, уникаючи втручання у дискреційні повноваження уряду [243, с. 29-31].

Німеччина, як окреслюють Голія А., Херінг Л., Мозер К. та Спаркс Т., ефективну судову систему, побудовану на федеральному принципі, де Федеральний конституційний суд перевіряє адміністративні, судові рішення та закони на відповідність Основному закону. Лише цей суд має право визнавати закони неконституційними. Суд нижчої інстанції зобов'язаний передати справу до Федерального суду, якщо є сумніви щодо конституційності закону. Кожна особа може подати конституційну скаргу, якщо вважає, що її права порушено. Усі суди та законодавчі органи повинні виконувати рішення цього суду. На початку пандемії в 2020 році суди підтримували надзвичайні заходи, але згодом почали застосовувати суворіші стандарти перевірки та скасовувати обмеження, коригуючи надмірні заходи виконавчої влади відповідно до наукових висновків [250, с. 216, 219, 220].

На підтвердження можна привести кілька рішень судової системи Німеччини в надзвичайних умовах пандемії. Зокрема, рішенням від 07.04.2020 р. Федеральний конституційний суд визнав серйозні, незворотні порушення пандемією фундаментальних прав великої кількості людей та було надано перевагу правам на життя та фізичну недоторканність [221]. В рішенні від 03.04.2020 р. Суд допустив їх обмеження через тимчасовість запроваджуваних заходів [205]. Рішенням від 27.03.2020 р. Адміністративний суд Ганновера надав перевагу захисту людського життя і здоров'я завдяки обмежувальним заходам над правом на зібрання [369]. Проте, вже рішенням від 15.04.2020 р. Федеральний конституційний суд скасував заборону на зібрання та підкреслив свободу зібрань як видатну рису демократії – навіть у часи пандемії [218].

Подібні метаморфози – від підтримки судами обмежувальних заходів до їх скасування на користь захисту прав людини – спостерігаються й щодо обмеження свободи віросповідання. Так, Адміністративний суд Баварії в рішенні від 09.04.2020 р. підтвердив пропорційність заборони на богослужіння і відхилив заяву парафіянина проти цієї заборони [370]. Рішенням від 07.04.2020 р. Берлінський Адміністративний

суд вказав, що для реалізації свободи віросповідання є інші варіанти, наприклад, участь у церковних службах, що транслюються через радіо або телебачення [217]. І вже рішенням від 29.04.2020 р. Федеральний конституційний суд вирішив, що реалізація основних прав може бути дозволена навіть під час пандемії, якщо виконуються відповідні умови, що узгоджуються з конкретними обставинами [220].

Але, мабуть, визначальним в контексті пандемії 2020 р. є рішення Федерального конституційного суду від 19.11.2021 р., яким оскаржувані обмеження на пересування та контакти були визнані частиною захисної стратегії, розробленої законодавцем. Ця стратегія спрямована на захист життя та здоров'я громадян і підтримку охорони здоров'я як основної цінності. Проте, ці заходи порушували основні права. Обмеження контактів і комендантська година були визнані Судом пропорційними в умовах надзвичайної небезпеки пандемії. Подальші обмеження, такі як закриття закладів дозвілля, магазинів, спортивних установ та ресторанів, також були визнані допустимими [219].

Стосовно ж судової практики попередніх років цікавим видається рішення в гучній справі про авіаційну безпеку від 15 лютого 2006 року, розглянутій Федеральним конституційним судом Німеччини, яка стосувалася питання права уряду збивати захоплений літак. Суд постановив, що уряд не може дозволити збиття літака для порятунку пасажирів, скасувавши відповідний розділ Закону про авіаційну безпеку. Суд вважав цей захід несумісним з правом на життя та гарантією людської гідності, оскільки він може поставити під загрозу невинних людей на борту. Це рішення значно вплинуло на принципи авіаційної безпеки та правові обмеження використання сили державою в Німеччині [308].

Доречним в контексті дослідження є також рішення Федерального конституційного суду Німеччини від 23 вересня 2015 року щодо конституційності права Бундестагу брати участь у прийнятті рішень щодо розгортання збройних сил Німеччини за кордоном. Суд постановив, що уряд Німеччини не зобов'язаний звертатися до парламенту для ретроактивного схвалення розгортання військ у випадку безпосередньої небезпеки. Однак суд підтвердив, що парламент має право схвалювати

розгортання військ до їх відправлення, за винятком ситуацій, коли існує нагальна загроза, що потребує негайної реакції [309].

Своєю чергою, рішення Федерального адміністративного суду Німеччини від 28 травня 2014 року р. – це не просто «справа про перехоплення електронних листів». Справа стосувалася оскарження обмеження телекомунікаційного трафіку Федеральною розвідувальною службою у 2010 році в рамках Закону про обмеження таємниці пошти. Суд визнав ці обмеження порушенням принципу пропорційності та практику спостереження неконституційною. Це рішення показує проблему німецької судової системи у забезпеченні фундаментальних прав у контексті превентивних заходів держави без формального «стану надзвичайності», де суди є основним, але не завжди ефективним бар'єром для захисту прав [239].

Також актуальним видається питання моделювання німецькою судовою системою практики надзвичайного стану “де-факто” у межах звичайного права. Так, рішеннями Федерального адміністративного суду Німеччини від 22 серпня 2017 року у двох подібних справах [237] та [238], які стосувалася оскарження наказів про депортацію ісламських радикалів за підозрою становлення терористичної загрози, виданих Міністерством внутрішніх справ та спорту Нижньої Саксонії. Суд підтвердив законність наказів, посилаючись на стандарт, встановлений Першим Сенатом, а пізніше підтверджений Федеральним конституційним судом. Згідно з цим стандартом, для депортації необхідно оцінити загрозу на основі фактів, враховуючи, що ризик терористичних дій з боку іноземця може виникнути в будь-який момент. Сенат вважав, що ці вимоги виконуються в даному випадку, оскільки обидва чоловіки були пов'язані з радикальним ісламістським рухом, підтримували «Ісламську державу» та неодноразово погрожували насильством із застосуванням зброї.

Тож Німеччина, як і Франція, поліцейські обмежувальні заходи, як реакцію на надзвичайні обставини в разі терористичних загроз часів 2015 – 2017 рр., перенесла за межі дії надзвичайного законодавства, лімітованого зазвичай дією в часі, та імплементувала їх до звичайного правового режиму, значно послабивши

фундаментальні правові демократичні принципи рівності, верховенства права та законності.

В Іспанії, відзначає Рамос Д., стан надзвичайної ситуації, зокрема його повторні оголошення з грудня 2010 року через кризу авіадиспетчерів, став конституційною проблемою. Хоча він мав чітке юридичне оформлення в Органічному законі 4/1981 від 1 червня, що регулює стан тривоги, надзвичайний стан та стан облоги, він був пов'язаний з застарілою концепцією конституційної надзвичайної ситуації. Ані Конституційна асамблея 1978 року, ані законодавець 1981 року не передбачали, що надзвичайний стан може тривати невизначений час. Це стало одним з найбільш суперечливих аспектів його юридичного трактування. Поширення коронавірусу порушило конституційну нормальність в Іспанії і призвело до тривалого та непередбачуваного продовження надзвичайного стану, визначеного конституцією [271, с. 254, 264].

З приводу запровадження першого в історії конституційної демократичної Іспанії надзвичайного стану в грудні 2010 року іспанський Конституційний суд в своєму першому рішенні вирішив так званий «конфлікт авіадиспетчерів» [226], що згодом стало предметом апеляції проти рішення про відмову в прийнятті позову проти Королівського декрету 1673/2010 від 4 грудня [224], яким оголошується надзвичайний стан, з боку Судової палати з адміністративних справ Верховного суду; та Угоди Ради міністрів від 14 грудня 2010 року, яким до Конгресу депутатів звертаються з проханням про продовження на своїх умовах надзвичайного стану, та Королівським декретом 1717/2010 від 17 грудня [225], яким продовжується надзвичайний стан, оголошений Королівським декретом 1673/2010 від 4 грудня. Заявники стверджували порушення права на ефективний судовий захист. Конституційний суд зосередився на правовому статусі надзвичайного стану в системі джерел права. Суд визначив, що королівські декрети про оголошення та продовження надзвичайного стану мають нормативний характер. Хоча рішення ухвалює Рада міністрів, його зміст і наслідки надають йому силу закону. Такі акти можуть бути змінені або обмежені під час надзвичайного стану. Оскільки декрети мають силу закону, право на доступ до суду

не було порушено. Це рішення чітко визначило місце надзвичайного стану в іспанській правовій системі та окреслило особливу правову природу актів, що регулюють виняткові ситуації.

Дотичним до надзвичайного стану, є інше рішення цього суду № 148/2021 від 14 липня 2021 року [234]. Дане рішення є результатом подання парламентською фракцією Vox позову про неконституційність різних положень Королівського декрету 463/2020 від 14 березня, яким було оголошено надзвичайний стан для управління кризовою ситуацією в галузі охорони здоров'я, спричиненою COVID-19 [228]; Королівським декретом 465/2020 від 17 березня, яким було внесено зміни до попереднього [229]; Королівськими декретами 476/2020 від 27 березня [230], 487/2020 від 10 квітня [232] та 492/2020 від 24 квітня [233], які продовжили стан надзвичайної ситуації, оголошений Королівським декретом 463/2020, та Наказ SND/298/2020 від 29 березня про встановлення виняткових заходів щодо похоронних церемоній та церемоній прощання з померлими з метою обмеження поширення та зараження COVID-19 [231]. У цьому рішенні Суд зосереджується на розмежуванні понять обмеження та призупинення прав, досліджуючи, яке з них фактично мало місце, а також аналізує суміжні питання, зокрема парламентський контроль і обґрунтованість запровадження надзвичайного стану. Конституційний суд розмежував стан тривоги та надзвичайний стан, акцентуючи на різниці між «обмеженням» та «призупиненням» прав. Оголошення стану тривоги не передбачає призупинення основних прав, а лише їх тимчасове обмеження в межах закону. Натомість, надзвичайний стан дозволяє призупинити окремі права на умовах Конституції. Суд не створює чіткої межі між «обмеженням» і «призупиненням», вважаючи останнє більш інтенсивною формою першого. Призупинення прав має відповідати принципу пропорційності, щоб уникнути політичного зловживання. Межа між обмеженням і призупиненням визначається характером порушеного права. Суд наголошує, що навіть у період конституційної винятковості уряд не може порушувати основні права громадян.

В рамках боротьби з пандемією іспанський парламент виявився напрочуд активним в правозахисній діяльності, чим сприяв збільшенню судової практики країни в

надзвичайних умовах, що призвело до ще одного Рішення Конституційного Суду № 183/2021 від 27 жовтня 2021 року [235]. Справа розглядалась за позовом парламентської фракції Vox у Конгресі депутатів про неконституційність різних положень Королівського декрету 926/2020 від 25 жовтня 2020 р. про оголошення надзвичайного стану для стримування поширення інфекцій, спричинених SARS-CoV-2 [227], та різних положень Королівського декрету 956/2020 від 3 листопада 2020 р., яким було продовжено надзвичайний стан на шість місяців з метою уникнення належного парламентського контролю. Конституційний суд визнав доцільними обмеження, такі як обмеження пересування вночі, контроль за в'їздом та виїздом до автономних громад, а також обмеження на перебування груп осіб у громадських місцях. Водночас суд вказав на надмірність продовження надзвичайного стану через невизначеність його тривалості, що було зроблено способом, який суперечить конституційному змісту акту про надання дозволу та не узгоджується з підставами, наведеними урядом для продовження стану на цей конкретний період.

Окремо слід відзначити Рішення Верховного Суду Іспанії № 171/2021 від 10 лютого 2021 р., яким визначено, що Конституційний суд відповідає за контроль конституційності законів та нормативних актів, що мають статус закону. Він зазначив, що не має юрисдикції щодо королівських декретів, які оголошують стан тривоги, але це стосується лише норм про оголошення та його продовження, а не указів чи положень, які супроводжують або видаються під час цього стану. Рішення підтвердило законність як порядку оголошення стану тривоги під час пандемії, так і законність обмежень конституційних прав в межах цього правового режиму [247].

У Великій Британії існує так званий слабкий механізм конституційного контролю, зазначають Голя А., Херінг Л., Мозер К. та Спаркс Т. Суди не можуть скасовувати акти парламенту, навіть після прийняття Закону про права людини 1998 року. Суд може лише зробити «заяву про несумісність», що не має юридичної сили, а лише активує процедуру зміни закону парламентом. До рішення парламенту суди зобов'язані застосовувати закони, визнані несумісними. Також суди повинні тлумачити законодавство, щоб воно відповідало вимогам ЄКПЛ. У Великій Британії

немає окремого адміністративного суду; адміністративні справи розглядаються Королівською лавою Вищого суду, з можливістю оскарження у Апеляційному суді та Верховному суді [250, с. 218].

Так, загальносуспільний карантин у Великобританії було запроваджено міністром охорони здоров'я 26.03.2020 р. відповідно до Положення про охорону здоров'я (Коронавірус, Обмеження) (Англія) 2020 [347] на підставі широких повноважень, передбачених розділом 45С Закону про охорону здоров'я (контроль захворювань) 1984 р. [332]. Згідно з наказами, передбаченими Законом 1984 року, їх виконання може порушити права людини, якщо вони будуть застосовані. На момент прийняття Положення ці повноваження не були чітко визначені через судовий розгляд, що залишало незрозумілим, де проходять межі повноважень міністра [250, с. 226].

Власне, питань широких повноважень міністра охорони здоров'я стосувалося рішення Апеляційного суду в апеляційній інстанції в справі *R. (on the Application of Dolan) v. Secretary of State for Health* [2020] EWCA Civ 1605 (Court of Appeal) [211]. Апеляційний суд підтвердив рішення першої інстанції, визнавши, що міністр має широкі повноваження згідно з Законом про охорону здоров'я, який не обмежує типи актів, які він може видавати. Розглянувши обмеження прав на свободу, приватне життя та релігію, суд встановив, що запроваджені обмеження не порушують ст. 5 ЄКПЛ (свобода), оскільки обов'язок залишатися вдома мав численні винятки. Порушення ст. 8 (право на приватне та сімейне життя) було визнано, але втручання було пропорційним для захисту громадського здоров'я. Суд також зазначив, що уряд і парламент мають широке поле для суджень через швидкий розвиток наукових знань про вірус. Щодо свободи віросповідання (ст. 9), суд відмовився вирішувати справу, оскільки вона стала «академічною» і вже розглядалася в інших справах. Заявлене надмірне обмеження було відхилено, а в оскарженні Верховним судом відмовлено.

У цьому контексті особливого значення набуває справа *BP v. Surrey County Council*, RP [212]. У ній Суд розглянув, як карантинні обмеження вплинули на права позивача, вразливої особи, яку через правила в будинку для людей похилого віку фактично позбавили можливості спілкуватися з родиною. Суд визнав, що аналіз стандарту

необхідності та пропорційності не може повністю відобразити ступінь втручання у права позивача. Він зазначив, що відступ від ЄКПЛ був єдиним способом належно врахувати як глибину порушення прав, так і масштаби ситуації. Суд підкреслив, що будь-який відступ потребує вагомих підстав, і визнав, що пандемія, що загрожує літнім людям, є достатньою підставою для такого кроку. Тому суд повідомив Раду Європи про відступ Великої Британії від Конвенції за ст. 15, вважаючи втручання неможливими для виправдання іншими способами.

Велика Британія досягла значної майстерності в управлінні надзвичайними ситуаціями, що відображено в її детальних законах щодо боротьби з тероризмом і іншими катастрофами, від повеней до метеоритів. В країні є основні закони, такі як Закон про цивільні надзвичайні ситуації 2004 року та Закон про охорону здоров'я 1984 року. Проте під час пандемії COVID-19 держава панікувала і замість використання існуючих законів, парламент прийняв новий Закон про коронавірус 2020 року [325, с. 103].

Окрім того, як заявляють в Інституті уряду Великобританії, повноваження щодо надзвичайних ситуацій, передбачені Законом про цивільні надзвичайні ситуації 2004 року, ніколи не використовувалися в Сполученому Королівстві [283], а відтак й відсутня відповідна судова практика.

У Польщі введення надзвичайного стану відбувалося лише один раз у 2021 році у зв'язку з подіями на польсько-білоруському кордоні, мовить науковиця А. Ритель-Варжоха. Це був перший випадок введення надзвичайного стану в Польщі за чинною Конституцією 1997 року з моменту воєнного стану 1981 року. 31 серпня 2021 року Рада Міністрів звернулася до Президента з проханням ввести надзвичайний стан через загрозу безпеці та громадському порядку на частині території країни, спричинену міграційною кризою та російсько-білоруськими військовими навчаннями «Захід», що проходили поблизу польського кордону [339, с. 266].

2 вересня 2021 року президент Анджей Дуда підписав Розпорядження, опубліковане у Законодавчому віснику та набуле чинності того ж дня [338].

Надзвичайний стан охопив 115 населених пунктів Підляського воєводства та 68 населених пунктів Люблінського воєводства, вздовж усього польсько-білоруського кордону. Його ввели на 30 діб. Указом від 1 жовтня 2021 року президент Анджей Дуда продовжив надзвичайний стан на всій території ще на 60 днів [337]. Напередодні продовження надзвичайного стану затвердив Сейм [352].

18 січня 2022 року Верховний суд Польщі ухвалив прецедентне рішення, відповідно до якого загальна заборона на в'їзд до зони, в якій введено надзвичайний стан, є неконституційною та суперечить Закону про надзвичайний стан [375]. Суд виправдав журналістів, звинувачених у порушенні обмежень перебування в зоні надзвичайного стану. Заборона була накладена поза межами повноважень Ради міністрів, делегованих Законом про надзвичайний стан та Розпорядженням Президента. Верховний суд зазначив: обмеження мають стосуватися конкретних місць із чітким терміном дії. Загальна заборона на всю територію визнана неправомірною. Суд також вказав на порушення принципу пропорційності за Конституцією Польщі та відсутність підстав обмежувати свободу пересування всіх громадян через загрозу на кордоні з Білоруссю. Крім того, порушено право журналістів на свободу вираження поглядів та отримання інформації, гарантованих Конституцією Польщі та ЄКПЛ.

В історії сучасної Польщі було кілька ситуацій, що потенційно вимагали введення стану стихійного лиха. У 2015 році, як і в 2006-му, країна зіткнулася з серйозними посухами. Заморозки 2007 року і паводки 2010 року також спричинили масштабні втрати. Однак політичні мотиви часто перешкоджали оголошенню стану стихійного лиха. Наприклад, під час повеней 2010 року, цей режим не було введено через наближення президентських виборів, оскільки це призвело б до їх скасування. Влада пообіцяла надання допомоги в обсягах, які б відповідали тому, що можна було отримати за умови оголошення стану лиха. Аналогічно, у 2015 році, незважаючи на серйозну посуху, уряд відмовився оголошувати стан стихійного лиха через наближення парламентських виборів. У 2020 році, попри пандемію COVID-19, уряд знову утримався від цього кроку, оскільки це могло вплинути на президентські вибори, призначені на травень 2020 року [339, с. 267].

Досліджуючи польську судову практику з проблем реалізації прав і свобод людини в надзвичайних умовах, доцільно звернутися саме до «постковідної» практики як найрелевантнішої за визначеними критеріями. Так, рішенням II КК 74/21 від 16.03.2021 р. Верховний суд Польщі скасував рішення суду першої інстанції (за відсутності апеляції) про покарання за «порушення» заборони переміщення під час пандемії [374]. Касаційну скаргу було подано Омбудсменом. Суд зазначив, що згідно з ч. 3 ст. 31 Конституції Польщі існують три умови для допустимості обмеження конституційних прав. Перша умова – це формальна вимога, що обмеження повинно бути встановлено тільки законом, а не актом нижчого рівня. Друга умова – обмеження не повинно порушувати суті свободи чи права. Третя – обмеження може бути встановлено лише тоді, коли це необхідно для безпеки держави, громадського порядку або для захисту здоров'я, навколишнього середовища, моралі чи прав інших осіб. Скарга була задоволена через порушення формальної вимоги, оскільки Закон від 5 грудня 2008 року не надавав виконавчій владі повноважень вводити загальну заборону на пересування, яка була введена постановою уряду. При цьому Суд посилався на рішення Конституційного Суду Польщі № Р. 11/98 від 12.01.2000 р. [377], яке резюмує, що оскільки обмеження конституційних прав і свобод можуть встановлюватися лише законом, це вимагає повного законодавчого регулювання, яке має чітко визначати всі основні елементи обмеження. Неприпустимо, коли закон містить бланкові положення, що надають виконавчим органам чи органам місцевого самоврядування вільний вибір у встановленні остаточного вигляду обмежень, зокрема щодо їхнього обсягу. Доповнюючи цю думку висновком з іншого рішення Конституційного Суду № К. 34/99 від 28.06.200 р. – законодавець не може передавати регулювання питань, що мають суттєве значення для реалізації прав і свобод людини, через постанови. Такі питання повинні регулюватися безпосередньо в законі. Недотримання цієї вимоги щодо форми обмеження прав призводить до визнання норми такою, що суперечить ч. 3 ст. 31 Конституції Польщі [378]. І подібні справи були досить поширеними: рішення № II КК 67/21 від 26.04.2021 р. [376], № II КК 76/21 від 12.05.2021 р. [373].

Суди змушені були застосовувати критерій пропорційності нерівномірно, враховуючи різні часові та якісні аспекти порушень прав. Вони повинні були балансувати право на життя та здоров'я з правами на сімейне, приватне життя та економічні свободи, зважаючи на динаміку вжитих заходів. Це вимагало порівняння реальних обмежень із потенційними наслідками та прогнозованими ризиками. Така складність фактично розширила межі судової дискреції і зменшила правову визначеність. В результаті, застосування принципу пропорційності стало здебільшого формальним, і судові рішення часто залежали від загальних нормативних та політичних міркувань, а не конкретних обставин справи, що було пов'язано з поточною стадією надзвичайної ситуації [250, с. 232].

Взагалі, порівнювати надзвичайні стани в різних країнах не зовсім вдача справа не лише через ментальні, культурні, соціальні, економічні, політичні тощо відмінності та чинники, але й через історично-правові акценти та аспекти розвитку національних правових систем.

Як вже зазначалося, майже жодна з досліджуваних країн, окрім Іспанії, не запроваджувала заздалегідь визначений законодавством правовий режим надзвичайного стану в умовах пандемії 2020 року, вдавшись до видання окремих термінових законодавчих (а то й підзаконних) нормативних актів, що фактично призводили до застосування досі небачених обмежень прав і свобод осіб, покликаних запобігти розповсюдженню пандемії та погіршенню епідеміологічної обстановки.

Навіть Україна у 2020 році пішла тим же шляхом, що й Польща, ввівши карантин на території України проти поширення пандемії COVID-19, шляхом видання Кабінетом Міністрів України відповідної постанови [70]. Свого часу, це стало предметом розгляду Конституційним Судом України, який в Рішенні № 10-р/2020 від 28.08.2020 р. [180] наголошує, що встановлені постановою обмеження прав і свобод осіб на час карантину є істотними порушеннями Конституції України в силу:

- ст. 64 Конституції, яка дозволяє запроваджувати їх лише в умовах воєнного або надзвичайного станів, за виключенням прав і свобод, обмеження яких категорично

заборонене, і до обмеження яких беззастережно вдався уряд, зокрема ст. 24 (рівність всіх перед законом та заборона дискримінації);

- обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина можливе лише у випадках, визначених Конституцією України і на підставі виключно закону - акту, виданого Верховною Радою України як єдиного в Україні органу законодавчої влади. Тож накладення обмежень підзаконними актами суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України.

Тобто, в даному випадку Україна допустила помилки в реалізації надзвичайного законодавства не лише вжиттям непропорційних та надмірних обмежувальних заходів, чим вподобилась Франції або Німеччині, але й закріпленням їх у формі підзаконного акту, як і Польща або навіть Іспанія, порушуючи основоположний принцип «якості законодавства» – верховенство права.

Проте, як вбачається, по-перше, такі нові правові режими викликали практично в усіх досліджених країнах шквал критики не тільки з боку правозахисних організацій, але й зі сторони національних судових органів в наведених судових рішеннях, здебільшого, саме щодо конституційності їх запровадження, пропорційності вжитих обмежувальних заходів, що порушують конституційні права, а також відносно задіяння процедур відступу від зобов'язань за ЄКПЛ, коли до них вдавалися.

По-друге, досвід країн таки істотно відрізняється. Зокрема, якщо стосовно пандемії 2020 року та запроваджених надзвичайних заходів ще простежується певна взаємна подібність, то досвідом правового режиму воєнного стану в новітній історії Європи володіє лише Україна.

По-третє, як оголошувалося, предметом цього дослідження є виключно конституційні надзвичайні правові режими. Саме через уникання досліджуваних країн застосовувати їх призвело до вельми обмеженої та досить сумбурної законодавчої і, в решті-решт, судової практики.

З іншого боку, резюмуючи, таке уникнення створює найшкідливіші наслідки для демократичного устрою через укорінену лазівку вжиття урядами нашвидкуруч

надзвичайних обмежувальних заходів повз або завдяки заporуці парламентського та суддівського контролю, які видаються слабкими через наступні чинники:

- бюрократично-складні процедури погодження у парламенті або оскарження у суді в умовах потреби швидких рішень та дій;
- політизації відносин між учасниками процесу, коли політична доцільність превалює над законодавчими вимогами;
- відсутності будь-якої відповідальності за помилкові політичні, а відтак й нормативні рішення, що призводять до порушення прав і свобод осіб в надзвичайних умовах.

Порівнюючи досвід досліджених країн, можна висувати, що Україна цілком пристойно, а подекуди й взірцево декларує демократичні принципи захисту прав і свобод людини й громадянина, зокрема в надзвичайних обставинах, навіть з врахуванням сучасних викликів воєнного часу, але механізми їх реалізації є недосконалими.

Проте, на наш погляд, панівним чинником серед нереалізованих засобів спонукання уряду дотримуватися «правил гри», тобто верховенства права, законності, букви Конституції і, як наслідок, заздалегідь розробленого надзвичайного законодавства, є встановлення відповідальності за їх уникнення – політичної та юридичної.

Висновки до Розділу 2

Правові режими реалізації прав і свобод людини за надзвичайних умов в Україні, досліджувані в цій праці, закріплені Конституцією та спеціальними законами. Кожен з трьох конституційних надзвичайних станів має окремий профільний закон та закріплює вимоги від порядку їх оголошення до процедур компенсації завданих особам збитків. Дослідження механізмів здійснення прав і свобод осіб за

профільними надзвичайними законами втілено через порівняльний аналіз гарантій такої реалізації між ними.

Всі три надзвичайні закони в Україні встановлюють формалізований порядок введення в дію відповідних правових режимів указом Президента України. Запровадження неможливе без подальшого затвердження парламентом. Передбачається обов'язкове попереднє інформування населення через засоби масової інформації або інші канали комунікації, з чітким зазначенням заходів, що впроваджуються, та обмежень прав і свобод осіб, хоча й з певними розбіжностями між цими правовими режимами.

Аналіз відмінностей у регулюванні введення зазначених режимів виявляє різницю у строках запровадження. Для надзвичайного стану встановлено обмеження у 30 діб для всієї території України та 60 діб для окремих її частин, з можливістю одноразового продовження на 30 діб. Натомість, для воєнного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації термін дії законодавчо не регламентовано.

Лише профільні закони для надзвичайного та воєнного стану закріплюють гарантії прав і свобод осіб, відсилаючи, зокрема до переліку абсолютних прав, визначених Конституцією, обмеження яких заборонене, та вимагаючи наводити в указі Президента про оголошення даних правових режимів визначений перелік обмежуваних прав.

Порівняння механізмів забезпечення прав і свобод осіб між надзвичайними законами відкриває, що вони проявляються, зокрема, через: забезпечення законності шляхом запобігання необґрунтованій зміні легітимно сформованих органів державної влади, визначення правового статусу людини та юридичних осіб, гарантування компенсацій завданої шкоди.

Вплив міжнародного надзвичайного законодавства зафіксований в профільних надзвичайних законах, зобов'язуючі державу повідомляти ООН та міжнародне співтовариство про відступ від зобов'язань за МПГПП та застосовані обмеження прав

і свобод осіб. Зв'язок з МГП розкривається в цих законах через заборону катування, негуманне ставлення, що принижують людську гідність.

Встановлено, що гарантії являють собою комплексну систему, яка складається із законодавства, нормативних положень, процесуальних механізмів і практики, спрямована на встановлення стандартів забезпечення прав. Ця система забезпечує захист і реалізацію прав, створюючи умови для їх дотримання та перетворення конституційних можливостей у практичні засоби.

Конституційний механізм введення надзвичайного правового режиму через указ Президента, затверджений законодавчим органом, є одним із засобів регулювання прав і свобод у випадках надзвичайних ситуацій. Важливим є визначення переліку абсолютних прав, зафіксованих міжнародним та національним законодавством, а також права на судове оскарження обмежень і відшкодування завданої шкоди, зокрема, в ЄСПЛ.

Дослідження механізмів забезпечення прав і свобод людини в надзвичайних правових режимах проводилось на основі історичного розвитку їх застосування з початку незалежності України. Чорнобильська катастрофа виявила невідповідності нормативного регулювання, оскільки закон про радіоактивно забруднену територію: по-перше, обмежує права і свободи, не маючи на це конституційних підстав; по-друге, не містить ознак надзвичайних режимів. Необхідне узгодження Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» із Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».

Практика встановлення правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації включає період часу з 1998 р. по 2010 р. та налічує шість указів Президента України. Головними їх недоліками виявилися звичка не зазначати аргументацію доцільності введення та посилянь на профільний закон; порушення встановленого дводенного строку на затвердження указів Верховною Радою; вжиття обмежувальних заходів, можливих лише при одночасному введенні надзвичайного стану, чого не відбувалося.

В Україні надзвичайний стан оголошувався двічі: у 2005 (панзоотія в Криму) та 23.02.2022 (розпалювання конфлікту рф). Перший Указ не мав час початку та строк дії, підстави оголошення та мотивацію заходів. Затвердження тривало понад два дні. Другий Указ вдавня до обмежень, невідповідних підставам. В обох випадках ігнорувався перелік обмежуваних прав людини. Введення воєнного стану наступного дня після оголошення надзвичайного стану призвело до одночасної дії двох режимів, що потребує внормування, зокрема й щодо дострокового скасування надзвичайного стану, оголошеного з інших підстав, ніж техногенні чи природні, у разі введення воєнного стану.

Правовий режим воєнного стану також оголошували в Україні два рази: у 2018 році та 24.02.2022 р. через зазіхання одного й того ж ворога. Обидва відповідних Укази Президента про введення воєнного стану містили одну й ту ж прогалину – уникнули зазначення конкретних заходів обмежувального характеру, які вводяться.

Український досвід відступів від зобов'язань за МПГПП не обмежується досвідом при оголошенні надзвичайного та воєнного станів. Перший випадок застосування «права відступу» у 2015 році ілюструє порушення, здійснене Верховною Радою України. Обмеження прав людини, хоч і дозволені змінами до законодавства про антитерористичну діяльність та утворення військово-цивільних адміністрацій, суперечили Конституції, яка дозволяє такі втручання лише під час дії надзвичайних правових режимів. Обмеження торкнулися навіть абсолютних прав, що свідчить про ширші гарантії прав людини в Україні, попри пріоритет Конституції над міжнародними договорами.

В інших випадках застосування права відступу при введенні, зокрема, воєнних станів, Україна діяла доволі формально, наслідуючи абсентеїстський підхід при визначенні обмежувальних заходів у відповідних указах Президента, шляхом буквального перерахування всього переліку таких за законом. Навіть міжнародні спостерігачі звернули увагу на дану обставину.

При аналізі судової практики ЄСПЛ враховувались ознаки законності та обґрунтованості відступу держави від зобов'язань за ЄКПЛ, наведені в її ст. 15. Рішення ЄСПЛ розширюють перелік непорушних прав за межі ч. 2 ст. 15 ЄКПЛ, поширюючи їх на МПГПП та надаючи трактування ознакам з огляду на можливість правового застосування.

Судова практика України досліджена через тлумачення непорушних прав Конституційним Судом та проблем доступу до правосуддя. Вивчено практику Верховного Суду щодо контролю над діями органів влади в надзвичайних ситуаціях, з акцентом на гарантування прав людини. Встановлено відсутність рішень судів щодо оцінки законності запровадження воєнного стану та пов'язаних з ним обмежень прав і свобод.

Судова практика досліджуваних країн Європи проаналізована через діяльність вищих судових інстанцій щодо захисту прав і свобод, обмежених під час надзвичайних ситуацій за останні два десятиліття. Поліцейські обмежувальні заходи, введені у відповідь на терористичні загрози у 2015-2017 роках, вийшли за межі дії надзвичайного законодавства та були імплементовані у звичайний правовий режим, послабивши принципи рівності, верховенства права та законності.

Спільний для всіх досліджуваних країн надзвичайний стан – пандемія COVID-19 у 2020 році призвів до схожого досвіду – нехтування наявним надзвичайним законодавством, та вжиття обмежень через ситуативні нормативні акти, подекуди навіть через порушення їх ієрархії та юридичної сили шляхом видання підзаконних актів, з перевищеннями доцільності вжитих заходів, що потягло їх судові оскарження та скасування.

Виснувано загальні для досліджуваних країн причини виникнення виявлених проблем ситуативних надзвичайних заходів та наведено способи їх подолання.

РОЗДІЛ 3.

ВИЗНАЧЕННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ І МЕЖ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО І ВОЄННОГО СТАНІВ В МІЖНАРОДНОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ РОЗРІЗІ

3.1. Правове регулювання обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного стану: порівняльно-правовий аналіз

Нормативне регулювання правових режимів надзвичайного та воєнного станів, зони надзвичайної екологічної ситуації допускають запровадження тимчасових, на визначений строк, обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, викликаних загрозою. Ця спільна калька міститься у нормативних визначеннях даних правових режимів, закріплена в ст. 1 Законів України «Про правовий режим надзвичайного стану» та «Про правовий режим воєнного стану», ст. 12 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації». Проте жоден з Законів не визначає поняття «обмеження» стосовно прав і свобод осіб.

Здебільшого під поняттям «обмеження» в науковій юридичній літературі змістовно мається на увазі заборона або скасування. Так, науковці Моца А.А, Моца В.В. наполягають, що Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 про введенням воєнного стану обмежив конституційні права людини шляхом їх скасування [45, с. 10].

Васильченко О. П. й Матат А. В. у власних дослідженнях акцентують увагу на зовнішньому аспекті обмеження прав людини – його допустимості, що обґрунтовується принципами легітимності (здійснення на підставі закону, з правомірною метою та відповідно до вимоги необхідності в демократичному суспільстві) [4, с. 20].

Подібної позиції дотримується й Фігель Ю.О., який зазначає, що обмеження прав людини і громадянина є допустимим за умови його прямого передбачення Конституцією та відсутності суперечності нормам міжнародного права [196, с. 2].

Науковці лише констатують факт законодавчого внормування механізму регулювання обмеження прав та свобод людини в надзвичайних умовах без вивчення юридичної суті самих обмежень. Тобто можна зазначити, що змістовому наповненню правової категорії «обмеження прав і свобод людини» наукові дослідження великої уваги не приділяють, або окреслюють дуже поверхнево. Проте з наукової перспективи ключовим для з'ясування правової природи, а отже й належного правового регулювання, особливо в умовах надзвичайного чи воєнного стану, є уточнення змісту та сутності поняття «обмеження прав людини».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «обмеження» означає «правило, настанова, що обмежує чий-небудь права, дії і т. ін.» [6, с. 810]. Це дія, що відповідає значенню дієслова «обмежити», тобто встановити визначені межі, рамки чи норми для чогось або когось; а також наслідок такої дії – стан чи умова, за яких щось або хтось не може виходити за встановлені межі. Крім того, це те, що стримує, ускладнює або перешкоджає діяльності чи реалізації певних можливостей. Слово «заборона» за тим же словником набуває значення «наказ не робити чого-небудь» [6, с. 376]. Дія, що відповідає значенню дієслова «заборонити», тобто не дозволити, припинити чи перешкодити певній дії або поведінці; а також наслідок такої дії – стан чи умова, за яких особа або явище позбавлені можливості здійснити визначену дію чи досягти певного результату. «Скасування» визначається дією в сенсі скасовувати – «визнавати, оголошувати що-небудь недійсним, незаконним; анулювати, відміняти» [6, с. 1328].

Семантичний аналіз показує, що значення слів "обмеження" та "заборона" мають певні спільні риси, але не є тотожними зі словом "скасування". Звідси випливає, що обмеження прав не можна ототожнювати з їх скасуванням. Однак, залишається відкритим питання, чи є взаємозв'язок між поняттями "заборона" та "обмеження".

У юридичному контексті, заборона – це вольове рішення уповноваженого суб'єкта, спрямоване на створення перешкод або припинення певних дій інших суб'єктів правовідносин. Обмеження, натомість, є встановленими законом межами або рамками реалізації прав і свобод людини та громадянина, які обумовлені соціальними, природними або іншими факторами, зокрема в умовах надзвичайного чи воєнного

стану. Подібність понять «обмеження» та «заборона» не означає їх ототожнення. Обмеження, на відміну від заборони, не скасовує й не припиняє соціальні відносини, а лише визначає межі та рамки їх реалізації. Відтак для з'ясування сутності обмеження прав необхідно визначити межі прав і свобод людини.

У демократичному суспільстві основоположним є принцип, згідно з яким особа має право реалізовувати свої права за умови, що це не порушує права інших та не суперечить загальним інтересам. Межі прав людини визначаються зовнішніми факторами, які впливають на їх зміст та обсяг. Зміст прав людини включає умови та засоби, необхідні для забезпечення її існування та розвитку. Обсяг прав визначається кількісними характеристиками кожного права, зокрема їх різноманітністю, розміром, інтенсивністю та ступенем прояву, вимірюваними у конкретних одиницях.

Ст. 21 Конституції України проголошує невідчужуваність та непорушність прав людини, а ч. 2 ст. 22 гарантує конституційні права і свободи та унеможлиблює їх скасування. Водночас, ст. 29 Загальної декларації прав людини допускає обмеження прав і свобод на підставі закону з метою забезпечення поваги до прав та свобод інших осіб, дотримання моральних норм, громадського порядку та спільного блага в демократичному суспільстві.

Однак, при цьому ст. 64 Основного Закону України визначає можливість обмеження прав і свобод під час дії воєнного або надзвичайного стану, встановлюючи перелік прав і свобод, які не підлягають обмеженню за жодних обставин.

Системний аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що нині в Україні під обмеженням прав, особливо в умовах надзвичайного чи воєнного стану, фактично розуміють заборону або тимчасове зупинення реалізації окремих прав і свобод. Так, п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» та п. 5 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» вимагають в Указі Президента України про введення відповідного стану зазначати, окрім іншого, повний список конституційних прав й свобод людини та громадянина, що підлягають тимчасовому обмеженню у зв'язку із запровадженням даного стану, та окресленням строку дії таких обмежень.

Наприклад, Укази Президента України від 2005 року «Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим» [61] та від 2022 року про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України [63] не дотрималися зазначеної вимоги. Запроваджені ж ними обмеження фактично мають характер заборони, адже саме цей термін використовується в тексті під час їх формулювання. Лише Указ від 2022 р. про оголошення воєнного стану в Україні [59] містить перелік обмежених конституційних прав і свобод в рамках строку дії цього стану та обмежувальних заходів згідно зі ст. 8 профільного закону.

Правовий аналіз Закону України «Про правовий режим воєнного стану» свідчить про обмеження прав і свобод громадян під час дії воєнного стану через їх заборону. Це впливає, зокрема, зі змісту ст. 8 Закону, яка встановлює певні заходи тимчасового обмеження конституційних прав і свобод відповідно до указу Президента України про введення воєнного стану. У статті систематично використовуються слова «заборонити», «заборона», або еквівалентні за змістом терміни, такі як «вилучати», «інтернувати», «евакуювати», що підтверджує практику обмеження прав шляхом їх заборони.

Водночас наукова й практична юридична доктрина категорично заперечує ототожнення заборони з обмеженням, відкидаючи таку позицію з огляду на відповідні обставини та аргументи.

Так, своїм рішенням від 2005 року Конституційний Суд України визначив, що держава гарантує конституційні права і свободи людини і громадянина, які не можуть бути обмежені або звужені новими законами, окрім випадків, передбачених Конституцією (ч. 1 ст. 64, ч. 2–3 ст. 22). Права обмежуються лише пропорційно та за суспільної необхідності, не порушуючи їхньої сутності [179]. У рішенні від 2015 року Конституційний Суд України, посилаючись на практику ЄСПЛ (справи "Ашингдейн проти Сполученого Королівства" від 28 травня 1985 року та "Кромбах проти Франції" від 13 лютого 2001 року), підкреслює, що держава має право обмежувати права людей, однак лише з легітимною метою, не порушуючи їхньої сутності, та в межах, необхідних для досягнення цієї мети [181]. Аналогічну позицію Конституційний Суд України висловив у рішенні від 2018 року, зазначивши, що держава не може довільно

обмежувати конституційні права і свободи, а має діяти за законом з легітимною метою, забезпечуючи мінімальний вплив на реалізацію права та не порушуючи його сутності [172].

Отже, обмеження конституційних прав людини у жодному разі не повинно здійснюватися шляхом їх повної заборони.

Глибший аналіз обмежень прав і свобод осіб, застосованих за досліджуваних правових режимів, дозволяє віднести до таких запроваджуваних заходи. Так, в Законі про надзвичайний стан вони встановлені його розділом IV – «Заходи правового режиму надзвичайного стану, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану», який містить ст. 16-20. Обмежувальним заходам під час воєнного стану присвячено ст. 8 Закону про воєнний стан. Своєю чергою, ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» також передбачає здійснення певних заходів. Проте, між ними є досить істотні відмінності, через що доцільно їх розглянути окремо.

Розкриття поняття «зміст заходів правового режиму надзвичайного стану» потребує детального вивчення ст. 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», яка його й наводить через формулювання мети застосування таких заходів та їх переліку. Так, до мети введення надзвичайного стану входять: інтереси національної безпеки та громадського порядку; запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням; охорона здоров'я населення або захист прав і свобод інших людей. Досить цікаве формулювання мети або цілей, яке, з одного боку, дещо волюнтаристське, при чому не лише з погляду на розпливчастість визначення, але й з точки зору на окреме, більш конкретне закріплення мети запровадження надзвичайного стану в ст. 2 цього ж Закону. З іншого ж боку, саме ст. 2 вже виконує зазначену функцію, при чому зосереджуючись на певних завданнях з подолання негативних наслідків підстав введення надзвичайного стану, що цілком відповідає як духу та цілям Закону, так й загальноприйнятим демократичним принципам та міжнародній практиці, на противагу ст. 16, яка, навпаки, нівелює означені законотворчі досягнення.

Отже, на наш погляд доцільніше зміст абзацу першого ст. 16 Закону, а саме слова «в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» замінити на «для досягнення мети, визначеної ст. 2 цього Закону».

Закон про надзвичайний стан в ст. 16 передбачає обмеження пересування осіб і транспортних засобів, посилення охорони громадського порядку та критичної інфраструктури, заборону громадських зібрань і страйків, примусове вилучення або відчуження майна. Проте, це лише загальний перелік обмежувальних зусиль держави, допустимих за будь-якого надзвичайного стану, в той час, як ст. 17 та 18 є доповнюючими, в залежності від підстав введення досліджуваного правового режиму, за якими й розділено на дві групи заходів, застосування яких можливе лише за визначених обставин.

Зокрема, ст. 17 Закону передбачає додаткові заходи, можливі лише при введенні надзвичайного стану у зв'язку із надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру, прямо відсилаючи до п. 1 ч. 2 ст. 4 цього ж закону, як умови їх застосування. Додаткові обмеження включають: спеціальний розподіл продуктів і речей першої потреби; запровадження карантину та санітарних заходів; переселення населення з непридатних зон з наданням житла; виділення юридичними особами приміщень для евакуйованих і служб; зміну режиму роботи підприємств та конверсію виробництва для аварійно-відновлювальних робіт; залучення ресурсів з обов'язковою компенсацією; тимчасове припинення будівництва непотрібних об'єктів; відсторонення керівників держпідприємств за неналежне виконання обов'язків. Тобто, переважна більшість обмежень стосується юридичних осіб, що зумовлюється метою подолання негативних наслідків під час надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру.

Ст. 18 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» передбачає додаткові до ст. 16 заходи, спрямовані на подолання наслідків надзвичайних ситуацій, визначених п. 2-7 ч. 2 ст. 4 Закону (в разі масових терористичних актів та безпорядків,

міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України, відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади) та передбачають більш жорсткі обмеження прав вже людини та громадянина: контроль за поширенням інформації та зв'язком; перевірку документів, особистих речей і житла; запровадження комендантської години; обмеження продажу зброї, хімічних речовин і алкоголю; тимчасову конфіскацію зброї, боєприпасів і небезпечних матеріалів; а також можливе припинення діяльності політичних партій та громадських організацій задля безпеки та громадського порядку.

Реалізацію наведених обмежувальних заходів згідно зі ст. 14, 19 спеціального Закону Указом Президента України доручається органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування та відповідному військовому командуванню із забезпеченням контролю за додержанням громадського порядку, захистом конституційних прав і свобод громадян, їх безпеки, інтересів держави на залучених територіях та координацією їхньої діяльності в умовах надзвичайного стану Кабінетом Міністрів України в частині, що не належить до повноважень Ради національної безпеки і оборони України.

Розмежування повноважень Кабінету Міністрів України та Ради національної безпеки і оборони України в цьому ракурсі визначається ч. 4 ст. 5 Закону, яка розподіляє їх відповідно до підстав введення надзвичайного стану, а саме наділяючи останню правом внесення пропозиції Президенту України про запровадження цього правового режиму в усіх випадках, крім як за умов виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону), що віднесено до повноважень Кабінету Міністрів України. Окремим рядком стоїть питання ініціювання запровадження надзвичайного стану на території Автономної Республіки Крим або на її окремих територіях, яке віднесено до компетенції Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ст. 20 спеціального закону осібно оговорює порядок використання військових формувань при здійсненні заходів правового режиму надзвичайного стану. В умовах

надзвичайного стану підтримання порядку та захист прав громадян здійснюють Нацполіція, Нацгвардія, СБУ та Військова служба правопорядку. За указом Президента до аварійно-рятувальних робіт можуть залучатися військові ЗСУ та підрозділи Держприкордонслужби, зокрема при масовому переході кордону або надзвичайних ситуаціях техногенного чи природного характеру (п. 6 ч. 2 ст. 4 Закону).

Зовсім інакший підхід застосовано законодавцем у ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де зміст запроваджуваних заходів правового режиму воєнного стану розкривається, на наш погляд, у більш відповідний дійсному механізму їх дії спосіб – шляхом тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб. Це, мабуть, найголовніша відмінність від Закону про надзвичайний стан. До інших відмінностей слід віднести те, що ст. 8 є єдиною, яка передбачає запроваджені заходи під час воєнного стану, жодних додаткових не має, як і диференціації за підставами введення. Звісно, відмінними також є й самі заходи змістовно, перелік яких буде проаналізовано шляхом їх співставлення з іншими режимами в таблиці 3.1.1. (Додаток В). Причому перелік запроваджуваних заходів не виключний, оскільки п. 25 ч. 1 ст. 8 Закону про воєнний стан дозволяє запроваджувати інші заходи, передбачені нормами міжнародного гуманітарного права.

Реалізацію обмежувальних заходів покладено на Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військове командування, військові адміністрації, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування відповідно до повноважень, якими їх додатково наділяє Закон про воєнний стан. Окрім того, на відміну від інших досліджуваних правових режимів, під час воєнного стану за указом Президента створюються військові адміністрації для керівництва територіями, якщо місцеві ради чи їх керівники не виконують повноваження або для забезпечення оборони та громадського порядку. Державні органи, місцеве самоврядування, підприємства, організації та громадяни зобов'язані сприяти їхній діяльності.

Для прикладу, Указом Президента України № 68/2022 від 24.02.2022 р. на територіях всіх областей України, окрім Республіки Крим, було утворено 24 відповідних обласних військових адміністрації, а також одну міську – Київську [144].

Звісно, за воєнного стану найголовнішу роль виконують Генеральний штаб Збройних Сил України та військові формування, які, власне, й забезпечують збройну оборону держави. Але, щодо повноважень, які безпосередньо впливають на обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану, то саме вони виконують заходи правового режиму воєнного стану, зокрема й обмежувальні, як безпосередньо, особливо поблизу зон бойових дій, так й за допомогою в тому числі військових адміністрацій. В цьому ж контексті Кабінет Міністрів України, зокрема зобов'язаний відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 12-1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та пп. 1 п. 4 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» впровадити в дію план заходів, необхідних для реалізації воєнного стану в Україні, що й було реалізовано у вигляді Розпорядження, який містить у табличному вигляді перелік запроваджених заходів, відповідальні за реалізацію органи та строки виконання плану [50].

Дещо інакші обмежувальні заходи передбачені Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», аналіз ст. 10 якого дозволяє розрізнити два види складності надзвичайних ситуацій, що передбачають запровадження різних заходів: так би мовити «звичайна» ситуація та така, що потребує оголошення правового режиму надзвичайного стану. Так, за «звичайної» ситуації передбачено вжиття таких заходів: пріоритетне бюджетне фінансування, виділення необхідних ресурсів, розміщення державних і місцевих замовлень, а також затвердження та виконання цільових програм громадських робіт відповідними органами влади.

В разі ж потреби оголошення правового режиму надзвичайного стану в рамках зони надзвичайної екологічної ситуації, або навпаки, за потреби вжиття більш суворих обмежень, Закон визначає такі додаткові заходи: запровадження особливого режиму в'їзду й виїзду та контролю транспорту; посилення охорони порядку і критичної інфраструктури; обмеження масових заходів, переселення населення та

тимчасову заборону окремого будівництва; встановлення карантинних і санітарних правил та спеціального порядку розподілу ресурсів; залучення підприємств до рятувальних робіт, надання ветеринарної допомоги; примусове відчуження майна з компенсацією та екологічну реабілітацію постраждалої території. За потреби, для швидкого реагування на надзвичайну ситуацію можуть залучатися добровольці з працездатного населення та власників транспорту із гарантованою безпекою праці.

Проте, маємо в наявності ст. 12, що передбачає перелік обмежень на певні види діяльності в зоні надзвичайної екологічної ситуації, а саме заборону на будівництво й експлуатацію екологічно небезпечних об'єктів, використання особливо небезпечних речовин, функціонування санаторно-курортних закладів та іншу діяльність із підвищеним екологічним ризиком для населення й довкілля.

Тож, у висновку, безпосередньо сам правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації не передбачає суттєвих обмежень прав і свобод осіб, окрім групи економічних прав, зокрема утиском підприємництва. Лише оголошення правового режиму надзвичайного стану в зоні надзвичайної екологічної ситуації обумовлює можливість їх застосування. Проте, в такому випадку, здавалося б, потрібно паралельно застосовувати заходи з профільного надзвичайного закону, а не створювати нові. Це породжує проблему непропорційного нормативного врегулювання даних правових режимів, про що йтиметься нижче.

Співставлення обмежувальних заходів за трьома спеціальними законами, що регламентують конституційні надзвичайні правові режими, для наочного відображення їх співвідношення та впливу на конституційні права й свободи відображено в таблиці 3.1.1. (Додаток В). Пункт 19-1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» щодо евакуації об'єктів культурної спадщини, рівно як і абзаци 11 та 13 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», які передбачають виконання додаткових робіт з ветеринарної допомоги тваринам та поліпшення екологічного стану зони, навряд чи можна віднести до обмежувальних заходів, тому їх й не було включено до таблиці.

Окрім того, наведені для зони надзвичайної екологічної ситуації заходи застосовуються лише в разі оголошення надзвичайного стану в межах зони. Тому віднесення означених заходів саме до правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації є вельми умовним, проте застосовне через визначений законом їх перелік, який притаманний для надзвичайного стану саме в межах зони.

За наслідками проведеного співставлення обмежувальних заходів за трьома законами, що регламентують конституційні надзвичайні правові режими, з конституційними правами, які вони обмежують, доходимо висновків про наступне:

1) Деякі з запроваджуваних заходів є спільними для досліджуваних правових режимів (для зони надзвичайної екологічної ситуації лише при одночасному введенні надзвичайного стану):

- зміцнення охорони об'єктів критичної інфраструктури та життєзабезпечення. Причому для надзвичайного стану передбачається також посилення охорони громадського порядку;
- трудова повинність – за воєнного стану, та залучення для аварійно-рятувальних робіт добровольців і їх транспорту – за двох інших режимів;
- залучення ресурсів підприємств всіх форм власності та їх перепрофілювання;
- примусове відчуження майна: за воєнного стану – приватної та комунальної власності, а також держпідприємств; за надзвичайного стану – майна юридичних та фізичних осіб; для зони надзвичайної екологічної ситуації – лише майна приватної власності з обов'язковою компенсацією його вартості у повному обсязі;
- введення комендантські години – лише за воєнного та надзвичайного станів;
- обмеження в'їзду-виїзду, пересування осіб та транспорту з можливістю його огляду, а також для режимів воєнного та надзвичайного станів – перевірки документів, огляд речей, багажу, вантажів, службових приміщень та житла;
- заборона масових зібрань: за воєнного стану – будь-яких; за надзвичайного стану – за винятком тих, заборону для яких може встановлювати лише суд;

- обмеження діяльності політичних партій та об'єднань, що загрожують національній безпеці, зазіхають на права та свободи осіб тощо, шляхом: заборони – під час воєнного стану, припинення – під час надзвичайного стану;
- контроль за телерадіомовленням, зв'язком та інформацією в комп'ютерних мережах, заборона аматорських радіопристроїв – для режимів воєнного та надзвичайного станів;
- обмеження або заборона торгівлі зброєю, небезпечними та токсичними хімічними матеріалами, контроль продажу медикаментів з наркотичними та психотропними речовинами, прекурсорами, алкогольних напоїв та спиртвмісних речовин тощо – за воєнного та надзвичайного станів;
- конфіскація: навчальної та бойової техніки, вибухових, радіоактивних, небезпечних та токсичних хімічних матеріалів у підприємств, установ та організацій – за воєнного та надзвичайного стану, окрім того за надзвичайного стану додатково – зареєстрованої вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів у громадян;
- квартирна повинність для розміщення військових, правоохоронців та евакуйованих осіб, що поширюється: за воєнного стану – на фізичних та юридичних осіб, за надзвичайного стану – лише на юридичних осіб;
- обмеження будівництва шляхом: спорудження та відновлення захисних споруд цивільного захисту та укриттів – за воєнного стану; заборони – нових та розширення наявних підприємств та інших об'єктів, не задіяних в ліквідації наслідків або забезпеченням життя населення та аварійно-рятувальних служб;
- евакуація населення – за всіх правових режимів та із забезпеченням постійним або тимчасовим житлом – за надзвичайного стану та для зони надзвичайної екологічної ситуації;
- внормування постачання основних продуктів харчування та товарів першої необхідності для населення;
- введення карантину та реалізація інших обов'язкових санітарних і протиепідемічних заходів – лише за правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації.

2) Обмеження реалізуються, здебільшого, через заборону прав і свобод осіб, фактично припиняючи їх дію.

3) Всі правові режими обмежують такі норми Конституції України: право на особисту свободу (ст. 29), недоторканність житла (ст. 30), право на приватність (особисте життя, переписку, особисту інформацію – ст. 31), право на приватність (заборона втручання в особисте і сімейне життя – ст. 32), свобода пересування і вибору місця проживання (ст. 33), свобода слова і думки, право на доступ до інформації (ст. 34), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), свобода зібрань (ст. 39), право власності (ст. 41), свобода підприємницької діяльності (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на освіту (ст. 53).

Як можна пересвідчитись, найбільш жорсткі обмежувальні заходи – за воєнного стану, що видається цілком логічним. Під час надзвичайного стану сильний акцент спрямовано на публічному порядку та громадській безпеці. Зона надзвичайної екологічної ситуації – найбільш «вузький» режим, який має найменший обсяг обмежень і стосується здебільшого питань екологічної безпеки, обмеження пересування з небезпечних територій, заборони масових заходів у випадку погіршення епідеміологічної ситуації.

Науковиця Мерник А., наводить загальновизнану наукову класифікацію прав та свобод людини і громадянина за можливістю їх обмеження на абсолютні – ті, що в жодному разі не можуть обмежуватися, та відносні – що, допускають правомірне обмеження. Права і свободи людини та громадянина за змістом поділяються на чотири групи: особисті (життя, свобода, недоторканність, таємниця листування), політичні (участь в управлінні державою), соціально-економічні (праця, підприємництво, власність, соціальний захист) і культурно-екологічні (освіта, безпечне довкілля) [42, с. 33].

Дійсно, ст. 64 Конституції України передбачає два види прав і свобод осіб: такі, що не підлягають обмеженням та всі інші, – які, відповідно, можуть обмежуватись. Доречною видається й запропонована їх класифікація за змістом. Тож, аналізуючи вплив обмежувальних заходів за всіх досліджуваних правових режимів, в таблиці

3.1.2. (Додаток Г) виокремлено з попередньої таблиці для наочності, на які саме групи прав вони впливають, а саме: громадянські та політичні права, економічні, соціальні та культурні права, особисті права.

Цікаво, що деякі з гарантій законності, відображені в ст. 19 Закону про воєнний стан, ст. 21 Закону про надзвичайний стан, серед іншого, напряму обмежують виборчі права громадян України шляхом їх буквального скасування через заборону проведення виборів Президента України, до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, проведення всеукраїнських та місцевих референдумів, що, як вже зазначалося, є недопустимим способом обмеження прав.

Окрім того, аналіз обмежувальних заходів в наведених таблицях, зокрема п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який передбачає запровадження трудової повинності, п. 4 ч. 2 ст. 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» та абз. 8 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» щодо введення карантину, призводять до висновку, що вони безпосередньо зачіпають ст. 29 Конституції України, яка захищає право на свободу (допустимо лише на підставі рішення суду) та віднесена до абсолютних прав, що не можуть бути обмежені за жодних обставин згідно з ч. 2 ст. 64 тієї ж Конституції. Тобто дані обмеження вступають в пряму конфронтацію з Основним Законом та беззастережно порушують його. А відтак, повинні бути виключені.

Як вже зазначалося, міжнародне право та національні законодавства деяких європейських країн не виокремлюють воєнний стан від надзвичайного стану. В інших країнах існують різні назви подібних правових режимів. Проте, всі вони в подібні способи вживають схожі засоби подолання негативних наслідків та попередження їх поширення тощо, зокрема, шляхом обмеження прав і свобод людини.

У Франції відмінності між воєнним станом (станом облоги) та надзвичайним станом є виключно формальними, що обумовлюються обставинами, як підставами застосування, і суттєво не впливають на юридичне підґрунтя запроваджуваних заходів.

Так, п. 1 ст. 35 Конституції Франції передбачає оголошення війни через парламентське схвалення, яке ніколи не застосовувалося. Ст. 16 Конституції дозволяє президентові самостійно застосовувати надзвичайні повноваження, якщо виникає загроза миру чи безпеці держави. Натомість ст. 36 уповноважує виконавчу владу запроваджувати стан облоги на строк до дванадцяти днів без необхідності отримувати згоду парламенту [249].

Виконавча влада має змогу запроваджувати обидва надзвичайні режими, і хоча умови їх введення не цілком тотожні критеріям збройного конфлікту – міждержавного чи будь-якого іншого – вони все ж охоплюють й таку ситуацію. Закон про надзвичайний стан від 3 квітня 1955 року [318] є саме тим нормативним актом, який передбачає повноваження виконавчої влади Франції під час надзвичайних обставин задіювати обмежувальні заходи, без розділу їх за видами – воєнний чи надзвичайний стан, покладаючись виключно на їх дискреційний розсуд.

Про недоліки цього закону виголошує Божінович Ф., наполягаючи, що Закон від 3 квітня 1955 року не містить чіткого визначення «війни», що допускає політизовані тлумачення. У надзвичайному стані обмеження прав зводяться до звуження свободи зібрань, обшуків без ордеру, закриття публічних місць, заборони масових заходів та обмеження пересування; поняття «заворушення» трактується розширено з огляду на національну безпеку. Ст. 66 Конституції гарантує захист від свавільного затримання, проте в цей період обшуки й затримання здійснюються безпідставно, якщо адміністративний суддя не визнає їх незаконними. Таким чином, закон 1955 року звужує конституційні гарантії особистої свободи, розширюючи повноваження поліції при обмеженому судовому контролі [236, с. 18, 23].

Дійсно, Закон про надзвичайний стан передбачає надання адміністративним органам в особах Ради Міністрів, Міністра внутрішніх справ Франції, для всієї території, де встановлено надзвичайний стан, та префекта, для відповідної територіальної одиниці, повноважень за власним розсудом вживати наступних обмежувальних заходів: заборона пересування та проживання осіб у межах департаменту (повноваження префекта); домашній арешт (Міністр внутрішніх справ);

розпуск об'єднань, що порушують громадський порядок (Рада міністрів); тимчасове закриття закладів, де поширюються заклики до насильства; вилучення законної зброї (Міністр або префект); реквізиція майна й мобілізація під час стану облоги; а також проведення обшуків за рішенням виконавчої влади з подальшим адміністративним контролем.

Чинна Конституція Франції прямо не згадує «непорушні права», оскільки навіть не має відповідного розділу, але спирається на основні права та свободи, зокрема ті, що закріплені в Декларації прав людини і громадянина 1789 року [268], включеній преамбулою до Конституції 1946 року, де власність описується як «непорушне та священне» право. Природні та невід'ємні права включають свободу, власність, безпеку та опір гнобленню. Конституція 1958 року також гарантує захист прав і свобод, таких як недоторканність членів парламенту під час виконання ними своїх обов'язків.

В надзвичайних умовах певні обмеження є неминучими, зауважує Кройдер-Зоннен К., але деякі основні права зберігають повну силу через побоювання зловживань надзвичайними повноваженнями. Це досягається шляхом визначення переліку прав, які можуть бути обмежені (ч. 2 ст. 115с). Сучасні конституційні норми Німеччини дозволяють обмежувати права людини здебільшого в умовах зовнішніх надзвичайних ситуацій, тобто під час стану оборони. В Основному законі конкретні положення, що регулюють надзвичайні ситуації, іноді передбачають можливість обмежень і в разі внутрішньої надзвичайної ситуації, зокрема в ч. 2 ст. 11 [312, с. 137].

Основний Закон, як зазначає Росалес Х., допускає обмеження, але не призупинення основних прав (зокрема свободи зібрань – ст. 8 і таємниці кореспонденції – ст. 10). Згідно зі ст. 19, такі обмеження можливі лише на підставі закону і не можуть порушувати сутність права навіть у стані оборони (ст. 115а–115l), під час стихійних лих (ст. 11(2)) чи загрози конституційному ладу (ст. 91). Після змін 1968 року положення про надзвичайний стан не переглядалися; подальше регулювання здійснюється спеціальними законами, зокрема *Infektionsschutzgesetz* (із поправками 2020–2021 років). Конституційний контроль при цьому спрямований на

забезпечення балансу між надзвичайними повноваженнями та гарантіями конституційного ладу [336, с. 11–13].

Тобто Конституція Німеччини не передбачає непорушних прав. Проте, забезпечення законності заходів, що вживаються урядом у надзвичайних умовах, а також визначення меж обмежень прав і свобод людини, забезпечується можливістю для громадян оскаржувати їх у Федеральному конституційному суді, якщо вони вважають, що їх права були порушені або обмежені державою без належних підстав (ст. 94 Конституції ФРН [286]).

Стаття 116 Конституції Іспанії передбачає стан тривоги, надзвичайний стан та стан облоги, які регулюються окремим законом [222]. Таким виступає Органічний закон від 1 червня 1921 р. про стан тривоги, надзвичайний стан та стан облоги [223].

Як відзначено в ч. 4 ст. 30 іспанської Конституції обов'язки громадян у випадках серйозної небезпеки, катастрофи чи громадського лиха можуть бути врегульовані законом. Обмеження прав і свобод громадян під час надзвичайного стану та стану облоги дозволене лише в межах зупинення дії ст. 17-20 (право на свободу та особисту недоторканність (ст. 17), право на честь, особисту та сімейну недоторканність та власний імідж (ст. 18), свобода пересування (ст. 19), свобода висловлювання (ст. 20)), ч. 2 ст. 28 (право на страйк) та ст. 37 (право працівників та роботодавців на колективні дії) Конституції.

Законом передбачаються обмежувальні заходи у формі тимчасового призупинення прав і свобод, зокрема: затримання порушників порядку; обшуки й контроль кореспонденції; обмеження пересування, свободи слова та зібрань; заборону страйків; вилучення зброї; обмеження діяльності підприємств. У межах режиму тривоги можливі також заборона руху в певний час і місцях, реквізиція майна, втручання в роботу суб'єктів господарювання та нормування товарів і послуг першої необхідності.

Тож, Іспанія пішла шляхом виокремлення конституційних прав, що підлягають обмеженню в надзвичайних умовах, та закріпила їх перелік в органічному законі, що має силу конституційного та пов'язаний з реалізацією основних прав [336, с. 15].

Конституція Сполученого Королівства, відзначають Е. Янг, П. Біркіншоу, В. Мітсілегас та Т. Крісту, є єдиною некодифікованою конституцією в Європі. Вона еволюційна, історична та переважно політична, формується фрагментарно через прагматичні рішення. Центральне значення має парламентський суверенітет. Верховний суд може констатувати несумісність із ЄСПЛ, але не скасовує законів. До Brexit було можливе скасування норм, що суперечили праву ЄС. Основні права захищає Закон про права людини 1998 року, який інтегрував ЄКПЛ у національне право. Контроль здійснюють парламентські комітети, неурядові організації та інші органи. Законодавство часто орієнтується на принципи загального права США, Австралії, Канади та Нової Зеландії [326, с. 83-84,].

За відсутності писаної конституції Велика Британія має спеціальний Закон про цивільні надзвичайні ситуації 2004 року [244], який є застосовним й до обставин військового характеру, й надзвичайних ситуацій природного, екологічного чи техногенного характерів. Запровадження будь-яких обмежувальних заходів відповідно до ст.ст. 27, 28, 30 Закону, як і їх зміну, подовження або припинення, здійснюється надзвичайними постановами уряду та затверджуються парламентом. Причому такі надзвичайні постанови є підзаконними актами по відношенню до Закону про права людини 1998 року [291]. Своєю чергою, Закон про права людини не передбачає непорушність прав і свобод або неможливість їх обмеження. Розділ 22 Закону передбачає, що надзвичайні постанови можуть включати будь-які положення та повинні бути затверджені актом парламенту або здійсненням королівської прерогативи, зокрема, шляхом впровадження таких обмежувальних заходів, як: реквізиція або конфіскація майна (з компенсацією або без неї); знищення майна, тваринного або рослинного світу (з компенсацією або без неї); обмеження пересування або зобов'язання переміщення на певну територію; заборона зібрань;

розгортання збройних сил; інші заборони та обмеження в рамках наданих повноважень.

Наочною є фактично абсолютна дискреція уповноважених органів щодо застосування будь-яких обмежувальних заходів, окрім хіба що парламентського та суддівського контролю. Проте, саме ч. 1 розділу 22 Закону про цивільні надзвичайні ситуації передбачає превентивні запобіжники шляхом погодження надзвичайних постанов з парламентом, зокрема й щодо запланованих заходів. Цей же контроль постфактум тягне вже юридичну відповідальність всіх видів за наслідками перевищення повноважень та пропорційності обмежень, завданих збитків.

Ст. 228 Конституції Польщі визначає три види виняткових правових режимів: воєнний стан, надзвичайний стан та стан стихійного лиха. Порядок введення їх введення, принципи діяльності органів державної влади та межі обмеження прав і свобод громадян під час дії надзвичайних станів регулюються окремим законом [345].

Польська Конституція в ст. 233 також накладає заборони на обмеження прав і свобод людини і громадянина за ознаками раси, статі, мови, віри та іншої дискримінації із зазначенням виключного переліку статей Конституції при запровадженні надзвичайного та воєнного станів: щодо гідності особи (ст. 30), набуття та позбавлення польського громадянства (ст. 34 та 36), захисту громадян за кордоном, захисту життя (ст. 38), заборони наукових та медичних експериментів (ст. 39), катування та нелюдського поводження над людиною (ст. 40), недопустимості безпідставного затримання і дотримання процесуальних гарантій при затриманні особи (ст. 41), притягнення до кримінальної відповідальності з дотриманням законності, права на захист та презумпції невинуватості (ст. 42), права на доступ до суду (ст. 45), захисту приватного і сімейного життя та особистої автономії (ст. 47), свободи совісті та віросповідання (ст. 53), права на звернення громадян та права на участь у державному управлінні (ст. 63), прав дітей (ст. 72), батьківських прав (ст. 48). При введенні стану стихійного лиха частиною третьою тієї ж статті, навпаки, передбачається чітко окреслене коло конституційних прав, обмеження яких дозволяється: свобода економічної діяльності (ст. 22 Конституції Польщі), особиста

свобода (ч. 1, 3, 5 ст. 41), недоторканність житла (ст. 50), свобода пересування і перебування на території країни (ч. 1 ст. 52), право на страйк (ч. 3 ст. 59), право власності (ст. 64), свобода праці (ч. 1 ст. 65), право на безпечні та гігієнічні умови праці (ч. 1 ст. 66), право на відпочинок (ч. 2 ст. 66).

При цьому ст. 31 Конституції закріплює, що обмеження конституційних свобод і прав можуть бути встановлені лише законом і тільки в тих випадках, коли це необхідно для захисту безпеки держави, громадського порядку, охорони навколишнього середовища, здоров'я чи громадської моралі, або ж для забезпечення прав та свобод інших осіб. Такі обмеження не повинні порушувати сутність самих прав і свобод.

Кожен з трьох надзвичайних режимів регулюється окремим законом: Закон від 18 квітня 2002 року про стан національного лиха [366], Закон від 21 червня 2002 року про надзвичайний стан [367] та Закон від 29 серпня 2002 року про воєнний стан, який також визначає повноваження Головнокомандувача Збройних Сил та принципи його підпорядкування конституційним органам Республіки Польща [368]. Всі три закони містять окремий розділ щодо обмежень прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, в законах про стан стихійного лиха та про надзвичайний стан такі норми викладені в розділі третьому. Що стосується воєнного стану, то такі обмеження регулюються розділом IV Закону. І в доповнення ст. 233 Конституції ці глави містять більш конкретні умови запровадження таких обмежень та зміст самих обмежень.

Розрізняється й перелік прав і свобод, особливості обмеження яких врегульовано наведеними законами. За Законом про воєнний стан можливе тимчасове обмеження доступу до товарів першої необхідності, свободи економічної та освітньої діяльності, торгівлі грошовими й валютними засобами, права на володіння зброєю, доступу до публічної інформації та руху транспорту як внутрішнього, так і закордонного. Закон про надзвичайний стан дозволяє тимчасово обмежувати економічну та освітню діяльність, торгівлю грошовими й валютними засобами, користування засобами зв'язку, право на володіння зброєю, доступ до публічної інформації, свободу зібрань і пересування, а також запроваджувати цензуру за

винятком релігійних ЗМІ, з метою забезпечення безпеки громадян. Закон про стан стихійного лиха дозволяє забороняти страйки в окремих сферах, обмежувати правила охорони праці та певну підприємницьку діяльність, регулювати масові заходи й пересування громадян.

Спільним для всіх трьох станів є можливість обмеження свободи економічної діяльності, доступу до інформації та пересування, але конкретні заходи та їх обсяг відрізняються залежно від характеру загрози та мети введення кожного стану. Також, закон про стан стихійного лиха робить акцент на обов'язках громадян щодо надання особистої та матеріальної допомоги, а закон про воєнний стан – на обмеженнях, пов'язаних з обороною та безпекою держави. Закон про надзвичайний стан фокусується на загрозах конституційному ладу, безпеці громадян та громадському порядку.

Б. Вишневський вважає, що інститут надзвичайних заходів у Польщі відповідає міжнародним стандартам і адекватно захищає права людини під час їх обмеження. Польські рішення характеризуються гнучкістю в межах Конституції та законів — особливо щодо географічного охоплення заходів і ступеня обмеження прав залежно від загрози [372, с. 95].

Порівнюючи обмеження прав і свобод людини за надзвичайних обставин з зарубіжним досвідом, слід віддати належне саме польському досвіду, який надзвичайно подібний до України. Ця подоба проявляється починаючи з переліку заборонених до обмеження конституційних прав, продовжується подібною градацією надзвичайних станів за видами та способами регулювання і закінчується схожими запроваджуваними обмеженнями. Для повноти аналізу потрібно провести порівняння за трьома названими критеріями відповідності, що відображено у таблиці 3.1.3. (Додаток Г).

Тож, лише Польща має подібний до України перелік непорушних прав за надзвичайних обставин, закріплений конституційно. В той час, як серед всіх інших досліджуваних країн регулювання обмежень конституційних прав і свобод має також

Іспанія, в якій реалізовано зворотній варіант, коли під час надзвичайного стану та стану облоги обмежувати дозволяється лише чітко визначене коло прав і свобод. Вважаємо такий підхід більш вдалим з точки зору максимального захисту та дотримання максимальної кількості прав людини навіть в екстраординарних умовах.

Аналогічним Іспанії чином, до речі, реалізовано гарантування прав й в Польщі, але під час дії стану стихійного лиха. Проте під час дії українського відповідника цього правового режиму – зони надзвичайної екологічної ситуації профільний закон взагалі не передбачає обмежень конституційних прав і свобод людини та громадянина, лише при введені надзвичайного стану в межах зони. Більш того, навіть ч. 2 ст. 64 Конституції України, формулюючи список непорушних прав, закріплює заборону їх обмежень лише під час воєнного та надзвичайного станів.

Слід також співставити непорушні конституційні права між Україною та Польщею для виявлення аналогій та відмінностей за допомогою таблиці 3.1.4. (Додаток Д). Як можна пересвідчитися Польща має менше непорушних прав. Ба більше, польська Конституція взагалі не містить декількох абсолютних в Україні прав, зокрема: право знати свої права і обов'язки, право не виконувати незаконні накази, заборону подвійної відповідальності за правопорушення та право на відмову свідчити проти себе та близьких. А такі права, як: на житло, рівні права і обов'язки в шлюбі та сім'ї, відшкодування державою або органами місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, в Польщі не віднесено до заборонених для обмеження в надзвичайних умовах. При цьому свобода совісті та віросповідання в Польщі є абсолютним правом на противагу Україні. Однак, все одно простежується перевага України над Польщею в проголошені захисту більшої кількості конституційних прав.

Другий критерій дозволяє виокремити кількість, види надзвичайних станів та їх нормативне регулювання в досліджуваних країнах, що й представлено в таблиці 3.1.4. (Додаток Е). Як видно з таблиці, найбільша подібність за видами надзвичайних станів простежується між Німеччиною, Іспанією та Польщею. Порівнюючи запроваджені обмежувальні заходи за ретельністю їх вноормування, кількістю та видовою диференціацією між різними надзвичайними станами у зростальному

порядку досліджувані країни розташовуються наступним чином: Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія та Польща. В цьому контексті Польща лідирує не дарма, оскільки лише вона серед всіх представлених країн має не лише порівняний з кількома іншими європейськими країнами, але й найбільш різноманітний перелік видів надзвичайних станів. Окрім того, за способами їх регулювання лише Польща, подібно до України, має й конституційне закріплення, й окремий закон для кожного виду надзвичайних станів, а також майже подібну їх назву. Тобто наочною є краща та ретельніша регламентація обмежень прав людини.

Взагалі, обмежувальні заходи серед всіх наведених держав, здебільшого, схожі. Проте, саме через найбільшу схожість Польщі та України в регулюванні обмежень прав і свобод осіб в надзвичайних умовах вбачається доцільним провести порівняння обмежувальних заходів цих країн для встановлення найбільш ретельного та обґрунтованого їх застосування.

Як бачимо з таблиці 3.1.5. (Додаток Є), більшість обмежувальних заходів за воєнного стану цілком співставні між двома країнами, але існують й істотні відмінності. Зокрема, такі заходи, як примусове використання ресурсів підприємств, ревізія майна, обмеження свободи пересування, перевірки документів, обшуки, цензура, обмеження діяльності ЗМІ, тобто свобода підприємницької діяльності, право власності, право на приватність, доступ до інформації (економічні, особисті та громадянські) мають найбільш ретельне регулювання в Польщі під час воєнного стану порівняно з Україною. Перевага віддається саме людині, як найвищій соціальній цінності, що захищається державою Польща. І, навпаки, деякі заходи, наявні в Україні, зокрема, що зачіпають, здебільшого, економічні права, – в Польщі відсутні. Звісно, збільшений перелік обмежень, рівно як і менша скрупульозність їх нормативного регулювання явно говорить не на користь України, що проголосила себе демократичною соціальною державою.

Як вбачається з таблиці 3.1.6. (Додаток Ж) на відміну від України Польща не розмежовує обмежувальні заходи за підставами введення надзвичайного стану, навпаки, наведений перелік може бути застосований до будь-якої підстави. Але в тому

й справа, бо за наявності більшої кількості таких заходів в Україні, добре, що їх застосування обмежене хоча б за таким критерієм. Але це сталося внаслідок відмінностей в підставах, про що йтиметься згодом.

Проти восьми неіснуючих в Польщі обмежувальних заходів, передбачених в Україні, остання не має лише п'ять наявних в Польщі. Причому вони не рівнозначні одне одному. Якщо в Польщі не можна, наприклад, насаджати квартирну повинність, використовувати ресурси підприємств та втручатися в їх діяльність (свобода підприємницької діяльності), мобілізувати населення (особиста свобода), залучати робітників до відновлювальних робіт (право на працю) та транспорт громадян або примусово вилучати майно (права власності), то в Україні не вживаються польські: заборона створення нових партій та громадських об'єднань, обмеження доступу до публічної інформації (громадянські та політичні права), ізоляція можливих заколотників (особиста свобода), контроль кореспонденції (особисті права) та обмеження обігу коштів та платіжних засобів (економічні права). Тобто, Україна дозволяє втручання не просто в більшу кількість прав і свобод, а нарівні з воєнним станом зазіхає на ґрунтовні економічні права, які покладено в основу ринкової економіки демократичної держави. Проте, Польща вільно розпоряджається політичними правами людини, обмеження яких значно змістовно ширше за аналогічні в Україні. Окрім того, польська цензура неабияк втручається в права громадян на інформацію. Інакше кажучи, приписи Йоганнесбурзьких принципів цій країні, мабуть, байдужі. Складається враження, що польським громадянам надається більше економічних преференцій за надзвичайного стану, аніж політичних свобод.

Найбільше відмінностей спостерігається при, здавалося б, найменш обтяжливому надзвичайному стані, перша з яких проявляється в назві: зона надзвичайної екологічної ситуації в Україні та стан стихійного лиха в Польщі. Вся справа в змістовному наповненні, себто підставах, що викликають ці правові режими, оскільки різні назви припускають різні передумови їх застосування, та підходах врегулювання.

Так, ст. 3 Закону Польщі про стан стихійного лиха відносить до підстав його введення природні катастрофи (події, викликані силами природи: землетруси, бурі, повені, посухи, лісові пожежі, сильні опади, екстремальні температури, зсуви, а також поширення шкідників чи хвороб серед рослин, тварин або людей) та технічні аварії (раптові й непередбачувані пошкодження чи руйнування будівлі, обладнання або технічної системи, яке спричиняє зупинку їх роботи або втрату функціональних властивостей).

В той час, як згідно зі ст. 5 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» підставами для оголошення певної території зоною надзвичайної екологічної ситуації є: суттєве перевищення допустимих норм стану довкілля, загроза життю й здоров'ю людей чи значні збитки, масштабні й невідворотні негативні зміни в природному середовищі, що унеможливають проживання або господарську діяльність, чи різке зростання захворюваності населення через погіршення екологічних умов.

Якщо Польща до формулювання підстав підходить з боку саме обставин, що спричинюють введення порівнюваного стану, то Україна окреслює вже їх наслідки. Саме в цьому полягає фундаментальна відмінність, яка й спричиняє подальші не лише різницю між цими країнами в регулюванні даного правового режиму, зокрема й обмежувальних заходів, а й нормативну заплутаність їх регулювання в Україні, вдаючись до потреби паралельного введення надзвичайного стану, оскільки за певними обставинами вони перекликаються. Дійсно, наслідки, як підстава оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації, утворюються через надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, які, своєю чергою, виступають підставою введення надзвичайного стану. Причому, при співставних обставинах запровадження обидва надзвичайні закони України мають окремі переліки дещо різних запроваджуваних обмежувальних заходів, але не мають критеріїв розмежування станів один від одного.

Звісно, до реплікації надзвичайного стану в зоні надзвичайної екологічної ситуації вдалися, скоріш за все, через неможливість або небажання змінювати

Конституцію України, ч. 2 ст. 64 якої накладає певні заборони обмежень прав і свобод лише за надзвичайного або воєнного станів, а закон про зону надзвичайної екологічної ситуації конче потрібно було прийняти. Але суті проблеми це не змінює.

На наш погляд, така ситуація склалась через те, що до визначення підстав для введення надзвичайного стану законодавець, подібно Польщі, використовував саме обставини, а не наслідки, як для зони надзвичайної екологічної ситуації. Що підтверджується аналізом підстав введення надзвичайного стану в Польщі за ч. 1 ст. 2 спеціального закону (виникнення особливої загрози конституційному ладу, безпеці громадян чи громадському порядку (зокрема терористичної), яку неможливо усунути звичайними конституційними засобами), до яких якраз і не включено ані надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, ані природні катастрофи та технічні аварії.

Сиріч, для подолання означених проблем українського законодавства вважаємо за доцільне виокремити з Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» п. 1 ч. 2 ст. 4 та перенести до ст. 5 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», за прикладом Польщі. А відтак, змінити також ч. 2 ст. 64 Конституції України шляхом додавання до правових режимів, за яких можливе обмеження певних конституційних прав і свобод, зону надзвичайної екологічної ситуації.

Повертаючись до порівняльного аналізу обмежувальних заходів зони надзвичайної екологічної ситуації в Україні та стану стихійного лиха в Польщі, співставлення їх аналогів представлено в таблиці 3.1.7.(Додаток 3). Наочною є вражаюча подібність передбачених обмежень в обох країнах. Наявна більша їх кількість у Польщі елементарно пояснюється встановленою вище відмінністю в Україні переліків запроваджуваних заходів надзвичайного стану в зоні надзвичайної екологічної ситуації та за надзвичайного стану з підстав надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Але, все ж Польща може запроваджувати надмірні заходи порівняно з Україною: заборона страйків (право на мирні зібрання), обмеження поштових, кур'єрських та телекомунікаційних послуг (право на

інформацію, приватність). Жорсткіше в Польщі й з правом власності: якщо в Україні його відчуження можливе лише з компенсацією вартості, то Польща дозволяє будь-які дії з ним без відшкодування. Аналогічні справи й з залученням громадян та транспорту до аварійно-рятувальних робіт: в Україні – добровільно із забезпеченням безпеки праці, в Польщі – примусово та з погіршенням умов охорони праці.

Кожен з надзвичайних законів Польщі зобов'язує уряд під час запровадження обмежень у відповідному нормативному акті визначати детальний порядок і способи, а також територіальний, суб'єктний і предметний обсяг запровадження та застосування обмежень свобод і прав людини та громадянина, з урахуванням, наскільки це можливо, мінімізації індивідуальних і соціальних незручностей, що випливають із застосування цих обмежень. В Україні такі норми відсутні, окрім зобов'язання зазначення у відповідному указі Президента переліку конституційних прав, що обмежуються.

На противагу, в Україні закони про надзвичайний та воєнний стан передбачають заборони, відсутні в аналогічних законах Польщі: зміни Конституції, виборів Президента, до парламенту й органів місцевого самоврядування, проведення референдумів, обмеження прав і повноважень народних депутатів, та окремо в законі про надзвичайний стан – зміни виборчих законів. Проте, Польща винесла такі вимоги до власної Конституції, що надає їм значно вищу юридичну силу. Тоді як Україна аналогічний статус надала лише змінам Конституції.

Поряд з заборонаю на зміни Конституції в Польщі також заборонено вносити зміни до надзвичайних законів. В Україні ж Закон про воєнний стан, наприклад, змінювався з початку нападу РФ неодноразово, і станом на дату цих строк кількість таких змін склала 25.

Окрім того, ст. 228 польської конституції дозволяє місцеві вибори в тих районах, де надзвичайні заходи ще не впроваджені. В Україні такий виняток відсутній.

Взагалі, Конституція Республіки Польща має окремий розділ IX «Надзвичайні заходи», який впроваджує базову та верховну, з точки зору права, регламентацію

головних принципів дій держави в надзвичайних обставинах, наголошуючи, перш за все, на обов'язковості відповідності вимогам пропорційності ступеню загрози і спрямуванням на якнайшвидше відновлення умов, що забезпечують нормальне функціонування держави при вжитті запроваджуваних заходів (ч. 5 ст. 228). Тоді як в Україні такий підхід не реалізований.

Ще однією суттєвою відмінністю польської конституції (ст. 234) є розширення повноважень президента до рівня законодавчої влади через можливість ухвалювати розпорядження, що мають силу закону, в разі неспроможності парламенту зібратися на засідання. Але такі повноваження обмежуються такою необхідністю затвердження виданих за їх наслідками нормативних актів парламентом на найближчому засіданні.

Вважаємо, що в Україні за поточних умов надавати президенту більше повноважень не доречно. Оскільки політичний баланс сил за польською конституцією парламентсько-президентський, в той час як в Україні – президентсько-парламентський. Сучасність ставить українське суспільство перед умовою слідувати найкращим європейським практикам надзвичайного законодавства, зокрема досвіду Польщі, але не в цьому напрямку, принаймні, поки що.

Розділ 3.2. Напрямки вдосконалення механізму реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного і воєнного станів

Міжнародно-правові стандарти дотримання прав людини в надзвичайних обставинах, особливо із застосуванням механізму відступу держави від зобов'язань за міжнародними договорами, накладають не лише процедурний обов'язок на державу, але, здебільшого, вимагають попереднього розроблення відповідного законодавства, що потребує зваженого підходу, системності та доцільності.

Вивчаючи нормативні та наукові визначення понять конституційних надзвичайних правових режимів в Україні було виявлено ряд алогічних, змістовних невідповідностей, виправлення яких повинно призвести до поліпшення механізму реалізації прав і свобод людини під час дії таких режимів, способи або напрямки чого пропонуються в цьому розділі. До виявлених недоліків досліджуваних правових режимів, перш за все, віднесено термінологічну невизначеність деяких дефініцій, які формують підстави їх оголошення. Численних зауважень присвячено, зокрема п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Так, невизначеність критерію «особливої тяжкості» надзвичайних ситуацій, природних або техногенних, створює правову прогалину. Щоб уникнути можливих зловживань владою, цей аспект законодавства необхідно терміново та чітко врегулювати.

Нечітке правове визначення терміна «застосування засобів ураження» в тій же нормі створює ризик довільного (розширеного) трактування цього поняття у правозастосовній практиці. Це, своєю чергою, підриває конституційні принципи рівності та справедливості, оскільки порушується вимога щодо визначеності, ясності та недвозначності правової норми.

Оскільки міжнародне поняття «пандемія» та нормативно-правове поняття «епідемія» є змістовно рівнозначними та ідентичними, слід поставити під сумнів доцільність використання двох термінів. Для підвищення «якості закону» та

досягнення його узгодженості необхідно уніфікувати законодавство, застосовуючи лише чинний і вже закріплений понятійний апарат.

Ситуація з «панзоотією» ідентична попередній: термін відсутній у національних законах, а його звужене визначення міститься лише в одному з підзаконних актів. Це свідчить про системну проблему нормативно-термінологічної невизначеності та порушення ієрархії правових норм у законодавстві України.

Вживання терміну «значні верстви населення» є нечітким і суперечить вимогам якості закону та принципам законності. Його слід замінити для термінологічної узгодженості: ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» визначає критерій надзвичайних ситуацій «не нижче загальнодержавного рівня», а ст. 5 Кодексу цивільного захисту — «державний» для класифікації найвищого рівня надзвичайних ситуацій. Відтак, для уніфікації правового поля та підвищення ясності норми пропонується у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» замінити конструкцію «...значних верств населення» на «... не нижче державного рівня».

Чинне законодавство не дає чіткого визначення терміну «об'єкти життєзабезпечення», що порушує принципи системності та визначеності права. З одного боку, термін «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» (п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону «Про правовий режим надзвичайного стану») фактично збігається з поняттям «об'єкти критичної інфраструктури, що забезпечують життєзабезпечення населення» (п. 1 і п. 2 ч. 4 ст. 8 Кодексу цивільного захисту відповідно до п. 13 ст. 1 Закону України «Про критичну інфраструктуру»). Водночас п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури (постанова КМУ №1109 від 09.10.2020 р.) суттєво звужує зміст цих об'єктів. Отже, спірний термін потребує не лише законодавчого закріплення, а й комплексного перегляду та узгодження відповідних нормативних актів. На нашу думку, більш обґрунтованим було б замінити у п. 2 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» словосполучку «...особливо важливих об'єктів життєзабезпечення» на формулювання «...об'єктів критичної інфраструктури відповідної категорії критичності». А також Кабінету Міністрів України слід

привести п. 10 Переліку секторів критичної інфраструктури, затвердженого постановою від 09.10.2020 № 1109, у відповідність до положень Кодексу цивільного захисту України та Закону України «Про критичну інфраструктуру».

Варто також звернути увагу на те, що в законодавстві відсутні визначення термінів «міжнаціональний конфлікт» та «міжконфесійний конфлікт» (п. 3 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»), словникові визначення яких, віднайдені в цьому дослідженні, слід впровадити в їх нормативно-правові визначення у профільному законі.

Відсутнє визначення поняття «масові безпорядки», що згадується в п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», та є словниковим синонімом слова «заворушення», яке, своєю чергою, вже в нормоване в ст. 294 Кримінального кодексу України, а отже, є еквівалентом кримінально-правового поняття «масові заворушення». Відтак, є необхідність привести п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у відповідність до положень ст. 294 Кримінального кодексу України.

Понятійні прогалини віднайдено й у нормативно-правовому формулюванні дефініції «воєнний стан», наведеній в ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Не роз'яснена лексема «збройної агресії», як підстави запровадження цього правового режиму, та відсутня в профільному законі, має визначення у ст. 1 Закону України «Про оборону України», з розкриттям, які саме дії збройних сил інших держав входять в його змістовне наповнення. Проблемою тут постає брак системного взаємозв'язку між даними нормативними актами, яке можна врегулювати бланкетною нормою.

Аналогічно й з дефініцією «загроза нападу», яка в контексті збройної агресії, нападу, небезпеки для державної незалежності, територіальної цілісності та національної безпеки, як підстави оголошення воєнного стану, потребує чіткого визначення поряд з терміном «воєнна загроза», присутнього в Законі України «Про оборону України» (абз. 2 ч. 1 ст. 3 та абз. 3 ч. 2 ст. 10). За словниковим тлумаченням

обидва поняття є тотожними, позначають можливість або реальну загрозу агресії, що може призвести до небезпечних наслідків, таких як захоплення територій, населення, пограбування чи знищення. Отже, актуальним є питання або чіткого нормативного визначення поняття «загроза нападу», або заміни його на вже існуюче поняття «воєнна загроза», яке має більш точне правове тлумачення, та системно його використовувати в єдиному розумінні.

Згідно з Законом України «Про національну безпеку», національна безпека полягає у захисті суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу та національних інтересів, а загроза їй – це явища чи фактори, що ускладнюють їх забезпечення. Отже, підстава для введення воєнного стану – загроза незалежності та цілісності України – вже охоплюється поняттям загрози національній безпеці, що робить її формулювання повторним і порушує принципи правової визначеності та системності законодавства.

Законодавцем допущено неоднозначне використання подібних, тотожних підстав для оголошення двох різних правових режимів – надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації при узаконеній можливості їх одночасної дії за відсутності чітких ознак їх розрізнення. При цьому, надзвичайний стан передбачає різні переліки обмежувальних заходів під час дії у самостійному порядку та в межах зони екологічної ситуації, що очевидно потребує законодавчого відокремлення обох режимів. Законодавство не передбачає можливість оголошення надзвичайного стану через необхідність застосування більш обтяжливих заходів на додаток до надзвичайної екологічної ситуації як встановлена підстава, хоча, враховуючи структуру статті 10 відповідного закону, це було б логічним.

Окрім того, підставами для оголошення зони надзвичайної екологічної ситуації є наслідки надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Ці ж самі надзвичайні ситуації є підставою для введення надзвичайного стану. Парадоксально, але при схожих обставинах, українське законодавство передбачає різні переліки обмежувальних заходів для цих двох режимів, не надаючи жодних критеріїв для їх розмежування.

З метою усунення зазначеної проблеми в українському законодавстві за аналогією з відповідним підходом, застосованим у законодавстві Республіки Польща, вбачається доцільним виокремити з Закону шляхом вилучення п. 1 ч. 2 ст. 4 та ст. 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» й інтегрувати їх до ст. 5 та 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» відповідно. Це, своєю чергою, тягне внесення змін до української Конституції, а саме до ч. 2 ст. 64 Конституції України шляхом її доповнення словосполученням «...та в зоні надзвичайної екологічної ситуації...».

При дослідженні історичного досвіду застосування сучасною державою Україна надзвичайних правових режимів було встановлено низку правозастосовчих та нормативних проблем.

«Перший» досвід застосування правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації є аварія на Чорнобильській АЕС, на реалізацію якого було спрямовано Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи». Системний порівняльно-правовий аналіз надзвичайного законодавства засвідчує, що даний закон не визначає порядку запровадження та скасування правового режиму, не встановлює його ініціаторів і не відносить його до режиму зони надзвичайної екологічної ситуації попри змістовну й структурну подібність з останнім та зв'язок із наслідками Чорнобильської катастрофи як техногенної й природної надзвичайної ситуації, цей акт не може бути однозначно кваліфікований як конституційно визначений надзвичайний правовий режим. Зазначені прогалини свідчать про необхідність його узгодження із Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» або Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Конституційний механізм забезпечення прав і свобод людини при досліджуваних правових режимах шляхом видання відповідного указу Президента з подальшим його затвердженням законодавчим органом, досліджений в історичному аспекті його практичного застосування в період з початку незалежності України, налічує 6 відповідних указів для зони надзвичайної екологічної ситуації в період часу

з 1998 р. по 2010 р., 2 для надзвичайного стану – у 2005 році та 23.02.2022 р., і також 2 для воєнного стану – у 2018 р. та у 2022 р. Всі президентські укази мали ряд істотних недоліків, систематизацію яких наведено нижче. Але дані вади мали наслідком їх перенесення на міжнародну арену при застосуванні «права відступу» щодо його обґрунтування, або його не доречного використання.

В підсумку головні складнощі для президентських указів про оголошення певного надзвичайного стану та, почасти, для процедур відступу полягали у: визначенні вірного правового режиму, особливо між надзвичайним станом та зоною надзвичайної екологічної ситуації; зазначенні переліку обмежуваних конституційних прав і свобод; обґрунтуванні доцільності обмежень; окресленні чітко визначених запроваджуваних заходів із повною відповідністю допустимих для підстав запровадження певного стану; встановленні граничного строку дії, надто для зони надзвичайної екологічної ситуації.

Тож для подолання означених недоліків правозастосовної практики під час видання таких указів слід:

- 1) вдосконалити зміст статей надзвичайних законів щодо вимог до указу;
- 2) покращити контрольні механізми та підзвітність шляхом:
 - посилення контролю Верховної Ради – встановити більш чіткі процедури затвердження указів Верховною Радою, щоб забезпечити їх своєчасне і законне прийняття в межах встановлених строків;
 - забезпечення прозорості – залучити громадськість та відповідні інституції до оцінки законопроектів і указів, пов'язаних з надзвичайним станом, щоб покращити публічний контроль та підзвітність органів влади;
 - впровадження експертної перевірки нормативних актів – регулярно проводити експертні консультації та правовий аудит існуючих нормативних актів з метою виявлення прогалин і суперечностей у правовому регулюванні, що стосується надзвичайних правових режимів.

Правова обґрунтованість одночасної дії кількох надзвичайних режимів в Україні є вкрай дискусійною. Це стосується як законодавчо закріпленої можливості суміщення режиму екологічної ситуації та надзвичайного стану, так і фактично реалізованої ситуації суміщення надзвичайного та воєнного станів у лютому 2022 року, попри відсутність прямої нормативної вказівки. Окремим питанням постає можливість негайного дострокового припинення надзвичайного стану одночасно з введенням воєнного.

Проведений системний аналіз законодавства свідчить, що в Україні обмеження прав, зокрема в умовах надзвичайного чи воєнного стану, фактично ототожнюється із заборонаю або призупиненням їх реалізації. Водночас Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував на недопустимості свавільного обмеження конституційних прав і свобод. Такі обмеження можливі лише на підставі Конституція України та законів України, за наявності легітимної мети, суспільної необхідності, пропорційності, належного обґрунтування й мінімального втручання без порушення сутності права. З огляду на конституційну заборону звуження змісту й обсягу прав і свобод, передбачені надзвичайним законодавством обмеження потребують перегляду з метою усунення практики повних заборон.

Аналізуючи правове регулювання обмежень прав і свобод людини в надзвичайних умовах було виявлено спотворення головної мети запровадження надзвичайного стану, визначеній в ст. 2 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», що відповідає духу Закону, загальноприйнятим демократичним принципам та міжнародній практиці заміною іншими, більш вільними у трактуванні, цілями в ст. 16 цього ж Закону. На нашу думку, для виправлення цієї вади доцільно змінити зміст першого абзацу статті 16 Закону, замінивши фразу «в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» на «для досягнення мети, визначеної статтею 2 цього Закону».

Деякі з гарантій законності, відображені в ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ст. 21 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», серед іншого напряму обмежують політичні права громадян України, скасувавши їх заборонаю проведення виборів Президента України, до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, проведення всеукраїнських та місцевих референдумів протягом дії надзвичайних обставин. Раніше в цій праці ми вже дійшли висновку про недопустимість такого механізму обмеження прав і свобод людини та потребу його перегляду.

Серед інших проблем обмежувальних заходів є посягання на непорушні права, які прямо заборонено обмежувати в надзвичайних умовах згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України. До таких слід віднести, наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який передбачає запровадження трудової повинності, п. 4 ч. 2 ст. 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» та абз. 8 ч. 5 ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» щодо введення карантину, оскільки вони прямо лімітують ст. 29 Конституції, яка захищає право на свободу та віднесена до абсолютних прав. Прямі протиріччя Основному Законові повинні бути скасовані.

Відмінність у підходах законодавця до переліку обмежувальних заходів – відкритий перелік для воєнного стану та чітко визначений для надзвичайного стану або надзвичайної екологічної ситуації – породжує сумніви щодо можливості їх розширення. Хоча їх розширення під час дії воєнного стану можливе за рахунок норм міжнародного гуманітарного права, залишається незрозумілим, які саме норми маються на увазі. Проблема в тому, що міжнародне гуманітарне право включає не лише Женевські конвенції та протоколи до них, але й рекомендації МКЧХ та неписані "закони війни" (звичаєве право). Тому виникає невизначеність, – які саме норми маються на увазі. Якщо мова йде виключно про зафіксовані в конвенціях, то законодавцю варто було б це чітко зазначити.

За аналогією Польщі пропонується до законодавства України додати гарантії з дотримання прав осіб, а саме:

1) до всіх трьох надзвичайних законів (ст. 21 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ст. 10 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»): зобов'язання держави під час введення обмежень чітко визначати у відповідному нормативно-правовому акті порядок і методи їх застосування, а також територіальні, суб'єктні та предметні межі цих обмежень, з урахуванням, наскільки це можливо, мінімізації індивідуальних і соціальних незручностей, що можуть виникнути внаслідок їх впровадження;

- до Конституції – гарантії законності за надзвичайного та воєнного станів: заборону на проведення виборів Президента, парламентських виборів та виборів до органів місцевого самоврядування, проведення референдумів, обмеження прав і повноважень народних депутатів, зміни виборчого законодавства, а також надзвичайних законів; дозвіл на проведення місцевих виборів в тих місцях, де надзвичайні заходи ще не впроваджені.

Ігнорування існуючого надзвичайного законодавства несе ризики негативних наслідків для демократичного устрою, оскільки відкривається можливість для урядів швидко вживати надзвичайні обмежувальні заходи, обходячи або користуючись слабкістю парламентського та судового контролю, що може бути спричинено такими факторами: бюрократичні перешкоди, політичний вплив, безвідповідальність за помилкові політичні та нормативні рішення, що призводять до порушень прав і свобод громадян в надзвичайних ситуаціях. Головною умовою, яка би змусила держави дотримуватися верховенства права, законності та заздалегідь підготовленого надзвичайного законодавства є запровадження відповідальності за їх ігнорування, політичної та юридичної.

Наведені в підрозділі 1.2. проблеми реалізації міжнародних принципів в надзвичайному законодавстві всіх рівнів (міжнародному та національному) потребують вирішення шляхом завчасного ухвалення надзвичайних правових актів

міжнародного та національного рівнів, а також через впровадження й послідовне застосування основоположних принципів прав людини під час розроблення надзвичайного законодавства, зумовленого конкретними обставинами.

Висновки до Розділу 3

Дослідження юридичних засад встановлення обмежень прав і свобод людини в надзвичайних умовах здійснювалось у світлі встановлення дійсних правових механізмів цього процесу в Україні та країнах Європи й Європейського Союзу, обраних для порівняння на початку праці, зокрема через зіставлення обмежувальних заходів між конституційними надзвичайними правовими режимами в Україні та з аналогічними в указаних державах.

Попри проголошену в Конституції України непорушність прав людини та неможливість їх скасування поточне надзвичайне законодавство має на увазі саме заборону, скасування дії прав і свобод запроваджуваними заходами в умовах конституційних надзвичайних правових режимів.

Диференціація запроваджуваних заходів під час надзвичайного стану на загальні та спеціальні для різних підстав оголошення цього правового режиму видається доцільною та відповідною цілям, проголошеним в ст. 2 спеціального закону. Проте розкриття поняття «змісту заходів правового режиму надзвичайного стану», запропонованого ст. 16 того ж Закону, приводить до висновку підміни мети оголошення цього стану, визначеної в ст. 2.

Нарізний підхід законодавця щодо невиключності переліку обмежувальних заходів під час воєнного стану та, навпаки, їх чітка визначеність в умовах надзвичайного стану або зони надзвичайної екологічної ситуації сприяють неоднозначному тлумаченню допустимості їх розширення, хоч й за рахунок норм міжнародного гуманітарного права. Справа в тому, що норми міжнародного гуманітарного права містяться не лише в Женевських конвенціях та додаткових протоколах до них, а й в рекомендаціях Міжнародного комітету Червоного Хреста, неписаних «законах війни»,

що є нормами звичаєвого гуманітарного права. Тобто, виникає питання, а про які саме норми міжнародного гуманітарного права йдеться? І якщо таки про писані норми конвенцій, мабуть, законодавцю слід закріпити саме такий підхід.

Обмежувальні заходи у зоні надзвичайної екологічної ситуації, зосереджені переважно на регулюванні господарської діяльності, зумовлені специфікою надзвичайних подій і можуть доповнюватися заходами надзвичайного стану у разі потреби суворіших обмежень. Водночас відсутність чітких критеріїв їх розмежування ускладнює одночасне застосування цих режимів, а потреба в жорсткіших заходах навіть не визначена законодавством як підстава для введення надзвичайного стану паралельно із запровадженням відповідної зони.

Порівнюючи обмежувальні заходи за конституційних надзвичайних режимів наочним є те, що найбільш суворі обмеження діють за воєнного стану. Надзвичайний стан спрямований переважно на захист громадського порядку. Зона надзвичайної екологічної ситуації – найменш жорсткий режим, що охоплює переважно питання екологічної та епідеміологічної безпеки й обмеження пересування у небезпечних районах. Причому аналогічний вплив на конституційні права і свободи осіб простежується й в способах обмежень: здебільшого через їх заборону, а також втручання в абсолютні права. Помітними є також групи обмежених прав при класифікації їх за змістом: громадянські та політичні права, економічні, соціальні та культурні права, особисті.

Порівняльний аналіз зарубіжного досвіду на підставі таких показників, як наявність абсолютних прав, видова розмаїтість надзвичайних станів та методів їх врегулювання, стримувальні заходи, дозволив дійти висновку про найбільшу подібність надзвичайних законодавств України та Польщі. Зокрема, серед порівнюваних країн ЄС (Польща, Франція, Іспанія, ФРН, Великобританія) лише Польща та Іспанія мають непорушні конституційні права, визначені в протилежний одна від одної спосіб. В Україні їх перелік ширший. Різноманітність надзвичайних правових режимів, способи їх нормативного регулювання та засоби обмеження

знаходять максимальну тотожність між Польщею та Україною, але більша кількість ущемлень прав знов зберігається за останньою.

Виокремити слід висновок про більш вдалу реалізацію розмежування законодавчого регулювання надзвичайного стану та стану стихійного лиха в Польщі, ніж в Україні, де спостерігається певний безлад з цього питання. Аналогічних підсумків доходимо й щодо конституційного закріплення заборонних заходів в Польщі з акцентом на чіткій регламентації утисків прав з вимогою мінімальних втручань, менш жорсткого та більш гнучкого вноормування виборчих процесів за екстрених випадків.

Напрями оптимізації механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина під час дії конституційних надзвичайних правових режимів зосереджені на приведенні національного надзвичайного законодавства у відповідність нормативних актів одного з одним, подолання правових прогалин шляхом доповнення законодавства та внесення відповідних змін, зокрема, щодо понятійного апарату при визначенні підстав оголошення того чи іншого особливого стану, подекуди суперечливої структури надзвичайних законів, можливості паралельної дії всіх надзвичайних режимів, що покликано вимогами «якості закону» через, зокрема, принцип верховенства права.

Також запропоновано методи виправлення недоліків у практиці розроблення президентських указів про введення надзвичайних правових режимів конституційного характеру та повідомлень ООН про відступ від зобов'язань за МПГПП.

Заходи обмежувального характеру, передбачені законодавством про надзвичайні режими, слід уважно переглянути, щоб виключити абсолютні заборони та втручання в непорушні права. Особливої уваги вони потребують для чіткого розрізнення в режимах надзвичайного стану та зони екологічної катастрофи. При вирішенні зазначених проблем регулювання прав осіб за особливих обставин доречним є й наведений закордонний досвід.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження, що містяться в цій дисертаційній роботі, отримані внаслідок вирішення поставлених наукових завдань та досягнення його мети – порівняння певних особливостей правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму надзвичайного і воєнного стану в Україні і в країнах Європейського Союзу. До найважливіших висновків слід віднести наступне.

1. Українське надзвичайне законодавство базується на міжнародних стандартах захисту прав людини, про що свідчать посилання у відповідних законах на МПГПП щодо інформування ООН та інших країн про обмеження прав під час надзвичайних ситуацій, що є прямою відсилкою до ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, які формують основу міжнародного надзвичайного права.

2. З точки зору "якості закону" аналіз правових підстав введення конституційних правових режимів виявив термінологічні невизначеності, які можна поділити на законодавчо неврегульовані (наприклад, «засоби ураження», «загроза нападу») та нечіткі або двозначні («пандемія», «панзоотія», «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення», «міжнаціональний конфлікт», «міжконфесійний конфлікт», «масові беспорядки», «надзвичайна екологічна ситуація», «небезпека державній незалежності України, її територіальній цілісності»). Пропонується використовувати уточнені значення цих термінів для усунення дефектів, в тому числі шляхом внесення змін до законодавства, щоб підвищити "якість закону" та уникнути перевищення компетенції уряду та невиправданих обмежень прав.

3. Порівняльний аналіз указів Президента України про введення надзвичайних правових режимів в Україні виявив усталену проблемну практику: ігнорування профільних законів (особливо в 1998-2010 рр.), відсутність обґрунтування введення або строку дії, перевищення дводенного терміну для затвердження Верховною Радою. Заходи часто не відповідали запровадженому режиму або підставі для його оголошення. В указах 2018-2022 рр. не було детального переліку обмежувальних заходів, що порушує вимоги надзвичайного законодавства. Ці недоліки вплинули на застосування «права відступу», зокрема копіювання всіх можливих обмежень в повідомлення до ООН та застосування відступу у випадках, не передбачених

українським законодавством, навіть коли обмеження заборонені Конституцією. Пропонуються конкретні кроки для вирішення цих проблем у нормативних актах про введення надзвичайних правових режимів.

4. Виявлено відсутність правового обґрунтування можливості одночасного запровадження кількох конституційних надзвичайних правових режимів в Україні, що автоматично створює перехресні підстави запровадження збільшеного обсягу обмежувальних заходів і, як наслідок, обмежень прав і свобод осіб, не кажучи вже про автоматичне, практично узаконене перевищення повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування за таких умов. Даний порядок речей не відповідає вимогам міжнародного надзвичайного права та потребує однозначного й найскорішого виправлення.

5. Спеціальне надзвичайне законодавство України в якості обмежень прав і свобод використовує їх заборону, скасування, що грубо порушує вимоги Основного Закону України щодо заборони завуження змісту чи обсягу прав і свобод осіб та досліджених на підтвердження рішень Конституційного Суду України. Обмеження, передбачені надзвичайним законодавством, підлягають ретельному перегляду з метою уникнення повних заборон.

6. У Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» виявлено підміну цілей введення надзвичайного стану (ст. 2) на «поліцейські» повноваження (ст. 16). Пропонується виключити положення, що дозволяють таке трактування виконавчих повноважень, щоб уникнути розбіжностей.

7. При порівнянні надзвичайного законодавства європейських країн (Франції, Польщі, Великої Британії, Іспанії та Німеччини) враховувалися абсолютні права, схожість правових режимів та механізми регулювання. Найефективнішим є встановлення певного переліку прав, які можна обмежувати (як в Іспанії та частково в Польщі).

8. Польща чітко відокремлює стан стихійного лиха від надзвичайного стану. В Україні підстави для встановлення зони надзвичайної екологічної ситуації визначаються через оцінку її наслідків, що відрізняється від підходу до запровадження надзвичайного стану. Така різниця зумовлює неузгодженість правового регулювання

та нормативну невизначеність, оскільки підстави обох режимів частково збігаються. Зокрема, наслідки надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру можуть бути підставою як для оголошення відповідної зони, так і для введення надзвичайного стану, попри відсутність чітких критеріїв їх розмежування та різні переліки обмежувальних заходів. Доцільним є розмежування цих режимів за зразком польського законодавства: підстави, пов'язані з техногенними й природними надзвичайними ситуаціями, слід віднести до спеціального закону про надзвичайний стан разом із передбаченими для них заходами.

9. Для України слухним є досвід Польщі й в питаннях ширших гарантій, закріплених конституційно, додержання прав людини за надзвичайних станів, зокрема, щодо обов'язку держави чіткого визначення переліку вжитих заходів поряд з територіальними, строковими, особистими тощо межами їх дії за умови мінімального втручання в права й свободи людини.

10. Аналіз зарубіжного досвіду впровадження надзвичайних станів та відповідної судової практики дозволяє виокремити низку спільних проблемних факторів. Зокрема, спостерігається тенденція до інтеграції окремих надзвичайних заходів у звичайний правовий режим, як це відбулося у Німеччині та Франції. У період пандемії 2020 року в деяких країнах (Франція, Німеччина, Велика Британія, Польща, Україна) відзначалися випадки уникнення застосування чинного надзвичайного законодавства. Крім того, в багатьох країнах, за винятком Іспанії, фіксувалися випадки застосування непропорційних та надмірних обмежувальних заходів, які іноді впроваджувалися за допомогою підзаконних нормативних актів (Польща, Україна).

11. Систематизовано базові причини уникнення урядами досліджених європейських країн наявного надзвичайного законодавства та висунуто способи їх подолання.

Перспективні напрями подальших наукових досліджень у межах тематики дисертаційної роботи:

- «особлива тяжкість» надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру є оціночною ознакою, яка не має належного нормативного визначення в

законодавстві, що свідчить про наявність правової прогалини та зумовлює необхідність її чіткого правового врегулювання з метою запобігання можливим зловживанням з боку органів влади;

- актуальною виступає потреба визначити достатність підстав для введення надзвичайного стану в межах зони надзвичайної екологічної ситуації;

- неврегульованим залишається й питання законодавчого визначення взаємозв'язку досліджуваних правових режимів із законодавством у сфері цивільного захисту;

далекосяжним напрямом дослідження є також пошук ефективних механізмів спонукання урядів до неухильного дотримання принципів верховенства права, законності та конституційних приписів, а також положень заздалегідь розробленого надзвичайного законодавства. Особливої уваги потребує питання встановлення чітких механізмів політичної та юридичної відповідальності за їх порушення або умисне обходження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басов А. В. Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану : дис.: канд. юрид. наук : 12.00.07 / Андрій Віталійович Басов. – Х., 2006. – 201 с.
2. Бояров В. І, Шалдирван П. В. Масові заворушення: особливості кваліфікації. Часопис Академії адвокатури України. 2014. Т. 7, № 4 (25). С. 9–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2014_7_4_3 (дата звернення: 17.12.2024).
3. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. № 1. С. 11–17. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/244> (дата звернення: 07.05.2025).
4. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження. Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/116-chapter_manuscript-2996-1-10-20200710_0.pdf (дата звернення: 15.10.2023).
5. Велика українська енциклопедія. Пандемія: веб-сайт. URL: <https://vue.gov.ua/Пандемія> (дата звернення: 16.10.2024).
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, 1728 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989> (дата звернення: 14.10.2024).
7. Верховенство права та доступ до правосуддя: Доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava#scrollidow> (дата звернення: 06.09.2025).
8. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України : Висновок Конституц. Суду України від 31.10.2019 № 4-в/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-19#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

9. Володимир Зеленський підписав заявку на членство України у Європейському Союзі – Офіційне інтернет-представництво Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 28 лютого 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidpisav-zayavku-na-chlenstvo-ukrayini-u-73249> (дата звернення: 26.12.2024).

10. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ). *Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві*. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2612-who> (дата звернення: 23.05.2025).

11. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України : Підручник. Київ : Інтертехнологія, 2009. 271 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk/sk751887.pdf>.

12. Громадянство єдине чи множинне? Новий закон поставив конституційну дилему. *НААУ*. URL: <https://unba.org.ua/publications/10746-gromadyanstvo-edine-chi-mnozhinne-novij-zakon-postaviv-konstitucijnu-dilemu.html> (дата звернення: 03.09.2025).

13. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури : Постанова Каб. Міністрів України від 09.10.2020 № 1109 : станом на 24 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-p#Text> (дата звернення: 25.10.2024).

14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 8 червня 1977 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 23.01.2025).

15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол ІІ), від 8 червня 1977 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 23.01.2025).

16. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол ІІІ) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.12.2005 : станом на 22 жовт. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення: 23.01.2025).

17. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : Конвенція Ради Європи від 26.11.1987 : станом на 24 січ. 1997 р.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text (дата звернення: 28.03.2025).

18. Європейська правда. Україна офіційно отримала статус кандидата на вступ в ЄС. *Європейська правда.*

URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/23/7141922/> (дата звернення: 26.12.2024).

19. Європейська Рада ухвалила історичне рішення розпочати переговори про вступ України та Молдови до ЄС - Новини - European integration portal. *European integration portal.*

URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/yevropejska-rada-uhvalyla-istorychne-rishennya-rozpochaty-peregovory-pro-vstup-ukrayiny-ta-moldovy-do-yes/> (дата звернення: 26.12.2024).

20. Європейське право: право Європейського союзу : підручник / Муравйов В. І. та ін. ; ред. Муравйов В. І. Київ : Ін Юре, 2015. Т. 1 : Інституційне право Європейського союзу. 312 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2bac_pravo/833-----1.pdf (дата звернення: 01.04.2025).

21. Єрофеев М. І. Співвідношення правових режимів надзвичайного стану та зони надзвичайної екологічної ситуації. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.* 2018. № 1 (81). С. 176–182. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/issue/view/48> (дата звернення: 17.12.2024).

22. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 23.01.2025).

23. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.09.2023).

24. Кириченко Ю. В., Кириченко В. М. Право людини чи обов'язок держави? (порівняльно-правовий аналіз ст. 56 Конституції України та аналогічних норм

конституцій європейських держав). *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 24-32. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.4> (дата звернення: 04.09.2025).

25. Класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.08.2018 р. № 658: станом на 06.08.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18#n14> (дата звернення: 14.10.2024).

26. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 2.10.2012 р. № 5403-VI: станом на 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 03.12.2023).

27. Колінко Я. А. Надзвичайний стан як особливий державно-правовий режим, конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2011. 20 с.

28. Колінко Я. А. Щодо вдосконалення законодавства про надзвичайний стан. *Науковий вісник УжНУ, Серія: Право*. 2013. Т. 1. Ч. II, № 21. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/861>. (дата звернення: 04.04.2024).

29. Комарницький В. М. Питання розвитку законодавства про зони надзвичайних екологічних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 1. С. 189–197. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/issue/view/48> (дата звернення: 18.05.2025).

30. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.10.1980 : станом на 15 черв. 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text (дата звернення: 27.03.2025).

31. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.09.1997 : станом на 18 трав. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#Text (дата звернення: 27.03.2025).

32. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.01.2025).

33. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 23.01.2025).

34. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 23.01.2025).

35. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 23.01.2025).

36. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1984 : станом на 13 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 28.03.2025).

37. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 04.04.2024).

38. Кравчук М. Ю. Роль адміністративно-правового режиму надзвичайної екологічної ситуації як організаційно-правового інструменту протидії біотероризму. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 2, № 1(22). С. 238–242. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1\(2\)_48](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1(2)_48) (дата звернення: 12.05.2025).

39. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 25 жов. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

40. Кузніченко С. О. Державне управління в надзвичайних ситуаціях: проблеми правового забезпечення. *Юридичний вісник*. 2010. № 3. С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2010_3_13 (дата звернення: 05.04.2024).

41. Макаруч В. В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 18–22. URL: <http://rep.btsau.edu.ua/handle/BNAU/1740> (дата звернення: 09.05.2025).
42. Мерник М. А. Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2024. 391 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0524U000032> (дата звернення: 12.09.2025).
43. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (неофіційний стислий виклад). *Council of Europe Portal*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-international-covenant-on-civil-and-political-rights> (дата звернення: 31.03.2025).
44. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.01.2025).
45. Моца А. А., Моца В. В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*, № 4(22) 2022. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1480/1478> (дата звернення: 15.10.2023).
46. Національний класифікатор ДК 019:2010 «Класифікатор надзвичайних ситуацій»: Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 р. № 457: станом на 07.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0457609-10#Text> (дата звернення: 03.12.2023).
47. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 13–18. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/63851> (дата звернення: 07.05.2025).
48. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії "правовий статус". *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/23529> (дата звернення: 08.05.2025).
49. Пастух І. Д., Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правовий режим воєнного стану: зміст та зарубіжний досвід правового регулювання. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 98–102. URL: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.20>.

50. Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 24.02.2022 № 181-р : станом на 29 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-p#Text> (дата звернення: 12.09.2025).

51. Порядок класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 р. № 368: станом на 31.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-п#Text> (дата звернення: 14.10.2024).

52. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.04.2024 у справі № 990/40/24. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/118689103> (дата звернення: 07.09.2025).

53. Постанова Верховного Суду від 12.05.2022 у справі № 635/6172/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593> (дата звернення: 07.09.2025).

54. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 04.05.2023 у справі № 380/7189/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110640552> (дата звернення: 07.09.2025).

55. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12.10.2021 у справі № 663/3390/19. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/100544936> (дата звернення: 07.09.2025).

56. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 14.06.2022 у справі № 585/3184/20. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/105301745> (дата звернення: 07.09.2025).

57. Пристайко В. В. Поняття надзвичайного стану в контексті державного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2015. № 2(13). С. 20–27. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/1352> (дата звернення: 05.04.2024).

58. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV : станом на 9 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

59. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 : станом на 26 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

60. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 26.11.2018 № 393/2018 : станом на 28 листоп. 2018 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

61. Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим : Указ Президента України від 03.12.2005 № 1692/2005 : станом на 30 груд. 2005 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692/2005#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

62. Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України : Указ Президента України від 23.02.2022 № 61/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/2022#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

63. Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України : Указ Президента України від 23.02.2022 № 63/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/2022#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

64. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 11.04.2006 № 109/213 : Наказ М-ва регіон. розвитку, буд-ва та житлово-комун. госп-ва України від 25.06.2012 № 320/918.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1168-12#Text> (дата звернення: 25.10.2024).

65. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 № 141-VIII : станом на 8 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 11.08.2025).

66. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text> (дата звернення: 26.12.2024).

67. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про попереднє ув'язнення" щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 № 2111-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

68. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : Закон України від 12.08.2014 № 1631-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#Text> (дата звернення: 11.08.2025).

69. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text> (дата звернення: 06.09.2025).

70. Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Каб. Міністрів України від 20.05.2020 № 392 : станом на 18 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-п#Text> (дата звернення: 12.09.2025).

71. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII : станом на 19 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 06.09.2025).

72. Про затвердження Переліку об'єктів і споруд, за якими проектна документація закладається до страхового фонду документації України : Наказ М-ва буд-ва, архітектури та житлово-комун. госп-ва України від 11.04.2006 № 109/213 : станом на 6 серп. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0500-06#Text> (дата звернення: 25.10.2024).

73. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої Ради Правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#n70m> (дата звернення: 06.09.2025).

74. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" : Закон України від 26.11.2018 № 2630-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

75. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" : Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

76. Про затвердження Указу Президента України "Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим" : Закон України від 06.12.2005 № 3182-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3182-15#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

77. Про затвердження Указу Президента України "Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України" : Закон України від 23.02.2022 № 2101-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2101-20#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

78. Про затвердження Указу Президента України "Про заходи щодо ліквідації наслідків стихійного лиха у Закарпатській області" : Постанова Верхов. Ради України від 10.11.1998 № 242-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242-14#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

79. Про затвердження Указу Президента України "Про зміни меж території у Вінницькій області, яку оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 21.12.2000 № 2186-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2186-14#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

80. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення окремих районів та міст Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Хмельницької та Черкаської областей зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 14.12.2000 № 2146-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2146-14#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

81. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 15.03.2001 № 2288-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2288-14#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

82. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від

31.07.2008 № 338-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/338-17#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

83. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення територій у межах населених пунктів Болеславчик, Мічуріне, Підгір'я, Чаусове, Чаусове Друге Первомайського району Миколаївської області зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 05.09.2000 № 1931-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1931-14#Text> (дата звернення: 14.09.2025).

84. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 12.02.2010 № 1885-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1885-17#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

85. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" : Закон України від 15.03.2022 № 2119-IX : станом на 18 берез. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

86. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" : Закон України від 21.04.2022 № 2212-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2212-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

87. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" : Закон України від 22.05.2022 № 2263-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2263-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

88. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" : Закон України від 15.08.2022 № 2500-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2500-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

89. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні" : Закон України від 16.11.2022 № 2738-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2738-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

90. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 07.02.2023 № 2915-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2915-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

91. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 02.05.2023 № 3057-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3057-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

92. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 27.07.2023 № 3275-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3275-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

93. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 08.11.2023 № 3429-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3429-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

94. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 06.02.2024 № 3564-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3564-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

95. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 08.05.2024 № 3684-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3684-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

96. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 23.07.2024 № 3891-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3891-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

97. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 29.10.2024 № 4024-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4024-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

98. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 15.01.2025 № 4220-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4220-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

99. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 16.04.2025 № 4356-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4356-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

100. Про затвердження Указу Президента України "Про продовження строку дії воєнного стану в Україні": Закон України від 15.07.2025 № 4524-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4524-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

101. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення: 16.10.2024).

102. Про заходи щодо ліквідації наслідків стихійного лиха у Закарпатській області : Указ Президента України від 07.11.1998 № 1223/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223/98#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

103. Про заходи щодо профілактики і боротьби з пташиним грипом та запобігання виникненню його пандемії: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.07.2006 р. № 488: станом на 17.07.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0488282-06#Text> (дата звернення: 14.10.2024).

104. Про Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод" : Постанова Верхов. Ради України від 21.05.2015 № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 10.09.2025).

105. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12.08.2014 № 1632-VII : станом на 18 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text> (дата звернення: 11.08.2025).

106. Про зміну меж території у Вінницькій області, яку оголошено зоною надзвичайної екологічної ситуації: Указ Президента України від 20.12.2000 № 1364/2000 : станом на 21 груд. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364/2000#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

107. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13.07.2000 № 1908-III : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 03.12.2023).

108. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII : станом на 20 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

109. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX : станом на 21 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text> (дата звернення: 25.10.2024).

110. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX : станом на 10 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

111. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 05.04.2024).

112. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 9 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 05.04.2024).

113. Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації : Указ Президента України від 09.03.2001 № 170/2001 : станом на 5 квіт. 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/170/2001#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

114. Про оголошення окремих районів та міст Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Хмельницької та Черкаської областей зоною надзвичайної екологічної ситуації : Указ Президента України від 11.12.2000 № 1324/2000 : станом на 20 груд. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324/2000#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

115. Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації : Указ Президента України від 28.07.2008 № 682/2008 : станом на 1 серп. 2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/682/2008#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

116. Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації : Указ Президента України від 10.02.2010 № 145/2010 : станом на 18 лют. 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145/2010#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

117. Про оголошення територій у межах населених пунктів Болеславчик, Мічуріне, Підгір'я, Чаусове-1, Чаусове-2 Первомайського району Миколаївської області зоною надзвичайної екологічної ситуації : Указ Президента України від 31.08.2000 № 1039/2000 : станом на 12 верес. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039/2000#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

118. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX : станом на 13 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

119. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 17.12.2024).

120. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 4 берез. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 09.12.2023).

121. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III : станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 03.12.2023).

122. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 27.02.1991 № 791а-XII : станом на 1 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791a-12#Text> (дата звернення: 14.05.2025).

123. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 18 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

124. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 14.03.2022 № 133/2022 : станом на 18 берез. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

125. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 18.04.2022 № 259/2022 : станом на 22 квіт. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259/2022#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

126. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 17.05.2022 № 341/2022 : станом на 23 трав. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

127. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 12.08.2022 № 573/2022 : станом на 17 серп. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573/2022#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

128. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 07.11.2022 № 757/2022 : станом на 18 листоп. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757/2022#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

129. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 06.02.2023 № 58/2023 : станом на 14 лют. 2023 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58/2023#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

130. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 01.05.2023 № 254/2023 : станом на 19 трав. 2023 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254/2023#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

131. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 26.07.2023 № 451/2023 : станом на 17 серп. 2023 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451/2023#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

132. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 06.11.2023 № 734/2023 : станом на 10 листоп. 2023 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734/2023#Text> (дата звернення: 16.05.2025).

133. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 05.02.2024 № 49/2024 : станом на 13 лют. 2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/49/2024#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

134. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 06.05.2024 № 271/2024 : станом на 10 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/271/2024#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

135. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 23.07.2024 № 469/2024 : станом на 8 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/2024#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

136. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 28.10.2024 № 740/2024 : станом на 7 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740/2024#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

137. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 14.01.2025 № 26/2025 : станом на 6 лют. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26/2025#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

138. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 15.04.2025 № 235/2025 : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235/2025#Text> (дата звернення: 10.06.2025).

139. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 14.07.2025 № 478/2025 : станом на 26 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/478/2025#Text> (дата звернення: 10.08.2025).

140. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ : станом на 23 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

141. Про скасування надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим : Указ Президента України від 29.12.2005 № 1870/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870/2005#Text> (дата звернення: 15.05.2025).

142. Про скасування Указу Президента України від 23 лютого 2022 року № 61/2022 : Указ Президента України від 23.02.2022 № 62/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/2022#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

143. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 4 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

144. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 № 68/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text> (дата звернення: 12.09.2025).

145. Протокол N 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари (укр/рос) : Протокол Ради Європи від 28.04.1983 № 6 : станом на 22 лют. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення: 14.01.2025).

146. Протокол N 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (укр/рос) : Протокол Ради Європи від 22.11.1984 № 7 : станом на 17 лип. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення: 14.01.2025).

147. Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 3 травня 1996 року (Протокол II з поправками, внесеними 3 травня 1996 року), що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 03.05.1996 : станом на 21 верес. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_310#Text (дата звернення: 27.03.2025).

148. Прянішнікова І.В. Засади встановлення та функціонування правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 4. С. 132–138. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.22> (дата звернення: 05.05.2025).

149. Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення : Розпорядження Голови Верховного Суду від 13.03.2022 № 6/0/9-22. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Recommendatsii.pdf (дата звернення: 06.09.2025).

150. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998: станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 06.05.2025).

151. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення“ від 2 березня 2015 року № 213-VIII : Рішення Конституц. Суду України від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text> (дата звернення: 15.10.2024).

152. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Бурми Кирила Андрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів статті 51 Цивільного кодексу України (щодо конституційних гарантій прав фізичних осіб-підприємців) : Рішення Конституц. Суду України від 18.12.2024 № 12-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-24#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

153. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Марго Поліни Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 1 частини п'ятої, частини сьомої статті 454 Цивільного процесуального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 06.04.2022 № 2-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

154. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) : Рішення Конституц. Суду України від 22.06.2022 № 5-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text> (дата звернення: 03.10.2025).

155. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності

Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 51, підпункту 1 пункту 5-1 розділу XIII „Перехідні положення“ Закону України „Про прокуратуру“ від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора): Рішення Конституц. Суду України від 18.12.2024 № 11-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-24#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

156. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни, Євстіфеева Микити Ігоровича, Кушаби Івана Петровича, Якіменка Володимира Петровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 1, 5 частини шостої статті 19, пункту 2 частини третьої статті 389 Цивільного процесуального кодексу України (щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах): Рішення Конституц. Суду України від 22.11.2023 № 10-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

157. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю „Торговий дім „Еко-вугілля України“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України „Про банки і банківську діяльність“: Рішення Конституц. Суду України від 24.06.2020 № 6-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

158. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Хліпальської Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України „Про виконавче провадження“ (щодо забезпечення державою виконання судового рішення): Рішення Конституц. Суду України від 15.05.2019 № 2-р(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

159. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності

Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України „Про адвокатуру та адвокатську діяльність“ (щодо оприлюднення актів органів адвокатського самоврядування) : Рішення Конституц. Суду України від 10.09.2025 № 4-р(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-25#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

160. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Геомакс-Ресурс“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи“ від 28 грудня 2014 року № 71-VIII : Рішення Конституц. Суду України від 21.01.2025 № 3-р(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

161. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) : Рішення Конституц. Суду України від 08.06.2022 № 3-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

162. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності) : Рішення Конституц. Суду України від 15.06.2022 № 4-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

163. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича

щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) : Рішення Конституц. Суду України від 18.07.2024 № 8-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

164. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міс : Рішення Конституц. Суду України від 25.12.1997 № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

165. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадян : Рішення Конституц. Суду України від 25.11.1997 № 6-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

166. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

167. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : Рішення Конституц. Суду України від 09.02.1999 № 1-

рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

168. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) : Рішення Конституц. Суду України від 16.11.2000 № 13-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

169. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) : Рішення Конституц. Суду України від 30.09.2009 № 23-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

170. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 24.04.2018 № 3-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

171. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій) : Рішення Конституц. Суду України від 27.12.2022 № 4-р/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

172. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України "Про звернення громадян" (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) : Рішення Конституц. Суду України від 11.10.2018 № 8-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text> (дата звернення: 03.09.2025).

173. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) : Рішення Конституц. Суду України від 07.05.2002 № 8-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

174. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 294, статті 326 Кодексу України про адміністративні правопорушення : Рішення Конституц. Суду України від 23.11.2018 № 10-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-18#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

175. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : Рішення Конституц. Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

176. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення

положення частини першої статті 276 Кодексу України про адміністративні правопорушення : Рішення Конституц. Суду України від 26.05.2015 № 5-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-15#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

177. Рішення конституційного суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) : Рішення Конституц. Суду України від 27.10.1999 № 9-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

178. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 26.02.2019 № 1-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

179. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) : Рішення Конституц. Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

180. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів : Рішення Конституц. Суду України від 28.08.2020 № 10-

p/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text> (дата звернення: 12.09.2025).

181. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України : Рішення Конституц. Суду України від 08.04.2015 № 3-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text> (дата звернення: 12.09.2025).

182. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Кременчуцького Анатолія Михайловича та Павлика Владислава Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису частини десятої статті 294 Кодексу України про адміністративні правопорушення : Рішення Конституц. Суду України від 21.07.2021 № 5-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-21#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

183. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Ван Колка Фредеріка Йоганнеса щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини шостої статті 481 Митного кодексу України : Рішення Конституц. Суду України від 06.09.2023 № 6-р(I)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-23#Text> (дата звернення: 05.09.2025).

184. Саакян М. Б. Правовий режим як особливий порядок регулювання суспільних відносин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 14-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_1_6 (дата звернення: 05.04.2024).

185. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посібн. Київ : «ФОРМ Голембовська О.О.», 2018. 208 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_6_copy.pdf (дата звернення: 31.03.2025).

186. Серватюк Л. В. Правомірне обмеження прав людини: міжнародне та національне право. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* : Збірник, м. Одеса, 15 трав. 2020 р. Одеса, 2020. С. 23–28.

URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/aspirantura/150520_konf_zbirnik32.pdf#page=23 (дата звернення: 26.12.2024).

187. Сірант М. М. Доктринальний підхід до визначення екологічної шкоди у Європейському Союзі та в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 14. С. 76–84. URL: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.14.09> (дата звернення: 17.04.2025).

188. Стефанчишен Р. В. Правовий режим воєнного стану: поняття та ознаки. *Юридичний бюлетень*. 2024. № 33. С. 28–33. URL: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.33.03> (дата звернення: 05.05.2025).

189. Стефанчишен Р. В. Міжнародний досвід введення правового режиму воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 198–203. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-30> (дата звернення: 26.12.2024).

190. Стрельбицький М. П., Погребицький М. Л. Правові механізми управління в умовах інформаційної війни та надзвичайних режимів. *Інформація і право*. 2015. № 1(13). С. 78–84. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2015.1\(13\).272612](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2015.1(13).272612) (дата звернення: 04.04.2024).

191. Термінологічний словник з патолофізіології тварин : Навч. посіб. / Мазуркевич А. Й. та ін. Київ : НУБіП України, 2023. 154 с. URL: <https://dglib.nubip.edu.ua/server/api/core/bitstreams/93581ed6-f925-4bb8-93c4-ba9f6c48a5d7/content> (дата звернення: 16.10.2024).

192. Тітко Е. В. Розуміння та тлумачення понять «надзвичайна ситуація» та «надзвичайний стан» у контексті цивільного захисту. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 122–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_2_24 (дата звернення: 05.04.2024).

193. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 : станом на 14 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 26.12.2024).

194. Україна на шляху вступу до ЄС. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/ukraines-path-towards-eu-accession_uk (дата звернення: 26.12.2024).

195. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18.05.2022 у справі № 802/592/17-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104361501> (дата звернення: 07.09.2025).

196. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС*. 2015. № 2. С. 222–230. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/178> (дата звернення: 15.10.2023).

197. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.10.2024).

198. Цицюра В. І. Поняття та загальна характеристика особливих правових режимів в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 4. С. 76–81. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-4-12> (дата звернення: 18.07.2025).

199. Чистоклетов Л, Хитра О., Остапенко Л., Скриньковський Р. Поняття, ознаки та зміст правових режимів, що запроваджуються під час виникнення кризових ситуацій. *Path of Science*. 2018. Т. 4, № 3. С. 6001–6006. URL: <https://doi.org/10.22178/pos.32-5> (дата звернення: 04.04.2024).

200. Юрченко О. М., Найдьон Ю. О. Концептуальні засади визначення загрози державній безпеці як складової частини об'єкта оперативної діяльності СБ України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 5. С. 165–169. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/arkhiv?id=56> (дата звернення: 04.04.2024).

201. Якимчук Н. Поняття "правовий статус", "правове положення", "правовий модус" та "правовий режим": теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2013_3_4 (дата звернення: 08.05.2025).

202. Ярмакі В. Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. Vol. 1, No. 4. Р. 95–98. URL: https://sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_1/26.pdf (дата звернення: 27.03.2025).

203. 46 Member States of the Council of Europe. *Council of Europe Portal*. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/members-states> (дата звернення: 31.03.2025).

204. Abi-Saab R. The “General Principles” of humanitarian law according to the International Court of Justice. *International Review of the Red Cross*. 1987. Vol. 27, No. 259. P. 367–375. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020860400025833> (дата звернення: 27.03.2025).

205. Abstract of the order of 3 April 2020. *Bundesverfassungsgericht - Startseite*. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2020/04/rk20200403_2bvr183815en.html (дата звернення: 08.09.2025).

206. Adiban S. The Changing Human Rights Discourse and the Helsinki Final Act. *Open Journal of Social Sciences*. 2024. Vol. 12, No. 09. P. 279–298. URL: <https://doi.org/10.4236/jss.2024.129016> (дата звернення: 31.03.2025).

207. Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community-12020W/TXT - EN - *EUR-Lex*. *EUR-Lex – Access to European Union law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/withd_2020/sign (дата звернення 12.04.2025).

208. Alexander A. A Short History of International Humanitarian Law. *European Journal of International Law*. 2015. Vol. 26, No. 1. P. 109–138. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chv002> (дата звернення: 23.01.2025).

209. Allain J. Derogation from the European Convention of Human Rights in Light of Other Obligations Under International Laww. *SSRN Electronic Journal*. 2005. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.277848> (дата звернення: 17.08.2025).

210. American Convention on Human Rights, "Pact of San Jose", Costa Rica. Organization of American States. 22 November 1969. Refworld - A Global Law and Policy Database operated by the UN High Commissioner for Refugees (UNHCR). URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/oas/1969/en/20081> (дата звернення: 20.01.2025).

211. Approved Judgment of The Court of Appeal (civil division). Between The Queen (on the application of (1) Simon Dolan. (2) Lauren Monks. (3) AB (by his litigation friend CD)) and (1) Secretary of State for Health and Social Care, (2) Secretary of State for Education.

Case No: C1/2020/1117. Date: 1 December 2020. *Home - Courts and Tribunals Judiciary*.
 URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2020/12/Dolan-v-SSHSC-judgment-011220-.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

212. Approved Judgment of The Court Of Protection. Between BP and Surrey County Council and RP. Case No: 1352489T. Date: 25/03/2020. *Home - Courts and Tribunals Judiciary*.
 URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2020/04/BP-v-Surrey-County-Council-and-other.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

213. Aziz Z. H. Democratic Norms, Human Rights and States of Emergency: Lessons from the Experience of Four Countries. *Democracy, Conflict and Human Security - Further Readings*. 2008 URL: <https://peacemaker.un.org/en/documents/democratic-norms-human-rights-and-states-emergency-lessons-experience-four-countries> (дата звернення: 10.04.2025).

214. Basaran H. R. The International Committee of the Red Cross: an Evaluation. *Indonesian Journal of International Law*. 2020. Vol. 17, No 3. URL: <https://doi.org/10.17304/ijil.vol17.3.791> (дата звернення: 27.03.2025).

215. Bayu Aryanto. Fast-Track Legislation in A State of Emergency: A Comparative Study of Indonesia and The United Kingdom. *Journal of Constitutional and Governance Studies*. 2025. P. 172–204. URL: <https://doi.org/10.20885/jcgs.vol1.iss2.art4> (дата звернення 13.04.2025).

216. Beaucillon C. International and European Emergency Assistance to EU Member States in the COVID-19 Crisis: Why European Solidarity Is Not Dead and What We Need to Make It both Happen and Last. *European Papers*. 2020. Vol. 5. P. 387–401. URL: <https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/international-and-european-emergency-assistance-eu-member-states-during-covid-19-crisis> (дата звернення: 01.04.2025).

217. Berliner Vorschriften- und Rechtsprechungsdatenbank. *Berliner Vorschriften- und Rechtsprechungsdatenbank*.
 URL: <https://gesetze.berlin.de/bsbe/document/NJRE001423850> (дата звернення: 08.09.2025).

218. Beschluss vom 15. April 2020. *Bundesverfassungsgericht* - *Startseite*.
URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/04/rk20200415_1bvr082820.html (дата звернення: 08.09.2025).

219. Beschluss vom 19. November 2021. *Bundesverfassungsgericht* - *Startseite*.
URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2021/11/rs20211119_1bvr078121.html?nn=68080 (дата звернення: 08.09.2025).

220. Beschluss vom 29. April 2020. *Bundesverfassungsgericht* - *Startseite*.
URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/04/qk20200429_1bvq004420.html (дата звернення: 08.09.2025).

221. Beschluss vom 7. April 2020. *Bundesverfassungsgericht* - *Startseite*.
URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/04/rk20200407_1bvr075520.html (дата звернення: 08.09.2025).

222. BOE-A-1978-31229 Constitución Española. BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229> (дата звернення 10.04.2025).

223. BOE-A-1981-12774 Ley Orgánica 4/1981, de 1 de junio, de los estados de alarma, excepción y sitio. BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1981-12774> (дата звернення 10.04.2025).

224. BOE-A-2010-18683 Real Decreto 1673/2010, de 4 de diciembre, por el que se declara el estado de alarma para la normalización del servicio público esencial del transporte aéreo. *BOE.es* - *Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*.
URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2010-18683> (дата звернення: 09.09.2025).

225. BOE-A-2010-19462 Real Decreto 1717/2010, de 17 de diciembre, por el que se proroga el estado de alarma declarado por el Real Decreto 1673/2010, de 4 de diciembre. *BOE.es* - *Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*.
URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2010-19462> (дата звернення: 09.09.2025).

226. BOE-A-2016-5195 Pleno. Sentencia 83/2016, de 28 de abril de 2016. Recurso de amparo 4703-2012. Promovido por don Pedro María Gragera de Torres y 326 personas más

en relación con el Auto de la Sala de lo Contencioso-Administrativo del Tribunal Supremo que inadmitió su demanda frente al Real Decreto 1673/2010, de 4 de diciembre, por el que se declara el estado de alarma para la normalización del ser. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2016-5195> (дата звернення: 09.09.2025).

227. BOE-A-2020-13494 Real Decreto 956/2020, de 3 de noviembre, por el que se prorroga el estado de alarma declarado por el Real Decreto 926/2020, de 25 de octubre, por el que se declara el estado de alarma para contener la propagación de infecciones causadas por el SARS-CoV-2. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2020-13494 (дата звернення: 10.09.2025).

228. BOE-A-2020-3692 Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2020-3692> (дата звернення: 09.09.2025).

229. BOE-A-2020-3828 Real Decreto 465/2020, de 17 de marzo, por el que se modifica el Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-3828> (дата звернення: 09.09.2025).

230. BOE-A-2020-4155 Real Decreto 476/2020, de 27 de marzo, por el que se prorroga el estado de alarma declarado por el Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2020-4155> (дата звернення: 09.09.2025).

231. BOE-A-2020-4173 Orden SND/298/2020, de 29 de marzo, por la que se establecen medidas excepcionales en relación con los velatorios y ceremonias fúnebres para limitar la propagación y el contagio por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del*

Estado. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-4173> (дата звернення: 09.09.2025).

232. BOE-A-2020-4413 Real Decreto 487/2020, de 10 de abril, por el que se prorroga el estado de alarma declarado por el Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2020-4413> (дата звернення: 09.09.2025).

233. BOE-A-2020-4652 Real Decreto 492/2020, de 24 de abril, por el que se prorroga el estado de alarma declarado por el Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declara el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por el COVID-19. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-4652> (дата звернення: 09.09.2025).

234. BOE-A-2021-13032 Pleno. Sentencia 148/2021, de 14 de julio de 2021. Recurso de inconstitucionalidad 2054-2020. Interpuesto por más de cincuenta diputados del Grupo Parlamentario Vox del Congreso de los Diputados en relación con diversos preceptos del Real Decreto 463/2020, de 14 de marzo, por el que se declaró el estado de alarma para la gestión de la situación de crisis sanitaria ocasionada por e. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-13032> (дата звернення: 09.09.2025).

235. BOE-A-2021-19512 Pleno. Sentencia 183/2021, de 27 de octubre de 2021. Recurso de inconstitucionalidad 5342-2020. Interpuesto por más de cincuenta diputados del Grupo Parlamentario Vox del Congreso de los Diputados respecto de diversos preceptos del Real Decreto 926/2020, de 25 de octubre, por el que se declaró el estado de alarma para contener la propagación de infecciones causadas por el SARS-CoV. *BOE.es - Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado*. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2021-19512> (дата звернення: 10.09.2025).

236. Bozinovic F. Finding the Limits of France's State of Emergency. *Claremont-UC Undergraduate Research Conference on the European Union*. 2017. Vol. 2017, no. 1. P. 13–32. URL: <https://doi.org/10.5642/urceu.201701.0> (дата звернення: 02.04.2025).

237. BVerwG 1 A 2.17, Urteil vom 22. August 2017 | Bundesverwaltungsgericht. *Startseite* | *Bundesverwaltungsgericht*. URL: <https://www.bverwg.de/220817U1A2.17.0> (дата звернення: 08.09.2025).

238. BVerwG 1 A 3.17, Judgment of 22 August 2017 | Bundesverwaltungsgericht. *Startseite* | *Bundesverwaltungsgericht*. URL: <https://www.bverwg.de/en/220817U1A3.17.0> (дата звернення: 08.09.2025).

239. BVerwG 6 A 1.13, Urteil vom 28. Mai 2014 | Bundesverwaltungsgericht. *Startseite* | *Bundesverwaltungsgericht*. URL: <https://www.bverwg.de/280514U6A1.13.0> (дата звернення: 08.09.2025).

240. Callamard A. Freedom of expression and national security: balancing for protection. *Global Freedom of Expression Columbia University*. Dec. 2015. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/wp-content/uploads/2016/01/A-Callamard-National-Security-and-FoE-Training.pdf> (дата звернення: 02.04.2025).

241. CCPR General Comment No. 5: Article 4 (Derogations). *UN Human Rights Committee*. 31 July 1981. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1981/en/33845> (дата звернення: 14.04.2025).

242. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *EUR-Lex. Access to European Union law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng (дата звернення: 31.03.2025).

243. Chevalier E. The Control of Administrative Inaction in the Context of the COVID-19 Health Emergency in France: an Inadequate Response from the Interim Relief Judge?. *Review of European Administrative Law*. 2021. Vol. 14, no. 3. P. 29–43. URL: <https://doi.org/10.7590/187479821x16341122033269> (дата звернення: 07.09.2025).

244. Civil Contingencies Act 2004. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/36/contents> (дата звернення 12.04.2025).

245. Code of conduct for law enforcement officials: Resolution UN. General Assembly (34th sess. : 1979-1980) 17 December 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments->

[mechanisms/instruments/code-conduct-law-enforcement-officials](#) (дата звернення: 28.03.2025).

246. Commentary on the additional protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949. *The Library of Congress*. 1987. URL: <https://www.loc.gov/item/2011525357/> (дата звернення: 27.03.2025).

247. Consejo General del Poder Judicial: Buscador de contenidos. *Poder Judicial | CGPJ*. URL: <https://www.poderjudicial.es/search/documento/TS/9426824/Real%20Decreto%20alarma%20sanitaria%20Covid-19/20210225> (дата звернення: 10.09.2025).

248. Consolidated version of the Treaty on European Union. *EUR-Lex – Access to European Union law*. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2016/oj (дата звернення: 01.04.2025).

249. Constitution du 4 octobre 1958. *Legifrance. Journal officiel de la république française (JORF)*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/> (дата звернення: 02.04.2025).

250. Constitutions and Contagion – European Constitutional Systems and the COVID-19 Pandemic / A. J. Golia et al. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht / Heidelberg Journal of International Law*. 2021. Vol. 81, no. 1. P. 147–234. URL: <https://doi.org/10.17104/0044-2348-2021-1-147> (дата звернення: 08.09.2025).

251. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-ii-1899?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

252. Convention (III) relative to the Opening of Hostilities. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iii-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

253. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

254. Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-ix-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

255. Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-v-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

256. Convention (VI) relating to the Status of Enemy Merchant Ships at the Outbreak of Hostilities. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-vi-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

257. Convention (VII) relating to the Conversion of Merchant Ships into War-Ships. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-vii-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

258. Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War. The Hague, 18 October 1907. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xiii-1907?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

259. Council of Europe. Legal Analysis of the Derogation Made by Ukraine Under Article 15 of the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2023. URL: <https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c> (дата звернення: 11.08.2025).

260. Criddle Evan J. Protecting Human Rights During Emergencies: Delegation, Derogation, and Deference. *William & Mary Law School. Faculty Publications*. 2014. P. 197–220. URL: <https://scholarship.law.wm.edu/facpubs/1840/> (дата звернення: 20.01.2025).

261. Dabrowska I. The british constitution: myths and reality. *Economic and Regional Studies (Studia Ekonomiczne i Regionalne)*. 2010. Vol. 4, No. 2. P. 73–92. URL: <https://doi.org/10.22004/ag.econ.264770> (дата звернення 13.04.2025).

262. Decision no. 2015-527 QPC of December 22, 2015. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/decision/2015/2015527QPC.htm> (дата звернення: 07.09.2025).

263. Decision no. 2017-695 QPC of 29 March 2018. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/decision/2018/2017695QPC.htm> (дата звернення: 07.09.2025).

264. Decision no. 2020-808 DC of 13 November 2020. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://read-only.conseil-constitutionnel.fr/en/decision/2020/2020808DC.htm> (дата звернення: 07.09.2025).

265. Décision of Conseil d'Etat, Assemblée of 24.03.2006 in no. 286834. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000008239595/> (дата звернення: 07.09.2025).

266. Declaration (IV,2) concerning Asphyxiating Gases. The Hague, 29 July 1899. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-decl-iv-2-1899?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

267. Declaration (IV,3) concerning Expanding Bullets. The Hague, 29 July 1899. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-decl-iv-3-1899?activeTab=default> (дата звернення: 23.01.2025).

268. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. *Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789#:~:text=Article%2017%20La%20propriété%20étant%20un%20droit,la%20condition%20d'une%20juste%20et%20préalable%20indemnité.> (дата звернення: 14.09.2025).

269. Declaration of Minimum Humanitarian Standards. *International Review of the Red Cross*. June 1991. URL: <https://international-review.icrc.org/articles/declaration-minimum-humanitarian-standards> (дата звернення: 28.03.2025).

270. Décret n° 2020-293 du 23 mars 2020 prescrivant les mesures générales nécessaires pour faire face à l'épidémie de covid-19 dans le cadre de l'état d'urgence sanitaire. *Legifrance. Journal officiel de la république française (JORF)*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000041746694> (дата звернення: 07.09.2025).

271. Delgado Ramos D. El Estado de Alarma ante el Tribunal Constitucional. *REVISTA ELECTRONICA IBEROAMERICANA*. 2022. Vol. 16, no. 1. P. 254–265. URL: <https://doi.org/10.20318/reib.2022.7023> (дата звернення: 09.09.2025).

272. Dyzenhaus D. THE PUZZLE OF MARTIAL LAW. *University of Toronto Law Journal*. 2009. Vol. 59, No. 1. P. 1–64. URL: <https://doi.org/10.3138/utlj.59.1.1> (дата звернення: 02.04.2025).

273. EU countries | European Union. European Union. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/eu-countries_en (дата звернення: 01.04.2025).

274. European Union accession to the European Convention on Human Rights - Questions and Answers. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/eu-accession-echr-questions-and-answers> (дата звернення: 31.03.2025).

275. Fast-track Legislation: Constitutional Implications and Safeguards. *Constitution Committee Publications. Session 2008-09*. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200809/ldselect/ldconst/116/11602.htm> (дата звернення 12.04.2025).

276. Feldman W. Theories of Emergency Powers: A Comparative Analysis of American Martial Law and the French State of Siege. *Cornell International Law Journal*. 2005. Vol. 38, No. 3. P. 1021–1048. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol38/iss3/17/> (дата звернення: 02.04.2025).

277. Fernandez G.B. Within the Margin of Error: Derogations, Limitations, and the Advancement of Human Rights. *Philippine Law Journal*. 2019. No. 92. P. 1–27. URL: https://www.researchgate.net/publication/335189879_Within_the_Margin_of_Error_Derogations_Limitations_and_the_Advancement_of_Human_Rights (дата звернення: 20.01.2025).

278. Final Report: Assessment of State practice in respect to times of emergency. *The International Law Association*. 24 Oct 2022. URL: https://www.ila-hq.org/en_GB/documents/ila-chrite-final-report-submitted-to-london-corrected-0824-1

(дата звернення: 14.04.2025).

279. Forbes DeLorean L. Defining "Emergencies": What the United States Can Learn from the United Kingdom about National Emergencies and the Rule of Law. *Arizona Journal of International and Comparative Law*. Vol. 37, No, 2. P. 411–436. URL: <http://hdl.handle.net/10150/658746> (дата звернення 13.04.2025).

280. Fundamental principles of IHL | How does law protect in war? - Online casebook. *Home | How does law protect in war? - Online casebook*. URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/fundamental-principles-ihl (дата звернення: 27.03.2025).

281. General comment no. 29, States of emergency (article 4) : International Covenant on Civil and Political Rights. *UN. Human Rights Committee*. 2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf> (дата звернення: 14.04.2025).

282. Giladi R., Ratner S. The Role of the International Committee of the Red Cross. *Oxford Scholarly Authorities on International Law* : Book Chapter. Oxford, 2015. P. 525–548. URL: https://repository.law.umich.edu/book_chapters/456/ (дата звернення: 27.03.2025).

283. Government emergency powers and coronavirus | Institute for Government. *Institute for Government*. URL: https://www.instituteforgovernment.org.uk/article/explainer/government-emergency-powers-and-coronavirus?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 11.09.2025).

284. Grant EU candidate status to Ukraine and Moldova without delay, MEPs demand | News | European Parliament. 23.06.2022. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220616IPR33216/grant-eu-candidate-status-to-ukraine-and-moldova-without-delay-meps-demand> (дата звернення: 26.12.2024).

285. Grover L. A Call to Arms: Fundamental Dilemmas Confronting the Interpretation of Crimes in the Rome Statute of the International Criminal Court. *European Journal of*

International Law. 2010. Vol. 21, No. 3. P. 543–583.
URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chq057> (дата звернення: 27.03.2025).

286. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. *Gesetze im Internet*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 05.04.2025).

287. Hafner-Burton E. M., Helfer L. R., Fariss C. J. Emergency and Escape: Explaining Derogations from Human Rights Treaties. *International Organization*. 2011. Vol. 65, No. 4. P. 673–707. URL: <https://doi.org/10.1017/s002081831100021x> (дата звернення: 20.01.2025).

288. Helsinki Final Act. *Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act> (дата звернення: 31.03.2025).

289. Hennette Vauchez S. Taming the exception? Lessons from the routinization of states of emergency in France. *International Journal of Constitutional Law*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/moad006> (дата звернення: 02.04.2025).

290. History. Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE. URL: <https://www.osce.org/history> (дата звернення: 31.03.2025).

291. Human Rights Act 1998. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (дата звернення: 14.09.2025).

292. International Covenant on Civil and Political Rights. *The United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en (дата звернення: 31.03.2025).

293. Jakab A. German Constitutional Law and Doctrine on State of Emergency – Paradigms and Dilemmas of a Traditional (Continental) Discourse. *German Law Journal*. 2006. Vol. 7, No. 5. P. 453–477. URL: <https://doi.org/10.1017/s207183220000479x> (дата звернення: 05.04.2025).

294. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 18.01.1978 in Case of Ireland v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506> (дата звернення: 11.08.2025).

295. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 25.05.1993 in Case of Brannigan And McBride v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819> (дата звернення: 11.08.2025).

296. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 21.09.2021 in Case Of Dareskizb Ltd v. Armenia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211813> (дата звернення: 11.08.2025).

297. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 01.07.1961 in Case of Lawless v. Ireland (No. 3). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (дата звернення: 11.08.2025).

298. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 16.09.2014 in Case of Hassan v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-146501> (дата звернення: 12.08.2025).

299. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 19.02.2009 in Case of A. and others v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91403> (дата звернення: 12.08.2025).

300. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 15.03.2011 in Case of Iljina and Sarulienė v. Lithuania. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103931> (дата звернення: 15.08.2025).

301. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 13.12.2012 in Case of El-Masri v. "The former Yugoslav republic of Macedonia". URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115621> (дата звернення: 15.08.2025).

302. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 15.11.1996 in Case of Chahal v. The United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004> (дата звернення: 15.08.2025).

303. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 22.03.1995 in Case of Quinn v. France. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57921> (дата звернення: 15.08.2025).

304. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 18.12.1996 in Case of Aksoy v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003> (дата звернення: 15.08.2025).

305. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of The European Court of Human Rights of 26.11.1997 in Case of Sakik and others v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58117> (дата звернення: 12.08.2025).

306. Judgment (Merits) of The European Court of Human Rights of 10.05.2001 in Case of Cyprus v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454> (дата звернення: 12.08.2025).

307. Judgment (on the main issue and just satisfaction) of The European Court of Human Rights of 20.03.2018 in Case of Mehmet Hasan Altan v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181862> (дата звернення: 13.08.2025)

308. Judgment of 15 February 2006. *Bundesverfassungsgericht - Startseite*. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2006/02/rs20060215_1bvr035705en.html (дата звернення: 08.09.2025).

309. Judgment of 23 September 2015. *Bundesverfassungsgericht - Startseite*. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2015/09/es20150923_2bve000611en.html?nn=68654 (дата звернення: 08.09.2025).

310. Kamber K. Limiting State Responsibility under the European Convention on Human Rights in Time of Emergency: An Overview of the Relevant Standards. *European & Comparative Law Journal*. 2017. Vol. 1, No, 5. P. 11–29. URL: <https://biblio.ugent.be/publication/8570999>. (дата звернення: 01.04.2025).

311. Klamberg M. Reconstructing the Notion of State of Emergency under Human Rights Law. *SSRN Electronic Journal*. 2016. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2812635> (дата звернення 12.04.2025).

312. Kreuder-Sonnen C. Does Europe Need an Emergency Constitution?. *Political Studies*. 2021. P. 125-144. URL: <https://doi.org/10.1177/003232172111005336> (дата звернення: 02.04.2025).

313. Kubiak M. Basic principles of international humanitarian law of armed conflict. *Security Dimensions*. 2023. Vol. 46, No. 46. P. 21–31. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.2235> (дата звернення: 27.03.2025).

314. Laur M. Applying old tools to new challenges: The necessary adaptation of the French and ECtHR judges to emergency as a new paradigm of government. *Oñati Socio-Legal Series*. 2024. URL: <https://doi.org/10.35295/osls.iisl.1891> (дата звернення: 07.09.2025).

315. Lillich R. B. The Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency. *American Journal of International Law*. 1985. Vol. 79, No. 4. P. 1072–1081. URL: <https://doi.org/10.2307/2201848> (дата звернення: 02.04.2025).

316. Loi n° 2017-1510 du 30 octobre 2017 renforçant la sécurité intérieure et la lutte contre le terrorisme (1). *Legifrance. Journal officiel de la république française (JORF)*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000035932811> (дата звернення: 07.09.2025).

317. LOI n° 2020-290 du 23 mars 2020 d'urgence pour faire face à l'épidémie de covid-19 (1). *Legifrance. Journal officiel de la république française (JORF)*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000041746313/> (дата звернення: 07.09.2025).

318. Loi n° 55-385 du 3 avril 1955 relative à l'état d'urgence. *Legifrance. Journal officiel de la république française (JORF)*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000695350> (дата звернення: 02.04.2025).

319. Loughlin M. The British constitution: Thoughts on the cause of the present discontents. *New Zealand Journal of Public and International Law*, No. 16(1). P. 1–19. <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.162801974699480> (дата звернення 12.04.2025).

320. Mendel T. The Johannesburg Principles: Overview and Implementation. *Article 19*. 2003. URL: <https://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/jo-burg-principles-overview.pdf> (дата звернення: 02.04.2025).

321. Menkes J., Kociołek-Pęksa A. Polish legal regulations and the legal doctrine with regard to states of emergency in a comparative perspective. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2016. Vol. 57, No. 2. P. 217–238. URL: <https://doi.org/10.1556/2052.2016.57.2.5> (дата звернення 14.04.2025).

322. Meron T., Rosas A. A Declaration of Minimum Humanitarian Standards. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85, No. 2. P. 375–381. URL: <https://doi.org/10.2307/2203074> (дата звернення: 28.03.2025).

323. Minimum humanitarian standards. UN. Commission on Human Rights (53rd sess. : 1997 : Geneva). *United Nations Digital Library System*. 1997. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/239041> (дата звернення: 02.05.2025).

324. Minimum Humanitarian Standards: UN Commission on Human Rights, 1995/29. *International Institute of Humanitarian Law. Online Resource Library*. 1995. URL: <https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/07/Minimum-Hum-Standards-RES-1995-29.pdf> (дата звернення: 28.03.2025).

325. Moosavian R., Walker C., Blick A. Coronavirus legislative responses in the UK: regression to panic and disdain of constitutionalism. *Northern Ireland Legal Quarterly*. 2022. Vol. 73, no. 1. P. 102–137. URL: <https://doi.org/10.53386/nlq.v73i1.1001> (дата звернення: 11.09.2025).

326. National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law / ed. by A. Albi, S. Bardutzky. The Hague : T.M.C. Asser Press, 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/978-94-6265-273-6> (дата звернення: 14.09.2025).

327. Nicolosi S. F. Addressing a Crisis through Law: EU Emergency Legislation and its Limits in the Field of Asylum. *Utrecht Law Review*. 2021. Vol. 17, No. 4. P. 19–30. URL: <https://doi.org/10.36633/ulr.776> (дата звернення: 02.04.2025).

328. Ordonnance of Conseil d'État, Juge des référés of 14.11.2005 in no. 286835. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000008255110/> (дата звернення: 07.09.2025).

329. Parra Gómez D. Crisis of the Rule of Law in Europe: The Cases of Hungary, Poland and Spain. *ATHENS JOURNAL OF LAW*. 2021. Vol. 7, No, 3. P. 379–398. URL: <https://doi.org/10.30958/ajl.7-3-6> (дата звернення 10.04.2025).

330. Participating States. *Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/participating-states> (date of access: 31.03.2025).

331. Platon S. Reinventing the wheel ... and rolling over fundamental freedoms? The Covid-19 epidemic in France and the 'State of Health Emergency'. *The Theory and Practice*

of *Legislation*. 2020. Vol. 8, no. 3. P. 293–309.
URL: <https://doi.org/10.1080/20508840.2020.1804110> (дата звернення: 07.09.2025).

332. Public Health (Control of Disease) Act 1984. *Legislation.gov.uk*.
URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/22> (дата звернення: 11.09.2025).

333. Report - Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections - taken note of by the Venice Commission on 19 June 2020 by a written procedure replacing the 123rd plenary session. *Venice Commission of the Council of Europe, Strasbourg*. 19 June 2020. URL: [https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD\(2020\)014-e](https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-AD(2020)014-e) (дата звернення: 14.04.2025).

334. Report of the Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities on its 46th session. *UN Digital Library*. 1995. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/226914?v=pdf> (дата звернення: 28.03.2025).

335. Resolution 2/2024. Committee on human rights in times of emergency. *The International Law Association*. 2024. URL: https://www.ila-hq.org/en_GB/documents/ila-resolution-2-human-rights-times-emergency-amended-260624-en (дата звернення: 14.04.2025).

336. Rosales J.M. Constitutionalism and Emergency Rule: Comparing Germany's and Spain's Responses to the COVID-19 Pandemic. *Reconceptualizing State of Exception: European Lessons from the Pandemic*. 2024. Vol. 90, Studies in Law, Politics, and Society. P. 83–100. URL: <https://doi.org/10.1108/S1059-433720240000090006> (дата звернення: 10.04.2025).

337. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 października 2021 r. w sprawie przedłużenia stanu wyjątkowego wprowadzonego na obszarze części województwa podlaskiego oraz części województwa lubelskiego. *Internetowy System Aktów Prawnych*.
URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001788> (дата звернення: 11.09.2025).

338. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 września 2021 r. w sprawie wprowadzenia stanu wyjątkowego na obszarze części województwa podlaskiego oraz części województwa lubelskiego. *Internetowy System Aktów Prawnych*.

URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001612> (дата звернення: 11.09.2025).

339. RYTEL-WARZOCHA A. STATES OF EMERGENCY IN THE REPUBLIC OF POLAND – CONSTITUTIONAL REGULATION VERSUS CONSTITUTIONAL PRACTICE. *Law Review of Kyiv University of Law*. 2023. No. 3. P. 263–268. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.53> (дата звернення 14.04.2025).

340. Skeffington D. Emergency powers in the United Kingdom. *The Constitution Society*. URL: <https://consoc.org.uk/emergency-powers-in-the-united-kingdom/> (дата звернення 12.04.2025).

341. Statutes of the International Committee of the Red Cross. *International Committee of the Red Cross*. 2018. URL: <https://www.icrc.org/en/document/statutes-international-committee-red-cross-0> (дата звернення: 27.03.2025).

342. Stivachtis Y. A., Habegger M. The Council of Europe: The Institutional Limits of Contemporary European International Society?. *Journal of European Integration*. 2011. Vol. 33, No. 2. P. 159–177. URL: <https://doi.org/10.1080/07036337.2011.543524> (дата звернення: 31.03.2025).

343. Stop (at the main point) of The European Court of Human Rights of 21.01.2021 in Case of Georgia V. russia (Ii). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207757> (дата звернення: 15.08.2025).

344. Sun N., Christie E., Cabal L., Amon J. Human rights in pandemics: criminal and punitive approaches to COVID-19. *BMJ Global Health*. 2022. Vol. 7, No. 2. P. 1-7. URL: <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-008232> (дата звернення: 01.04.2025).

345. The Constitution of the Republic of Poland. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> (дата звернення 14.04.2025).

346. The European Union: Foreign and Security Policy. *Congress.gov*. 04/08/2013. URL: <https://www.congress.gov/crs-product/R41959> (дата звернення: 01.04.2025).

347. The Health Protection (Coronavirus, Restrictions) (England) Regulations 2020. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/350/contents> (дата звернення: 11.09.2025).

348. The Johannesburg principles on national security, freedom of expression and access to information. *Article 19*. Nov. 1996. URL: <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/02/joburg-principles.pdf> (дата звернення: 02.04.2025).

349. The Russian Federation is excluded from the Council of Europe. *Council of Europe Portal*. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/the-russian-federation-is-excluded-from-the-council-of-europe> (дата звернення: 31.03.2025).

350. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights. *UN Commission on Human Rights*. E/CN.4/1985/4, 28 September 1984, <https://www.refworld.org/legal/resolution/unchr/1984/57200> (дата звернення: 20.01.2025).

351. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *EUR-Lex – Access to European Union law*. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign> (дата звернення: 02.04.2025).

352. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 2021 r. w sprawie wyrażenia zgody na przedłużenie stanu wyjątkowego. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001787> (дата звернення: 11.09.2025).

353. United Nations. Depositary Notification Under Article 4 (3): CN.159.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.159.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

354. United Nations. Depositary Notification Under Article 4 (3): CN.115.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.115.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

355. United Nations. Depositary Notification Under Article 4 (3): CN.145.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: [CN.145.2022-Eng.pdf](https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.145.2022-Eng.pdf) (дата звернення: 10.08.2025).

356. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.142.2023 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2023/CN.142.2023-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

357. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.166.2024 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2024/CN.166.2024-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

358. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.184.2025 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2025/CN.184.2025-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

359. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.269.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: [CN.269.2022-Eng.pdf](https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.269.2022-Eng.pdf) (дата звернення: 10.08.2025).

360. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.441.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.441.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

361. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.47.2023 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2023/CN.47.2023-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

362. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.412.2025 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2025/CN.412.2025-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

363. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.65.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL:

<https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

364. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.78.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.78.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

365. United Nations. Depository Notification Under Article 4 (3): CN.89.2022 - International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.89.2022-Eng.pdf> (дата звернення: 10.08.2025).

366. Ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20020620558> (дата звернення 14.04.2025).

367. Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20021130985> (дата звернення 14.04.2025).

368. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20021561301> (дата звернення 14.04.2025).

369. VG Hannover, 27.03.2020 - 15 B 1968/20 - Allgemeinverfügung; Corona; COVID-19; Infektionsschutz; Interessenabwägung; SARS-CoV-2; Versammlungsfreiheit | Niedersächsisches Vorschrifteninformationssystem (NI-VORIS). *Niedersächsisches Vorschrifteninformationssystem (NI-VORIS)*. URL: <https://voris.wolterskluwer-online.de/browse/document/0c21b7d8-d419-40d5-b20f-cc1e5df364b9> (дата звернення: 08.09.2025).

370. VGH München, Beschluss v. 09.04.2020 – 20 NE 20.704 - Bürgerservice. *Bürgerservice*. URL: <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/Y-300-Z-BECKRS-B-2020-N-5414?hl=true> (дата звернення: 08.09.2025).

371. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 11 March 2020. *World Health Organization (WHO)*. URL: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> (дата звернення: 16.10.2024).

372. Wiśniewski B. Public Security in the Polish Law on State of Emergency. *Internal Security*. 2016. Vol. 8, no. 1. P. 91–100. URL: <https://doi.org/10.5604/20805268.1231520> (дата звернення 14.04.2025).

373. Wyrok Sądu Najwyższego dnia 12 maja 2021 r. Sygn. akt I II KK 76/21. URL: <https://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/II%20KK%2076-21.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

374. Wyrok Sądu Najwyższego dnia 16 marca 2021 r. Sygn. akt II KK 74/21. URL: <https://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/orzeczenia3/ii%20kk%2074-21.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

375. Wyrok Sądu Najwyższego dnia 18 stycznia 2022 r. Sygn. akt I KK 171/21. URL: <https://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/OrzeczeniaHTML/i%20kk%20171-21.docx.html> (дата звернення: 11.09.2025).

376. Wyrok Sądu Najwyższego dnia 26 kwietnia 2021 r. Sygn. akt I II KK 67/21. URL: <https://www.sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia3/II%20KK%2067-21.pdf> (дата звернення: 11.09.2025).

377. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 2000 r. sygn. akt P. 11/98. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000030046> (дата звернення: 11.09.2025).

378. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 czerwca 2000 r. sygn. akt K. 34/99. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000530649> (дата звернення: 11.09.2025).

ДОДАТОК А

Таблиця 2.2.1. Порівняльний аналіз переліку прав, що не підлягають відступу за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ч. 2 ст. 15) та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ч. 2 ст. 4), а також відповідними положеннями додаткових протоколів до зазначених міжнародних договорів.

Право	Конвенція	Пакт
Право на життя	ст. 2	ст. 6
Заборона катування	ст. 3	ст. 7
Заборона рабства і примусової праці	ст. 4	ст. 8
Заборона покарання без закону	ст. 7	ст. 15
Заборона позбавлення волі за незмогу виконати договірне зобов'язання	ст. 1 Протоколу № 4	ст. 11
Право на правосуб'єктність	ст. 8 (відступна), ст. 6 та 14	ст. 16
Свобода думки, совісті і релігії	ст. 9 (відступна)	ст. 18
Заборона притягнення до суду або покарання двічі	ч. 3 ст. 4 Протоколу № 7	ч. 7 ст. 14 (відступна)
Заборона смертної кари	ст. 2 Протоколу № 13	ч. 2 ст. 6 Протоколу № 2

ДОДАТОК Б

Таблиця 2.2.2. Порівняльний аналіз розширеного переліку прав, що не підлягають відступу відповідно до МПГП та ЄКПЛ, з урахуванням їх тлумачення у Загальному коментарі № 29 Комітету з прав людини ООН щодо застосування статті 4 Пакту в умовах надзвичайного стану, у зіставленні з практикою ЄСПЛ у межах Європейської конвенції.

Право	Конвенція	Пакт
Право на свободу та особисту недоторканність	ст. 5	ст. 9
Право на справедливий суд	ст. 6	ст. 14
Право на повагу до приватного і сімейного життя	ст. 8	ст. 17
Право на ефективний засіб правового захисту	ст. 13	ч. 3 ст. 2
Право позбавлених волі на гуманне поводження і повагу гідності, властивої людській особі	Прямий відповідник відсутній, ЄСПЛ застосовує ст. 3	ст. 10
Заборона пропаганди війни	Прямий відповідник відсутній, частково ст. 10 (відступна)	ст. 20
Недискримінація	ст. 14	ст. 26
Захист прав меншин, заборона геноциду	Прямий відповідник відсутній, частково ст. 9, 10, 14 (відступна)	ст. 27

ДОДАТОК В

Таблиця 3.1.1. Заходи, що можуть вживатися під час надзвичайних станів (в спадному порядку зліва направо: від жорсткіших до менш жорстких) у співставленні з конституційними правами, які вони обмежують.

Конституція України	Закон України «Про правовий режим воєнного стану»	Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»	Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»
	ч. 1 ст. 8		ч. 5 ст. 10
Свобода пересування (ст. 33), свобода зібрань (ст. 39), недоторканність житла та приватність (ст. 30–32), право власності (ст. 41), свобода підприємницької діяльності (ст. 42)	п. 1 – посилення охорони та зміна режиму роботи об'єктів критичної інфраструктури та життєзабезпечення	п. 3 ст. 16 – посилення зусиль із забезпечення громадського порядку, а також охорони об'єктів, що мають стратегічне значення для національної економіки та критичної інфраструктури держави	абз. 4 – зміцнення охорони громадського порядку та важливих об'єктів, що підтримують життєдіяльність населення
Право на вільну працю ст. 43	п. 2 – залучення працездатних осіб (трудова повинність), не зайнятих в обороні та критичній	ч. 3 ст. 17 – для проведення термінових аварійно-рятувальних робіт у	ч. 6 – для невідкладних аварійно-рятувальних робіт у зоні екологічної

<p>Право на свободу ст. 29</p> <p>Право на підприємницьку діяльність ст. 42</p>	<p>інфраструктурі та не заброньованих, до оборонних та суспільно корисних робіт, що не потребують спеціальної підготовки, під час воєнного стану для підтримки ЗСУ, економіки та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій</p>	<p>надзвичайних ситуаціях, з дозволу керівника, можливе залучення добровольців (працевдатних громадян та їхнього транспорту) із забезпеченням безпеки праці</p>	<p>катастрофи, з дотриманням законодавства, можуть залучатися добровольці (працевдатні громадяни та їх транспорт) з обов'язковим забезпеченням безпеки</p>
<p>Свобода підприємництва ст. 42</p> <p>Право власності ст. 41</p> <p>Право на працю ст. 43</p>	<p>п. 3 – використання ресурсів та персоналу підприємств усіх форм власності для оборонних потреб, змінюючи режим роботи та умови праці згідно з трудовим законодавством</p>	<p>п. 6 ст. 17 – залучення ресурсів підприємств, установ і організацій будь-якої форми власності для запобігання небезпеці та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією</p>	<p>абз. 10 – залучення ресурсів і перепрофілювання підприємств (незалежно від форми власності) для проведення аварійно-рятувальних робіт</p>

		<p>витрачених ресурсів;</p> <p>п. 7 ст. 17 – переміна порядку роботи підприємств, установ, організацій всіх форм власності, конверсія виробництва продукції, затребуваної за надзвичайного стану, та інші модифікації виробничої діяльності на потребу аварійно-рятувальним та відновлювальним роботам;</p> <p>п. 8 ст. 17 – відсторонення від роботи керівників державних підприємств, установ і організацій, чия</p>	
--	--	--	--

		діяльність важлива для нормалізації ситуації в зоні надзвичайного стану, в разі неналежного виконання ними обов'язків, та тимчасове покладення їх обов'язків на інших осіб на період надзвичайного стану	
Право власності (недоторканність майна) ст. 41	п. 4 – примусове відчуження приватного, комунального майна, зокрема й об'єктів цивільного захисту та майна держпідприємств для потреб держави з оформленням відповідних документів	п. 6 ст. 16 – здійснення примусового вилучення або відчуження майна у фізичних та юридичних осіб відповідно до встановленого порядку	абз. 12 – примусове відчуження приватної власності з обов'язковою компенсацією у повному обсязі;
Свобода пересування ст. 33	п. 5 – введення комендантської години (заборони	п. 1 ч. 2 ст. 18 – введення комендантської	-

	перебування на вулиці (перепусток) спеціального режиму маскування (світлового тощо)	на без та в громадських місцях без спеціальних перепусток та документів, що посвідчують особу, у визначені години)	(заборона перебування на вулицях та в громадських місцях без спеціальних перепусток та документів, що посвідчують особу, у визначені години)
Право на приватність (особисте життя, переписку, особисту інформацію) ст. 31	п. 6 – встановлення особливого режиму в'їзду-виїзду, обмеження пересування громадян, іноземців та транспорту;	п. 1 ст. 16 – встановлення обмежень щодо свободи пересування осіб у межах території, на якій введено надзвичайний стан, включно з в'їздом та виїздом з неї;	абз. 2 – введення особливих правил в'їзду та виїзду;
Заборона втручання в особисте і сімейне життя ст. 32	п. 7 – перевірки документів, огляд речей, транспорту, багажу, вантажів, службових приміщень та житла	п. 2 ст. 16 – обмеження пересування транспортом з можливістю огляду;	абз. 3 – обмеження руху та проведення огляду транспортних засобів з метою виявлення можливої загрози для людей або екології
Право власності (недоторканність майна) ст. 41		п. 2 ч. 2 ст. 18 – перевірки документів	

		громадян та особистий огляд, огляд речей, транспортних засобів, багажу, вантажів, а також перевірки службових приміщень і житла громадян	
Право на мирні зібрання ст. 39	п. 8 – заборона проведення мирних зібрань, мітингів, демонстрацій та інших масових заходів	п. 4 ст. 16 – заборона на проведення громадських зібрань, за винятком тих, заборонити проведення яких може лише суд; п. 5 ст. 16 – заборона на організацію та проведення страйків	абз. 5 – обмеження або заборона масових заходів, особливо при погіршенні епідеміологічної ситуації
Право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації ст. 36	п. 9 – ініціювання заборони партій та об'єднань, що загрожують незалежності та безпеці України, конституційному ладу, пропагують	п. 9 ч. 2 ст. 18 – ініціювання питання про припинення діяльності політичних партій та громадських організацій з метою	-

	наси́льство та ворожнечу, зазіхають на права і свободи громадян та критичну інфраструктуру	забезпечення національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення або прав і свобод інших осіб	
Свобода пересування і вибору місця проживання ст. 33	п. 10 - заборона або обмеження вибору місця перебування чи проживання на території воєнного стану	-	-
Свобода слова і думки, право на доступ до інформації ст. 34 Право власності (недоторканність майна) ст. 41	п. 11 – регулювання роботи постачальників електронних комунікацій, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, закладів культури та медіа, використання місцевих радіостанцій, телецентрів та друкарень для військових потреб та	п. 6 ч. 2 ст. 18 – заборона розповсюдження дестабілізуючої інформації; п. 7 ч. 2 ст. 18 – контроль за цивільним телерадіомовленням і заборона аматорських радіопристроїв; п. 8 ч. 2 ст. 18 – контроль за зв'язком	-

	<p>роз'яснень, а також заборона роботи радіостанцій особистого користування та передачі інформації через комп'ютерні мережі;</p> <p>п. 12 – вилучення електронного комунікаційного обладнання, теле-, відео- та аудіоапаратури, комп'ютерів та інших технічних засобів зв'язку у підприємств, організацій та громадян за порушення вимог воєнного стану;</p> <p>п. 22 – підвищення рівня захисту державної таємниці додатковими заходами</p>	<p>та інформацією в комп'ютерних мережах</p>	
--	--	--	--

<p>Право на підприємницьку діяльність ст. 42</p>	<p>п. 13 – заборона торгівлі зброєю, небезпечними та токсичними хімічними матеріалами;</p>	<p>п. 4 ч. 2 ст. 18 – обмеження чи тимчасова заборона продажу зброї, отруйних та</p>	<p>-</p>
<p>Право власності ст. 41</p>	<p>матеріалами;</p>	<p>сильнодійних хімічних сполук, як</p>	<p></p>
<p>Право на працю ст. 43</p>	<p>п. 14 – введення спеціального режиму виробництва та продажу медикаментів з наркотичними та психотропними речовинами, прекурсорами й іншими активними сильнодіючими складниками за переліком встановленим Кабінетом Міністрів України;</p> <p>п. 15-1 - зменшення запасів небезпечних хімічних, вибухо- та пожежонебезпечних речовин на об'єктах</p>	<p>і алкогольних напоїв та спиртовмісних речовин</p>	<p></p>

	підвищеної небезпеки		
Право на підприємницьку діяльність ст. 42 Право власності ст. 41	п. 15 – вилучення навчальної та бойової техніки, вибухових, радіоактивних, небезпечних та токсичних хімічних матеріалів у підприємств, установ та організацій.	п. 5 ч. 2 ст. 18 – часова конфіскація у громадян зареєстрованої вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій — додатково навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних сполук	-
Право власності ст. 41 Свобода підприємництва ст. 42	п. 17 – встановлення військово-квартирної повинності для розміщення військових правоохоронців та евакуйованих осіб у	п. 2 ч. 2 ст. 17 – зобов'язання юридичних осіб надавати житлові приміщення для тимчасового розміщення	

	фізичних та юридичних осіб	евакуйованого або переміщеного населення, аварійно-рятувальних служб і військових підрозділів, задіяних у ліквідації надзвичайних ситуацій	
Право власності ст. 41 Свобода підприємництва ст. 42	п. 18 – впорядкування використання захисних споруд усіх форм власності, що забезпечує їх готовність, доступність для населення, в т.ч. осіб з інвалідністю, та інформування про їх розташування і правила використання	-	-
Право власності ст. 41 Свобода підприємництва	п. 18-1 – організація будівництва та відновлення захисних споруд цивільного захисту, у	п. 3 ч. 2 ст. 17 – минуще припинення будівництва нових, розширення	абз. 7 – тимчасова заборона будівництва підприємств, не пов'язаних з

ст. 42	тому числі подвійного призначення, найпростіших та мобільних укриттів	наявних підприємств й інших об'єктів, якщо їхня діяльність не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації чи забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних служб	ліквідацією екологічної катастрофи або забезпеченням життя населення
Право власності ст. 41 Свобода підприємництва ст. 42	п. 18-2 – маркування будівель, транспорту та інших об'єктів, захищених міжнародним гуманітарним правом, розпізнавальними знаками (емблемами)	-	-
Право на свободу пересування та вибір місця проживання (ст. 33)	п. 19 – евакуація населення при надзвичайних ситуаціях або загрозі їх виникнення, а також із зон бойових дій у безпечні місця;	п. 1 ч. 2 ст. 17 – тимчасове або постійне переселення людей з непридатних для проживання зон із забезпеченням їх	абз. 6 – переселення з небезпечних місць із забезпеченням житлом постійним або тимчасовим

<p>Право на недоторканність житла (ст. 30)</p> <p>Право власності (ст. 41)</p>	<p>п. 23 – ізоляція через інтернування громадян держави, яка здійснює агресію або загрожує Україні, з метою забезпечення безпеки;</p> <p>п. 24 - переміщення затриманих, підозрюваних, обвинувачених і засуджених із зон бойових дій до безпечних установ, дотримуючись процедур, встановлених Кабінетом Міністрів України</p>	<p>постійним або тимчасовим житлом</p>	
<p>Право власності ст. 41</p> <p>Свобода підприємницької діяльності ст. 42</p>	<p>п. 20 – вноرمування постачання основних продуктів харчування та товарів першої необхідності для населення за необхідності</p>	<p>п. 5 ч. 2 ст. 17 – застосування спеціального порядку розподілу продуктів харчування та речей першої потреби</p>	<p>абз. 9 – встановлення особливого порядку розподілу продовольства та предметів першої необхідності серед населення</p>

<p>Право на свободу особи (ст. 29), свобода пересування (ст. 33), свобода зборів (ст. 39), право на працю (ст. 43), право на освіту (ст. 53)</p>	<p>-</p>	<p>п. 4 ч. 2 ст. 17 – введення карантину та реалізація інших обов’язкових санітарних і протиепідемічних заходів</p>	<p>абз. 8 – введення карантину та інших санітарних заходів</p>
--	----------	---	--

ДОДАТОК Г

Таблиця 3.1.2. Порівняльний вплив обмежувальних заходів на групи конституційних прав та свобод осіб за правових режимів надзвичайного, воєнного станів та зони надзвичайної екологічної ситуації.

Група прав	Воєнний стан	Надзвичайний стан	Зона надзвичайної екологічної ситуації
Громадянські та політичні права	максимальні обмеження (повна заборона зібрань, можливість заборони партій)	часткові обмеження (заборона зібрань, припинення діяльності партій)	мінімальні (лише заборона масових заходів у певних випадках)
Економічні, соціальні та культурні права	найширші втручання (відчуження, трудова повинність, реквізиція, мобілізація ресурсів)	помірні (обмеження продажів, конфіскація небезпечних матеріалів, зупинка будівництва)	мінімальні (лише щодо об'єктів у зоні екологічної небезпеки)
Особисті права	значні обмеження: комендантська година, перевірки, інтернування, контроль медіа, вилучення обладнання	суттєві, але менші за масштабом; пов'язані з заходами евакуації або ліквідації наслідків, контроль за інформацією в окремих сферах	точкові, пов'язані з екологічною загрозою; лише переселення

ДОДАТОК Г

Таблиця 3.1.3. Порівняння абсолютних прав в європейських країнах.

Країна	Непорушні (абсолютні) права і свободи
Франція	немає
Німеччина	немає
Іспанія	<p>всі, окрім:</p> <ul style="list-style-type: none"> - права на свободу та особисту недоторканність; - права на честь, особисту та сімейну недоторканність та власний імідж; - свободи пересування; - свободи висловлювання; - права на страйк; - право працівників та роботодавців на колективні дії
Велика Британія	немає
Польща	<p>за надзвичайного та воєнного станів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - захист гідності особи; - набуття та позбавлення польського громадянства; - захист громадян за кордоном, захист життя; - заборона наукових та медичних експериментів; - заборона катування та нелюдського поводження над людиною; - недопустимість безпідставного затримання і дотримання процесуальних гарантій при затриманні особи; - притягнення до кримінальної відповідальності з дотриманням законності, права на захист та презумпції невинуватості; - право на доступ до суду;

	<ul style="list-style-type: none">- захист приватного і сімейного життя та особистої автономії;- свобода совісті та віросповідання;- право на звернення громадян та право на участь у державному управлінні;- захист прав дітей;- захист батьківських прав <p>за стану стихійного лиха – всі, окрім:</p> <ul style="list-style-type: none">- свобода економічної діяльності;- особиста свобода;- недоторканність житла;- свобода пересування і перебування на території країни;- право на страйк;- право власності;- свобода праці;- право на безпечні та гігієнічні умови праці;- право на відпочинок
--	--

ДОДАТОК Д

Таблиця 3.1.4. Порівняння непорушних конституційних прав між Україною та Польщею

Непорушне право	Конституція України, ст.	Конституція Польщі, ст.
Заборона дискримінації	24	ч. 2 ст. 233
Заборона позбавлення громадянства, вигнання, захист громадян за кордоном	25	34, 36
Право на життя	27	38
Право на повагу до гідності	28	30, 39, 40
Право на свободу та особисту недоторканість	29	41
Право направляти індивідуальні або колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування	40	63
Право на житло	47	75 (порушне)
Право на шлюб та рівні права і обов'язки в шлюбі та сім'ї, захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства	51	48, 33 (порушне)
Захист прав дітей	52	72
Право на судовий та юридичний захист	55	45
Право на відшкодування державою або органами місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди	56	75 (порушне)
Право знати свої права і обов'язки	57	відсутня
Заборона відповідальності, не передбаченої законом	58	ч. 1 ст. 42
Право на професійну правничу допомогу	59	47, ч. 2 ст. 42

Право не виконувати незаконні накази, відповідальність за видання або виконання явно злочинних розпоряджень або наказів	60	відсутня
Заборона двічі карати за одне правопорушення	61	відсутня
Презумпція невинуватості	62	ч. 3 ст. 42
Право на захист і відмову свідчити проти себе, родичів або близьких	63	відсутня
Свобода совісті та віросповідання	35 (порушене)	53

ДОДАТОК Е

Таблиця 3.1.4. Види надзвичайних станів в 5-ти європейських країнах

Країна	Види	Спосіб регулювання
Франція	стан облоги, надзвичайний стан	Конституція та спеціальний закон
Німеччина	надзвичайний внутрішній стан, стан напруженості або стан оборони	Конституція
Іспанія	стан тривоги, надзвичайний стан та стан облоги	Конституція та спеціальний закон
Велика Британія	надзвичайна ситуація	прискорене законодавство, спеціальний закон
Польща	воєнний стан, надзвичайний стан, стан стихійного лиха	Конституція та спеціальні закони (окремо для кожного стану)

ДОДАТОК Є

Таблиця 3.1.5. Порівняння обмежувальних заходів під час воєнного стану в Україні та Польщі

Обмежувальний захід	Стаття Закону в Україні	Стаття Закону в Польщі
Охорона критичної інфраструктури / контроль зовнішнього вигляду або інших особливостей певних місць, об'єктів або територій	п. 1 ч. 1 ст. 8	п. 4 ч. 2 ст. 23
Трудова повинність / загальний трудовий обов'язок	п. 2 ч. 1 ст. 8	ст. 29
Використання ресурсів підприємств, зміна режиму роботи, покладення обов'язків	п. 3 ч. 1 ст. 8	п. 2-4 ч. 1 ст. 24, п. 1-4 ч. 1 ст. 25
Примусове відчуження майна / реквізиція	п. 4 ч. 1 ст. 8	п. 5 ч. 1 ст. 25, п. 5 ч. 1 ст. 26, ст. 27
Комендантська година / обмеження перебування у визначений час	п. 5 ч. 1 ст. 8	п. 1 ч. 2 ст. 23
Особливий режим в'їзду/виїзду та обмеження свободи пересування, включно з рухом транспорту	п. 6 ч. 1 ст. 8	п. 2-3 ч. 2 ст. 23, п. 1-4 ч. 1 ст. 26, ст. 28
Перевірка документів, обшук речей, приміщень та житла	п. 7 ч. 1 ст. 8	ст. 20, п. 2 ч. 1 ст. 21, ч. 1 ст. 23

Заборона мирних зібрань, мітингів, демонстрацій	п. 8 ч. 1 ст. 8	п. 1,2, ч. 1 ст. 22
Заборона політичних партій та громадських організацій, що посягають на ліквідацію незалежності України, порушення суверенітету і територіальної цілісності / тимчасове припинення діяльності політичних партій громадських формувань, які перешкоджають виконанню оборонних завдань	п. 9 ч. 1 ст. 8	п. 3 ч. 1 ст. 22
Заборона чи обмеження права вибору місця перебування чи місця проживання	п. 10 ч. 1 ст. 8	п. 1-3 ч. 2 ст. 23
Цензура, обмеження діяльності ЗМІ, телекомунікацій, зв'язку	п. 11 ч. 1 ст. 8	п.1, 3-4 ч. 1 ст. 21, ст. 30
Вилучення технічних засобів зв'язку та обладнання	п. 12 ч. 1 ст. 8	п. 5 ч.1 ст. 24
Заборона / обмеження володіння зброєю та небезпечними речовинами	п. 13 ч. 1 ст. 8	п. 6 ч.1 ст. 24
Регулювання виробництва/обігу лікарських засобів (наркотичних, психотропних)	п. 14 ч. 1 ст. 8	-
Вилучення навчальної, бойової техніки, вибухівки та небезпечних речовин у підприємств	п. 15 ч. 1 ст. 8	-
Зменшення запасів небезпечних речовин на об'єктах	п. 15-1 ч. 1 ст. 8	-
Військово-квартирна повинність / розміщення військових та осіб	п. 17 ч. 1 ст. 8	п. 1, 4 ч. 1 ст. 25

Контроль використання захисних споруд цивільного захисту	п. 18 ч. 1 ст. 8	-
Будівництво та облаштування захисних споруд	п. 18-1 ч. 1 ст. 8	-
Маркування об'єктів згідно МГП	п. 18-2 ч. 1 ст. 8	-
Евакуація населення, обов'язкова евакуація ув'язнених, затриманих	п. 19 ч. 1 ст. 8, п. 24 ч. 1 ст. 8	п. 1 ч. 2 ст. 23
Евакуація матеріальних і культурних цінностей	п. 19-1 ч. 1 ст. 8	-
Регулювання товарного забезпечення населення (нормування)	п. 20 ч. 1 ст. 8	п. 1 ч.1 ст. 24
Посилення охорони державної таємниці / обмеження доступу до публічної інформації	п. 22 ч. 1 ст. 8	п. 7 ч.1 ст. 24
Інтернування громадян держави-агресора	п. 23 ч. 1 ст. 8	-
Інші заходи згідно МГП	п. 25 ч. 1 ст. 8	-
Заборона страйків	ст. 19	ст. 19
Заборона зміни Конституції, проведення виборів президента, до парламенту і органів місцевого самоврядування, проведення референдумів	ст. 19 ч. 2 ст. 157 Конституції	ст. 228 Конституції

ДОДАТОК Ж

Таблиця 3.1.6. Порівняння обмежувальних заходів під час надзвичайного стану в Україні та Польщі

Обмежувальний захід	Стаття Закону в Україні	Стаття Закону в Польщі
Обмеження свободи пересування / заборона перебування	п. 1 ч. 2 ст. 16	п. 2,3 ч. 2 ст. 17
Обмеження руху транспорту	п. 2 ч. 2 ст. 16	п. 5 ч.1 ст. 21
Охорона критичної інфраструктури / контроль зовнішнього вигляду або інших особливостей певних місць, об'єктів або територій	п. 3 ч. 2 ст. 16	п. 1, 4 ч. 2 ст. 18
Заборона масових заходів	п. 4 ч. 2 ст. 16	п. 1, 2 ч. 1 ст. 16
Заборона страйків	п. 5 ч. 2 ст. 16	п. 3-5 ч. 1 ст. 16
Примусове відчуження майна	п. 6 ч. 2 ст. 16	-
Евакуація населення	п. 1 ч. 1 ст. 17	п. 1 ч. 2 ст. 18
Квартирна повинність для юридичних осіб	п. 2 ч. 1 ст. 17	-
Заборона будівництва, розширення підприємств та інших об'єктів / заборона, обмеження певної господарської діяльності	п. 3 ч. 1 ст. 17	п. 2, 3 ч.1 ст. 21
Встановлення карантину / заборона залишення певних місць	п. 4 ч. 1 ст. 17	п. 1 ч. 2 ст. 18

Нормування постачання продуктів харчування та товарів першої необхідності для населення / доступу до споживчих товарів	п. 5 ч. 1 ст. 17	п. 1 ч.1 ст. 21
Використання ресурсів підприємств	п. 6 ч. 1 ст. 17	-
Зміна режиму роботи та умов праці підприємств, конверсія виробництва	п. 7 ч. 1 ст. 17	-
Відсторонення від роботи керівників державних підприємств	п. 8 ч. 1 ст. 17	-
Цільова мобілізація населення	ч. 2 ст. 17	-
Добровільне тимчасове залучення працездатних до аварійно-рятувальних робіт	ч. 3 ст. 17	-
Залучення транспорту громадян для евакуації населення за винагороду	ч. 4 ст. 17	-
Комендантська година / заборона перебування або залишення у встановлений час позначених місць, об'єктів та територій	п. 1 ч. 1 ст. 18	п. 1 ч. 2 ст. 18
Перевірка документів, обшук речей, приміщень та житла / обов'язок мати при собі документи, що посвідчують особу	п. 2 ч. 1 ст. 18	ч. 1 ст. 18
Обмеження, заборона обігу зброї, отруйних та сильнодійних хімічних сполук, алкогольних напоїв та спиртвмісних речовин / заборона, обмеження певної господарської діяльності	п. 4 ч. 1 ст. 18	п. 2, 3 ч.1 ст. 21
Тимчасове вилучення у громадян зброї, а у підприємств — навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів,	п. 5 ч. 1 ст. 18	п. 7 ч.1 ст. 21

отруйних і сильнодійних хімічних сполук / здавання та тимчасове зберігання вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових речовин		
Заборона розповсюдження дестабілізуючої інформації / превентивна цензура засобів масової інформації	п. 6 ч. 1 ст. 18	п. 1 ч. 1 ст. 20 п. 4 ч.1 ст. 20
Контроль за цивільним телерадіомовленням і заборона аматорських радіопристроїв	п. 7 ч. 1 ст. 18	п. 6 ч.1 ст. 21
Контроль за зв'язком та інформацією в комп'ютерних мережах	п. 8 ч. 1 ст. 18	п. 3 ч.1 ст. 20
Заборона політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей / тимчасове припинення діяльності політичних партій, громадських рухів та інших добровільних об'єднань, що можуть загрожувати конституційному ладу, безпеці громадян або громадському порядку	п. 9 ч. 1 ст. 18	пп. «б» п. 6 ч. 1 ст. 16
Створення та реєстрація нових асоціацій, політичних партій, профспілок, громадсько-професійних організацій, громадянських рухів	-	пп. «а» п. 6 ч. 1 ст. 16
Ізоляція повнолітніх через підозру загрози державному ладу, безпеці громадян чи громадському порядку, або для запобігання злочину чи втечі після його вчинення	-	ст. 17

Контроль вмісту посилок, листів і переказів, що надсилаються поштовими чи кур'єрськими службами	-	п. 2 ч. 1 ст. 20
Обмеження обігу національних платіжних засобів, валютного обігу та діяльності обмінних пунктів	-	п. 4 ч.1 ст. 21
Обмеження доступу до публічної інформації	-	п. 8 ч.1 ст. 21
Заборона зміни Конституції, виборчих законів, виборів Президента, до парламенту і органів місцевого самоврядування, проведення референдумів, обмеження прав і повноважень народних депутатів	ст. 21 ч. 2 ст. 157 Конституції	ст. 228 Конституції

ДОДАТОК 3

Таблиця 3.1.7. Порівняння обмежувальних заходів зони надзвичайної екологічної ситуації в Україні та стану стихійного лиха у Польщі.

Обмежувальний захід	Стаття Закону в Україні	Стаття Закону в Польщі
Введення особливих правил в'їзду та виїзду	абз. 2 ч. 5 ст. 10	п. 15 ч. 1 ст. 21
Обмеження руху та огляд транспорту	абз. 3 ч. 5 ст. 10	ч. 1 ст. 24
Посилення захисту громадського порядку та об'єктів критичної інфраструктури	абз. 4 ч. 5 ст. 10	п. 10 ч. 1 ст. 22
Обмеження або заборона масових заходів	абз. 5 ч. 5 ст. 10	п. 14 ч. 1 ст. 21
Переселення з небезпечних місць із забезпеченням постійним або тимчасовим житлом	абз. 6 ч. 5 ст. 10	п. 12 ч. 1 ст. 21
Тимчасова заборона будівництва підприємств, не пов'язаних з ліквідацією екологічної катастрофи або забезпеченням життя населення	абз. 7 ч. 5 ст. 10	-
Введення карантину та інших санітарних заходів	абз. 8 ч. 5 ст. 10	п. 5, 6 ч. 1 ст. 21
Встановлення особливого порядку розподілу продовольства та предметів першої необхідності серед населення	абз. 9 ч. 5 ст. 10	п. 4 ч. 1 ст. 21

Залучення ресурсів і перепрофілювання підприємств (незалежно від форми власності) для проведення аварійно-рятувальних робіт	абз. 10 ч. 5 ст. 10	п. 3 ч. 1 ст. 21, ч. 2 ст. 21
Виконання додаткових робіт з ветеринарної допомоги тваринам	абз. 11 ч. 5 ст. 10	п. 9 ч. 1 ст. 21, п. 8 ч. 1 ст. 22
Примусове відчуження приватної власності з обов'язковою компенсацією у повному обсязі / використання майна без згоди власника, зобов'язання звільнити або забезпечити житлові приміщення чи інші приміщення, примусове розбирання та знесення будівель або інших споруд чи їх частин	абз. 12 ч. 5 ст. 10	п. 10, 11, 16 ч. 1 ст. 21, п. 4-6 ч. 1 ст. 22
Поліпшення екологічного стану зони	абз. 13 ч. 5 ст. 10	п. 7, 8 ч. 1 ст. 21, п. 9, 11 ч. 1 ст. 22
Добровільне залучення працездатних та транспорту громадян до аварійно-рятувальних робіт із забезпеченням безпеки праці / участь у рятувальних роботах або виконанні інших завдань, обмеження або відхилення від певних правил охорони праці	ч. 6 ст. 10	п. 1-3, 7 ч. 1 ст. 22, п. 18 ч. 1 ст. 21
Обмеження на здійснення певних видів діяльності шляхом встановлення тимчасової заборони	ст. 12	п. 1, 2 ч. 1 ст. 21
Заборона страйків щодо певних категорій працівників або в певних районах	-	п. 17 ч. 1 ст. 21

Захист культурних цінностей, що знаходяться під загрозою	-	п. 12 ч. 1 ст. 22
Обмеження на надання поштових послуг загального характеру або кур'єрських послуг	-	ч. 1 ст. 25
Обмеження в роботі радіо- передавальних або приймальних пристроїв та у наданні телекомунікаційних послуг	-	ч. 2 ст. 25

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Яковлев С.І. Особливості юридичного змісту терміну «обмеження прав людини» в розрізі застосування в умовах надзвичайного та воєнного станів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. № 5. С. 3–8. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.1> (дата звернення: 12.12.2025).
2. Яковлев С.І. Поняття «надзвичайний стан»: нормативно-правове і наукове трактування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 28–32. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-5> (дата звернення: 12.12.2025).
3. Яковлев С.І. Проблематика правової невизначеності підстав введення надзвичайного стану. Термінологічні аспекти. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. № 5. С. 13–18. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.3> (дата звернення: 12.12.2025).
4. Яковлев С.І. Міжнародні механізми регулювання обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 3. С. 8–9. URL: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.1> (дата звернення: 12.12.2025).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Яковлев С.І. Особливості дії права в умовах воєнного стану. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права*: Матеріали ІVX Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчен., м. Дніпро, 7–8 жовт. 2022 р. с. 20-22.
6. Yakovliev S., Mudryevska L., Hurko O. Restrictions of human and citizen rights and freedoms under the conditions of marital state. *Modern Scientific and Technical Research in the Context of Linguistic Space (in English)* : Conference materials of the II All-Ukrainian scientific and practical conference of young scholars and students, Dnipro, 11 May 2023. P. 172-174.
URL: <https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/Сучасні%20науково-технічні%20дослідження.pdf> (дата звернення: 12.12.2025).

7. Яковлев С.І. Гарантії прав людини і громадянина в умовах воєнного стану. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених*: Зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. до Дня науки та 30-річчя Нац. акад. прав. наук України, м. Київ, 18 трав. 2023 р. Одеса, 2023. С. 201–204. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-Aktualni-pytannya_traven_2023.pdf (дата звернення: 12.12.2025).

8. Яковлев С. І. Співвідношення понять «особливо важливі об'єкти життєзабезпечення» та «об'єкти критичної інфраструктури» в контексті підстави введення надзвичайного стану. *ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА*. 2024. С. 75–77. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-452-1-17> (дата звернення: 12.12.2025).

9. Яковлев С. І. Міжнародні стандарти обмеження прав і свобод людини а надзвичайних умов в національних законодавствах. *ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПУБЛІЧНЕ ВРЯДУВАННЯ*. 2025. С. 150–153. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-501-6-39> (дата звернення: 12.12.2025).